

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TÉREY JÁNOS: Mont Ventoux, avagy „Jánoska pajtája” (Egy cívis vallomása) 729
ÁGOSTON ZOLTÁN: Térey János (1970–2019) 735

*

FARKAS PÉTER: A férfi, aki örökké a Luxembourg-kertben ült (elbeszélés) 737

HANS MAGNUS ENZENSBERGER versei 764

MARNO JÁNOS versei 772

VÖRÖS ISTVÁN versei 775

DEMÉNY PÉTER versei 777

DARVASI LÁSZLÓ: Magyar sellő (Kleist-átirat) 779

EGRESSY ZOLTÁN: Jónak mutatkozott (novella) 783

DEÁK JÚLIA: A dac születése (novella) 788

SAUSIC ATTILA: A szem nem változik (regényrészlet) 793

MESTERHÁZY BALÁZS: Törecsek (részlet egy verses regényből) 799

TURI TÍMEA versei 803

GYUKICS GÁBOR versei 805

GÁTI ISTVÁN versei 806

SZÉKELY SZABOLCS versei 808

TATÁR GYÖRGY: Angyali vendégség (Képzeltelméleti esszé) 810

Bauhaus 100

FORBÁT ALFRÉD: Egy építész visszaemlékezései négy országból (részlet) 819

GANTNER ESZTER – SCHWEITZER GÁBOR: Forbát Alfréd visszaemlékezéseiről
(tanulmány) 833

FORGÁCS ÉVA: Lezáratlan történet (A Bauhaus centenáriuma) 844

SEREGI TAMÁS: Képtelen paragoné (Kállai Ernő és Moholy-Nagy László vitájáról) 850

*

RADNÓTI SÁNDOR: Az életmű folytatása (Bodor Ádám: Sehol) 858

PALOJTAY KINGA: A szív tintafoltos hazája (Szív Ernő: Meghívás a Rienzi Mariska
Szabadidő Klubba) 861

SZÁNTAI MÁRK: Az elbeszélés nehézségei (Mesterházy Balázs: Gesztenye placc) 865

KISANTAL TAMÁS: Apokalipszis tegnap (Margaret Atwood: MaddAddam-trilógia
[Guvat és Gazella; Az özönvíz éve; MaddAddam]) 868

MELHARDT GERGŐ: Ellenpélda (Háy János: Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom.
Újraélesztő könyv) 875

2019

JULIUS-AUGUSZTUS

JELENKOR

LXII. ÉVFOLYAM

7–8. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, MOHÁCSI BALÁZS, PÁLFY ESZTER

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHA ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PARTI NAGY LAJOS, PINCZEHELYI SÁNDOR,
SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ,
VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére.
Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszböveletben vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számmlaszámunk: Dél Takarékszövetkezet 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KUKORELLY ENDRE *Pálya, avagy Nyugi, dagi, nem csak a foci van a világon* című kötetét június 5-én mutatták be a pécsi Trafik étteremben. A szerzőt Ágoston Zoltán és Kiss Tibor Noé kérdezte.

*

A ZSOLNAY. P. Horváth Tamás új regényét június 7-én mutatták be a pécsi Trafikban. A szerzővel Ágoston Zoltán és Péczely Dóra beszélgetett.

*

ÜNNEPI KÖNYVHÉT PÉCSETT. Az irodalmi programok között június 14-én Havasréti József Szerb Antal-monográfiájáról és Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* új kiadásáról zajlott beszélgetés, *Havasréti Józsefet* és

Pálffy Esztert Kisantal Tamás kérdezte. Június 15-én *Keresztesi József* új verseskötetét, az *Inverz Opheliát* mutatták be, a szerzővel Görfföl Balázs beszélgetett. Június 16-án Barlog Károly *E/so-undtrack próza* című kötetét mutatta be a szerző és *Balogh Robert*. A beszélgetések helyszíne a Csorba Győző Könyvtár Belvárosi Fiókkönyvtára volt.

*

A 19. PÉCSI ORSZÁGOS SZÍNHÁZI TALÁLKOZÓT június 6-a és 15-e között rendezték meg. A legjobb versenyelőadás díját a Nemzeti Színház *Woyzeckje* nyerte el *ifj. Vidnyánszky Attila* rendezésében. A fesztiválról *Apró Annamária* tudósított honlapunkon (www.jelenkor.net).

Szerzőink

Térey János (1970–2019) – költő, író, műfordító.

Ágoston Zoltán (1966) – kritikus, a *Jelenkor* főszerkesztője, Pécssett él.

Farkas Péter (1955) – író, Kölnben él.

Hans Magnus Enzensberger (1929) – német költő, író.

Bartha Judit (1971) – esztéta, Budapesten él.

Weiss János (1957) – filozófiatörténész, kritikus, Pécssett és Szűrőn él.

Marno János (1949) – költő, műfordító, Budapesten él.

Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Demény Péter (1972) – író, költő, Marosvásárhelyen él.

Darvasi László (1962) – író, Budapesten él.

Egressy Zoltán (1967) – író, drámaíró, Budapesten él.

Deák Júlia (1943) – író, Budapesten él.

Sausic (Schauschitz) Attila (1952) – író, újságíró, Berlinben él.

Mesterházy Balázs (1974) – költő, író, Budapesten él.

Turi Tímea (1984) – költő, kritikus, szerkesztő, Budapesten él.

Gyukics Gábor (1959) – költő, Szegeden él.

Gáti István (1979) – költő, műfordító, Budapesten él.

Székelly Szabolcs (1983) – költő, újságíró, Budapesten él.

Tatár György (1947) – vallásfilozófus, az ELTE nyugalmazott címzetes egyetemi tanára, Svájcban él.

Forbát Alfréd (1897–1972) – építész, grafikus.

Pálffy Eszter (1989) – irodalomtörténész, a *Jelenkor* szerkesztője, Pécssett él.

Grantner Eszter (1971) – történész, a Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft és a Humboldt Universität zu Berlin tudományos munkatársa, Berlinben él.

Schweitzer Gábor (1964) – jogász, az MTA TK Jogtudományi Intézete tudományos főmunkatársa, az NKE Államtudományi és Közigazgatási Kara habilitált egyetemi docense, Budapesten él.

Forgács Éva (1947) – művészettörténész, Los Angelesben él.

Seregi Tamás (1974) – esztéta, Budapesten él.

Radnóti Sándor (1946) – esztéta, kritikus, Budapesten él.

Palojtay Kinga (1984) – kritikus, Budapesten él.

Szántai Márk (1993) – az SZTE BTK PhD-hallgatója, Szegeden él.

Kisantal Tamás (1975) – irodalmár, Pécssett él.

Melhardt Gergő (1993) – kritikus, Budapesten él.

György Péter (1954) – esztéta, Budapesten él.

Havasréti József (1964) – kritikus, Pécssett él.

Benke Attila (1986) – filmesztéta, Turán él.

GYÖRGY PÉTER: A félig bevallott élet (Csoóri Sándor: Éji nap – Nappali hold.

Naplójegyzetek, töredékek, 1955–1989, 1990–2011) 884

HAVASRÉTI JÓZSEF: Harcban álló valóságok (György Péter: Faustus Afrikában.

Szerződés a valósággal) 893

BENKE ATTILA: Apokalipszis 1986 (Craig Mazin: Csernobil) 901

KÉPEK

TÓTH LÁSZLÓ fotója 734

Fotók FORBÁT ALFRÉD munkáiról 839, 841

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap
és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg.*

Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Lira Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. –
Filter Kultúrkávéház, Színház tér 2.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrásy
út 45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Mar-
cell u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u.13.

A LIBRI alábbi budapesti és vidéki
könyvesboltjaiban:
Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

917704471642002

19007

Mont Ventoux, avagy „Jánoska pajtája”

Egy cívis vallomásai

Elsős gimnazista koromban olvastuk Tót tanár úrral Petrarca nevezetes levelét, amelyben a Mont Ventoux megmászásáról számol be. Nem, nem tudtam még nevesíteni ezt az igényt, de akkoriban ébredhetett föl bennem a vágy: szerettem volna apám kertjét Vámospércsen az Őrséghez némileg hasonló vidékével együtt csak mint *tájat* ismerni, kirándulóként, minden gyakorlati kötődés, mezőgazdasági praktikum és haszonelv nélkül, kizárólag az önmegismerés és az esztétikai élvezet kedvéért. Akkor csupán *természet* volt számomra ez a szemnek is kellemes vidék, föld és ház, bármi, csak nem „kép”; bármi, csak nem táj, vagyis a természet transzcendens változata. Tehát csak mint tájat szerettem volna belakni a vidéket, és Petrarcához hasonlóan – legalább ebben hasonlítsunk – sokat olvastam a dombtetőn, ha nem is Szent Ágoston *Vallomásait*, mint ő. Hanem Jókai Mórt és James Fenimore Coopert. Magát a tájleírást eleinte olvasóként is ugyanolyan fölösleges ujjgyakorlatnak tartottam, mint a csendéletet rajzórán. Alma vázával, vászonlepedővel vagy anélkül – minek? A kezűgyesség fejlesztésének céljából. Az úgy motivációnak kevés. Szerettem tehát a tájat, de a csodálat érzete akkor még nem párosult nálam az ábrázolás igényével. Ebben a tekintetben Szomoró Dezső imaginárius csataképsorozata, a *Harry-Russel Dorsan a francia hadszíntérről* volt rám felszabadító hatással, Vörösmarty meg az angol romantikusok társaságában, késő tizenévesen.

Mert, hűen eredeti érzéseimhez, a kisfiúként szerzett szűz benyomásokhoz, nekem határozottan tetszett Vámospércs. Na, nem munkahelyként. Hanem tájként. Még nem tudtam, mi vagyok, mi lehetnék, csak azt, hogy földművespalánta biztosan nem. El kellett hagynom, sőt el is kellett adnom az ingatlant, hogy belássam: ez volt számomra az idill. Ha a pusztán, akkor a pusztán. Ez volt az eszenciális gyermekkori őskert, a Paradicsom egyenes ági leszármazottja, még az sem baj, hogy nyaranta hasznot is hajt nekünk. Nem a kínai és a japán kert mikrokozmosza ez, ahol megtalálható a világ minden jelensége, csak éppen kicsiben, a mezőktől az erdőkön és a sziklakerten át a havasokig, ugyancsak nem a Korán

tagolása nyomán nyolc arányos részre tagolt arab kert Damaszkusz és Marrákes palotaudvaraiból. Vámospércsnek halvány köze sincs az optikai elvek szerint szerveződő, túlszabályozottságában unalmas, nagyképűségben szenvedő franciakerthez, de nem is az angolkert hatalmas, eső áztatta pázsitokat körbeölelő, szabálytalan formájú labirintusa ez, amelyet annyira szerettek, még ha a fennsíkon, egy-egy pillanatra meg is idézi azt. A kert, szokás mondani, mindent elárul arról, hogy tervezői és művelői miképpen viszonyulnak a Teremtéshez. Nézzetek ide, emberek, a miénk ilyen. Így viszonyulunk. Pontosabban így viszonyul apám, ő a mi kerti formatervezőnk, ő a mi *land artist*tünk. Ez meg a mi Tusculanumunk, elveszített, csehovi cseresznyés kertünk, bocsánat, pontosítok: *meggyes*kertünk, amelytől előbb szabadulni akarunk, s amelybe aztán mindörökre vissza fogunk vágyni. Ez az elvadult málnaföld a félszázados diófák árnyékában, a halápi erdő mellett. Ez legalább szép volt, de amikor a nyolcvanas évek közepén apám a Kétmalom utcai hátsó kertben is fölállított egy hatalmas fóliasátrat, amelyben állva is elfért az ember, abban már csak az eszelős, magamutogató gesztust láttam. A sátor nyáron befülledt, télen pedig nem védett semmitől, a repedező burkolatát állandóan cserélgetni kellett a düledező vázon. Belül fekete fóliával bevont földoszlopok álltak, azokból sarjadtak oldalt a palánták. Apám a sátor vázát méregzöldre festette, zöldre a kerti székeinket is, zöldre az udvari szerelőasztalt is, mindent, de mindent méregzöldre.

„Még az Úristen is zöld ezen a nyáron”, jegyezte meg maliciózan nagyanyám.

Mennyi négyszögöl hány aranykoronányi értéket képvisel, ez számomra akkoriban rejtély maradt, bevallom, kamaszként nem is igazán érdekelt. Addig azért eljutottam, hogy rákérdezzek: egy hektár, az valójában hány hold?

„Egy hold az pontosan mekkora, anya? Ugyanakkora, mint a Hold az égen?”, kérdeztem anyámtól kislánykoromban. Őnekik a Jászságban még akkora földjük sem volt, mint nekünk, szegényparasztként egészen más besorolás alá estek. A hold túlélte a metrikus mértékrendszer bevezetését, földnyilvántartási használatát csak kétéves koromban, 1972-ben szüntették meg. Ám a köznapi szóhasználatból csak csigalassan kopott ki, világosan emlékszem, hogy a földeken töltött időmben végig holdat mondtak a felnőttek, és nem hektárt. Megszokták, na. Hogy semmi ne lehessen egyszerű, a hold kisebb egysége a négyszögöl, s az 1 öl oldalhosszúságú négyzet területe körülbelül 3,6 négyzetméternek felel meg. Egy kataszteri vagy katasztrális hold pontosan 1600 négyszögöl, ami 0,575464 hektárral vagy 5754,64152861 négyzetméterrel egyenlő; és viszont: egy hektár pedig 100×100 méteres terület, azaz tízezer négyzetméter, ami 1,7377 katasztrális holddal azonos. Szóval „nekünk” dédapám idejében száztizenötezer-kettőszáz négyszögölnünk volt, s ezt nem büszkeségből említem, materiális, pénzügyi értelemben véve ez, könnyen lehet, kevesebb a semminél, számukra mégis ez volt a minden; igazán kár volna összevetni a macsi földet a százezer hold fölötti terjedelmű mágnásbirtokokkal. Egy viszont közös. Ott is, itt is a földhöz való viszonyulás módja a beszédes, s a szerzés meg a mindent lenullázó vesztes története a sokatmondó.

A mi pótlék-Vámospércsünk körülbelül két holdnyi lehetett, így volt külön világ. Jókai Mór földje sem volt sokkal terjedelmesebb a Svábhegyen, amelyet regényhonoráriumából vásárolt a „hétháznak” is hívott falucskában, ebben a

már-már „hegyközségben”; s a következő években viruló kertgazdasággá bővülte a felhagyott kőbányát.

Az egyik nyáron, a nyolcvanas évek közepén kijelentettem, hogy soha többé nem jövök ide, a „majorságba”, idénymunkára, legyen akárhány hold vagy hektár. Nem jövök sem autón, sem vonaton, sem busszal, sem gyalog. Apám elfogadta döntésemet, eljutottunk tehát idáig. Nagybátyám, Pisti nem, ő attól kezdve tekintett engem semmirekellőnek és léhűtőnek. Látni, hogyan tükröződnek e diplomás ösztönlény résnyire húzódo szemében az övétől eltérő életstratégiák, s hogy milyen parányinak látszik benne mindenki más – nem az úgynevezett szellemi emberről beszélek, hanem a hozzá képest másfélelől –, ez még az előzmények után is kiábrándító volt. Az atavisztikus indulatot, a korlátoltságot, a tulokságot még érteném, de az elvágólagos szándékot már nem. Igazán leszállhatna már rólam. Ehelyett többször megfenyegetett, öles metszőollóval a kezében próbált kiharancsolni a saját házunkból, akkor „durrant el az agyam”, és kiabáltam rá, az hatott. Egyszer megcélt egy üres szenesvödörrel, lóbálta, lóbálta, aztán csörömpölve csapódott a téglaburkolatra a bádóg. Ilyesmivel nem ment nálam sokra.

Ez a perc is eljött, a szabadulása.

Apám még évekig járt a kertbe, egy szál magában, már nem kerékpárral, hanem vonattal, aktatáskával a kézben. Mit csinált ott egyedül egész nap? Kapált? Egyedül szedte a pöszmétét, málnát, mikor mit? Mire gondolhatott közben? Ugyanarra, amire én gondoltam Max Richter hegedűjével a fülemben, a kremsi börtön erősen kivilágított betonfalát, vaníliásárga homlokzatát és a mellette álló bíróság decens betontömbjét szemlélve egy hónapon át a szobámból, vagy a késő esti sétákon, amikor saját lépteim visszhangjától is összeresztetem a kísértetiesen üres utcákon, az ostorlámpák alatt? Amire én gondoltam egyfolytában, miközben ezt az emlékezést írtam? Hogy mire való ez az egész hóbelevanc?

Hogy ő maga választotta a saját börtönét.

Amikor anyám megbetegedett, nem maradt egyetlen segítőtársa sem. Egyedül már ő sem bírta.

Amikor minderről töprengtem, el kellett utaznom három napra Bécsbe, és ezen az apró úton olyasmi történt velem, ami ritkán szokott: egy hónap kisvárosi lét után fölébredt a vidékiségem. A kisvárosi énem, pedig születésemkor százhetvenezer ember vett körül, itt pedig harmincezer sem lakik, kevesebben vagyunk, mint Debrecen lakói voltak Csokonai idejében. Nem komplexus ez, amit jobb híján hívok vidékiségnek, hanem egyszerűen a kevés mozgás és a kevés változás előnyben részesítése munka közben. Ha éppen nem dolgozom, tőlem düböröghet mellettem Manhattan is, jól alszom. De azt hiszem, csakis így tudok a nem létező Debrecenben létezni, és egyszersmind írni róla. (Debrecenben nem tudnék, mert a létező város mint késői mutáció összezavarna.) Sokadik Bécs volt, mégis először: egyedül. Bár sokszor jártam a császárvárosban, de mindig kevés időt töltöttem itt, három-négy napot, és ezúttal nem kalauzolt senki, meghívóim a Bécsismeretet alapként kezelték, helyesen. Pedig Bécsnél még Párizst is jobban ismerem, azaz jobban ismertem idáig. Végre rendesen meg kellett tanulnom, hol találok a már sokszor látott múzeumokat, a szeretett, ám soha meg nem jegyzett fekvésű kávéházakat (bár a Café Sperlt, ahol az eljegyzésünket tartottuk, azt hiszem, hófúvás, szélvihar és áramszünet esetén is megtalálnám), végre eszembe

véstem, merre hány méter a város, hol a folyó, hol az erdő, melyik metró hova tart, és így tovább. Teljesen olyan érzés volt egy hónap Wachau után, mint amikor tizenéves vidéki fiúként először mentem föl egyedül a nagyvárosba. Nem történt most ott velem semmi lelki vagy egyéb szenzáció ezen kívül. Mégis döbbenetes volt visszatérni a megszokott, a hozzám nőtt, a kísértetiesen csöndes Kremsebbe, a magányomba, kicsit összezavart fejjel, kicsit megint kevesebb illúzióval.

A rendszerváltással eljött a kárpótlás, az elpusztított Macs rehabilitációja, és ezzel együtt az aranykoronák ideje. Idehaza egy hektár átlagos aranykoronában kifejezett értéke 19. Gyöngébb minőségű földnek számítanak a 0 és 17 aranykorona közé eső értékű földek – ilyen lenne Vámospercs is a csekély humusz- és agyagtartalmú, a vizet nem tartó, hamar kiszáradó talajával –, jónak a 17 és 25 közöttiek, kiválónak pedig a 25 aranykoronánál többet érők, és Macs alighanem ilyen, jó zsíros feketeföld, bár homok Józsa vidékén is van.

1990-ben, a téesz fölосzlásakor 35 katasztrális hold (lám, még mindig hold!) és 1469 négyszögöl föld, azaz a valahai birtok egynegyede került vissza apám nevére, 805,97 aranykorona értékben, vagyis ha ez volt az egynegyed, akkor a jelek szerint nagyapám megkészszereshette dédapám hetvenkét holdját. Egynyolcad arányban a belvárosi, Garay utca 18. számú, csinos, emeletes ház után is kapott apám kárpótlást, amelyben nagyapámnak volt tulajdonrésze 1950 előtt. (Az 1940-es debreceni címtár szerint Erdődy Lajos a tulajdonosa, de már az 1928-as választói névjegyzékben is a számomra ismeretlen Erdődy szerepel. Furcsa módon nagyszüleim elkobzott Ajtó utcai lakásáról nem esik szó a határozatban – talán sor került időközben valamiféle kártalanításra, összefüggésben Gere százados 1956-os szerepével? Nem hiszem, annak nyoma volna a család emlékezetében.)

A kárpótlással teljesen azonos időben, egyik télen valaki kifigyelte, hogy már senki sem látogatja a vámospercsi földet, zimankóban apám is alig járt. Tavaszra kirabolták mind a két pajtát, elhordták a berendezést ágyastól, asztalostól, kistraktorostól, rotációs kapástól, váltva forgató és töltögető ekéstől, kultivátorostól, közlőművestől, targoncástól és utánfutóstól, elhordták az utolsó szögig, el az utolsó lejárt szavatosságú szardíniakonzervig. Apám szerette volna pénzzé tenni legalább a traktort, kínálta is a rokonságnak, de nem kellett a kutyanak sem a full extrás kollekciónak.

Végül a falakat is eltakarították, téglánként, csak a porlékony vályog maradt.

„Jánoska pajtája” a kisebbik föld elején, félig kiürítve, egy darabig még állt. A jellegzetes agrár-aromából, amely a gépolaj, a kilyukadt zsákban tárolt növényvédőszer meg a cefre szagából sűrűsödött össze, bekötött szemmel is fölismertem volna bármikor. Aztán annak is beszakadt a teteje, eső áztatta azt a kevés maradékot odabent.

Amikor vevőt is találtunk rá, először az apám nevére szereplő, legszebbik, diófás, házatlan földre, nem kis megkönnyebbüléssel vettem tudomásul a búcsú tényét.

A kétezer-tíz évek vége felé arról értesültünk, hogy éppen ugyanazt az államosított macsi földet készült fölvasárolni a BMW, amelyen egykor a családunk tanyája állt. Így van ez, gondoltam. Az 1990 után osztott kárpótlási jegyek zömét apámnak sohasem sikerült valódi vagyontárgyakra váltania, a több százezer forint névértékű papírok hamar elévültek. Most pedig a padláslesöprők után meg-

érkeztek ezüstszínű limuzinjukon a multik, ez lesz a kegyetlen csattanó. Szétszó-
rattatunk, eltörettetünk? Ahol szépapám a szőlőjét kapálta vagy kapáltatta a
napszámosaival, ahol nagyapám az eke szarvát fogta, ahol a díjnyertes bikánk
nevelkedett, ott most alvázak és karosszériák készülnek majd? Ott most majd
összeszerelik a máshonnan hozott alkatrészeket? Aki az eke szarvára teszi a ke-
zét, és hátratekint, nem alkalmas az Isten országára?

Nagyot néztem, de aztán kiderült, hogy á, nem ilyen egyszerű az: a gyár,
amennyiben lesz, Nagymacs mellett lesz, nem a mi otthonos földhátunkon.

Értem én, hogyne érteném, gondoltam: ezer új munkahely, gyarapodunk, mi-
egymás, de ahogyan a családtagok közti levélváltásokból is láttam, számunkra en-
nek ellenére határozottan kellemetlen érzés ez az újabb tulajdonosváltás. „A Deb-
recen szélén lévő Kismacs-Nagymacs városrész eddig nem volt túl népszerű
célpont a helyiek körében, de a beruházást követően a környék ingatlanpiaca fellen-
dülhet, a telkek felértékelődhetnek”, szajkózta kitarotán a sajtó. A földrajzi és az
érzelmi érintettség miatt mégsem lett túl népszerű a beruházás az enyéim között.

Apám egyszer megmutatta, merre teltek a kamaszkori nyaraik. Méterre pon-
tosan meg tudta mondani. Téeszről akkor már nem volt szó, a DATE tangazda-
ság kertjei mellett sétáltunk a rekkenő nyárban befelé, de magának a földnek a
képe nem maradt meg az emlékezetemben. Nemrégiben arra gondoltam, mielőtt
megjönnek a legújabb „gyarmatosítók”, megint ki kellene sétálni a macsi határ-
ba, búcsút venni a földünktől a magam nevében is, és így is tettünk. 2018 kará-
csonya után fogtuk magunkat, és lekövtük a családdal az egykori útvonalat.
A Hajdúböszörménybe vezető 35-ös útról balra befordulsz a névtelen benzinkút
után, és a Vállalkozók útja meg a Barakonyi utca sarkán megtalálod a hült he-
lyünket. (Vállalkozók útja, na, ez is micsoda műnév, hasonlít a vámospércsi Sport
utca esetlenségére, csak ez meg kiábrándítóan vadkapitalizmus-ízű.)

Itthon vagyunk. Itt is. Ha egy számítógépes alkalmazás segítségével egymás-
ra vetítjük az 1856–60-as meg a mai állapotot, látható, hogy maga a keresztező-
dés az udvarunk helyén van, ahol szemben állt a tanya az istállóval meg a mag-
tárral. Utóbbi lehet, hogy azonos a szomszéd ingatlan egyik máig álló, földszintes
épületével. Jegenyefasor vezet hozzá. Kétszáz éve volt gémeskutunk, az 1856–
60-as térkép színes grafikája jelzi. Jelképesnek találok, hogy maga a Vállalkozók
útja a mi tanyánk helyén halad át, szabályosan eltörölve a múltat. Azaz minket.
A tanya helyén olyasféle rögtönzött épületcsoport áll, amilyenből több százezer
található Kelet-Európa külvárosi és falusi telkein, nyilván lakás, garázs, raktár és
gazdasági udvar sajátos együttese ez is.

Kijött a házból egy férfi prémes szegélyű irhasapkában, udvariasan köszön-
tünk neki.

Kiemeltünk néhány vödrot, lapátot Ildiék csomagtartójából, és földet gyűjtöt-
tünk a fiaimmal a sárdagonyából, azt vittük át a temetőbe, mert apámék sírja
nemrégiben besüppedt. Most Domokos Márton-kert a táblák felirata, az egykori
dülőben egymást érik az építőipari és mezőgazdasági vállalkozók. „Róth és fia”,
ők például acélsarnokokat gyártanak. Nagy jövő elé néz az egész környék.
Kicsit késő most azonosulnom vele.

Álljunk csak meg egy pillanatra. Várjunk, hol is található ez a bizonyos Hadházy-
telep, ahol ezerkétszáz szegénynek nem volt sem iskolája, de még csak ivóvíze sem,

s ahol olyan horribilis volt a csecsemőhalálozás? Hát persze, Felsőjózsa déli részén. Azaz itt, néhány utcányira. Nem is olyan messze a Vállalkozók útjától meg a Barakonyi utcától. Ami akkor szántó volt, az most kertes, félagrár jellegű lakóövezet. Macsi Tóth-telepnek nincs ugyan nyoma, de egyre több jel mutat arra, hogy az is Józsa környékén terült el. Csak nem a Domokos Márton kert-előzménye voltunk? Találgatok megint, mindössze annyit szögezhetek le biztosan, hogy 1988–89-ben hét körszeletre osztották fel a Bellegelőt, s az így kialakított részek zömmel régi híres városvezetők nevét kapták, például a tizennyolcadik század végén élt Domokosét, aki Kazinczy által látott arcképének tanúsága szerint kék dolmányt viselt, és könyveket is írt, elmélkedve egyebek között „a keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről”.

Ha nem is az enyéim alapítottak errefelé telepet, annyi bizonyos, hogy minden tavasztól ősziig ugyanitt éltek, minden általam ismert ág. Abból, amit monoton mezőgazdasági tájként szoktak emlegetni a spleenes és fellengzős bölcsészek – amilyen huszonöt éve én is voltam –, abból a monoton tájból száznegyven holdnyi föld mi magunk vagyunk.

TÉREY JÁNOS

(1970–2019)

„Kavarjanak föl, forgassanak föl, ízeimre szedjenek szét, rázzanak meg jól, és rakjanak össze újra” – írta a POSZT válogatói tapasztalatait összegző 47, *mint Ványa* című beszámolójában egy évvel ezelőtt. Ezt várta el a színháztól, de általában a művésztől is; saját műveiben is erre törekedett. Magától értetődően fogalmazta magát a címbe. De hogy miért öltötte föl „Ványa bácsi” jelmezét egy pillanatra, nem tudom. Pusztán a színházi közeg és az életkor véletlen egybeesése miatt? Vagy bármi alkalmas volt arra, hogy annak tükrében saját életére nézve megtudjon valamit? Csak abban vagyok biztos, hogy az elfecsérelt élet nem lehetett alapja a hasonlításnak.

Másfél évtizede arra a kérdésre, hogyan képzei el magát ötvenévesen, a rá jellemző szarkazmussal azt válaszolta egy interjúban: „Mindenesetre: írók koszorújában Szigligeten, szilveszterkor *nem* képzem el magam, mert nem szeretném azt a fajta öregséget.” Aztán rögtön hozzátette: „De ki tudja?”, és ez az elbizonytalanító gesztus sem kevésbé jellemző, az igen és nem közti oscillálás, villódzás, a gondolati lehetőségekkel való játék, az elképzelt álarcok próbálgatása. Az erős állítás, az éles fogalmazás a magánbeszélésekben is sajátja volt. És magára vonatkozóan sem enyhített iróniáján. „Verseimet gyűjtöm egybe. Nem az összeset, ilyen kegyes egykori magamhoz és ilyen kegyetlen jelenlegi olvasómhoz hogyan is volnék?” – írta összegyűjtött verseinek kötete, az *Őszi hadjárat* jegyzetében.

Váratlan halála összezavar, tanácstalanná tesz. Hatására az értelem – csak látszólag paradox módon: *öszönösen* –, akár a vadászkutya, jeleket, jelentéseket kajtat megállíthatatlanul. Akárhogy is, valahogy úgy alakult, hogy az összegyűjtött versek végén álló, új versek ciklusának alcíme *Útirajzok és siratók*. A kötetet záró három vers egyike Borbély Szilárdnak állít emléket, számon kérve az utókoron a halála utáni szentté avatás hamisító buzgóságát (ami most is óvatosságra int). „A borzongató emlékezetközösség / Utólag mindent tudni vél... stigmát, keresztet. / S őt befogadja ugyanaz a föld, / Amelyben gyökeret sosem eresztett” – írja keserűen a költő életében felszámolhatatlan magányosságát hangsúlyozva.

Az utolsó előtti, a XIX. darab, az *Édes fiaim!* régies hangütésű invokáció és testamentum: arról rendelkezik, hogy még e világban, „a halálon innen”, de szinte megközelíthetetlen rejtkehelyen talált erdei tábor legyen majd a végső nyugvóhelye. „Arra kérem a szurdok szellemét, / Övjon minket lombon innen és túl! / Meghalni ugyanide hozzatok.”

Az utolsó vers pedig, a *Platánok júliusban*, e fák kérgének lehullatásából kiindulva bontja ki hasonlatát a versen át a személyiség külső és belső meghatározottságainak levetkezéséről. Rokona ez az éntől való Weöres Sándor-i megszabadulásnak: „Elsüllyeszted a cirkálót, aki voltál. / (...) Lepattannak rólad a bókók, / A súlyos függést okozó pénzek, / A tévhitük is, végül a pillantások.” De ez a folyamat túlmegy a társadalmi értelemben vett elmagányosodáson, a folyamat végül továbbhaladva az énen belülré gravitál: „Magzatnyira zsugorodva / Alszol majd nemsokára téli álmod. / Vedled a gyávaságod mint fölösleget, / És bőröddel együtt minden hagyományt: / Apadva közelítéd lényeged.” Ám különös, váratlan kivételt képez a család: „Senkid sincsen, csak egyetlen aszszony / Senki sem áld meg, csak a nevető fiaid.” És a vers refrénje: „Addig ráz Isten, / Amíg csontodig nem csupaszkodsz. / Addig ráz Isten, / Amíg hozzá föl nem csaperedsz.” Így ér véget az általa, utólag tudjuk, *végleg* elrendezett költői életmű. Ultima manus in aeternum. Ahogy mondom, jeleket, jelentéseket keresek, hogy értem azt, amit nem értek.

„Józanító tapasztalás, / Hogy nincsen többé Nagyszabás” – írta a *Paulusban*. Meg akarta látni és meg akarta mutatni a mai, sokszor sivárnak, kisszerűnek tűnő mindennapokban azt, ami bennük mitologikus; megmutatni a műben? / visszahozni a mű által? a létezés egykor – a régi görögöknél vagy a germánoknál – jól ismert agonisztikus karakterét, amelyet még nem moderál a modern civilizáció. Pesszimizmusa, ahogy vallotta, nem nihilizmus volt, és itt eszünkbe jutnak *A tragédia születésében* írtak a régi görög pesszimizmusról, amely el nem fordított tekintettel vizsgálta a létezést. Számomra Nietzsche idézte az is, ahogy „korszerűtlen” műformákat választott, például a verses regényt, a kortársi elvárásokkal szembemelve. És máig emlékszem a korai, *A természetes arrogancia* kötet által kiváltott ambivalens érzésemre, az alá- és föléfogalmazások elegyéből kikevert sajátos nyelv vonzására és a fölnövelt, adys költőszerep keltette megütközésre.

Mindig szeretett volna egy Debrecen-regényt írni. Ez regényformában már nem születik meg ugyan, ám verseiből, misztérium-drámájából, a *Jeremiásból*, nyilatkozataiból és a be nem fejezett memoár részleteiből így is nagyszabású a kép, az a látomás, ahogy a város múltját vagy épp képzeletbeli jövőjét megalkotja. Viszonya városához egyszerre szenvedélyes és józanul kritikus. „Hány nagy, debreceni ember nagy, debreceni ambíciójából nem maradt még ennyi sem” – írta az elpusztult debreceni gótikus Szent András-templom romjain töprengve, és vélhetően az ő „nagy, debreceni ambíciójának” a sorsa is megfordult a fejében. Számomra Csokonain túl – Janus Pannonius szavával – „általa híres e föld”.

Február végén három verset küldött „Wachau mélységes mély csöndjéből”, melyek áprilisban láttak napvilágot a lapban. Március elején azt írta: „Folyt. köv. az »emlékirattal« (azon még évekig dolgozom)”. Április végén aztán ígéretéhez híven meg is érkezett a mostani *Jelenkor* élén álló írása; ez is az ausztriai ösztöndíjas tartózkodás alatt született, ahogy ő maga titulálta: „Krems gyümölcse”. E memoár-részletében a földtől való kamaszkori elszakadással kezdődő, majd kerül utakon keresztül zajló lassú folyamaton át jut el valahová. Nehéz lenne pontosan megmondani, hová is. Mert a konkrét terület ugyan létezik, de rég nem abban a formában, ahogy egykor felmenői kezében. Így tehát a hely emlékéhez jut el, az imaginárius helyhez – még ha dokumentumokra alapozva is –, amit fantáziájával áttelekesít. Hol van hát „Jánoska pajtája”?

Másfelől nézve eljut oda, hogy az egykori földekről azt írja: „a miénk”. Egyszerre azonosul az ősökkel, de az idézőjelet mégis kiteszi. A rezignált tónusban, pontosságra törekedve elmesélt családi hanyatlástörténet mélyen kelet-európai. Közben szerzője identitásának elmozdulásait végigkövethetjük, míg eljut a reflektált azonosulásig: „Abból, amit monoton mezőgazdasági tájként szoktak emlegetni a spleenes és fellengzős bölcsészek – amilyen huszonöt éve én is voltam –, abból a monoton tájból száznegyven holdnyi föld mi magunk vagyunk.” Talán Mészöly Miklóst fűzte ilyen egyszerre érzéki és intellektuális – azaz egzisztenciális – viszony a saját tájához.

Az alcím pedig így szól: *Egy cívis vallomásai*. Ezzel újabb azonosulási körbe lép be, noha okunk van némi ironiát sejteni ebben is. De vajon töprengő homlokráncolással vagy kaján vigyorral kanyarította ezt oda?

Mit is mondhatnék még? *A Káli holtak* általa kitalált Hamlet-szereplőjével, „Fortinbrascuval” mondjam, hogy *lőjenek sort?* És ha azzal zárnám, hogy Térey János párját ritkítóan nagy nyelvi erejű, kivételes formateremtő képességgel megáldott, eredeti költő volt, vajon szégyenlősséggel elegy kaján mosollyal fogadnád-e ezt is, Jánoskám?

Ágoston Zoltán

A férfi, aki örökké a Luxembourg-kertben ült

Valójában egész életében a történetnélküliségre vágyott. Arra, hogy ha fölébred, és fölnyitja a szemét, a legcsekélyebb rezdülés se legyen sem a környezetében, sem benne. Ne legyen sem valaki, sem senki. Legyen az állapota megnevezhetetlen, térről és időről levált, anyagtalan, a létezés teljességét kitöltő, kimutathatatlan párlat. Erre vágyakozott, és egyszer csak ott volt, anélkül, hogy elindult vagy megérkezett volna.

Az ágy lábánál állt, és a takaró makulátlan, fehér huzatán fodrozódó, szűrt napfényt nézte. Percekig tartott a csönd, aztán meglebbent a test, és kivált belőle egy leheletnyi fátyol. A megdöntött ablak résén át kiszököknt a szabadba, és neki már csak követnie kellett a vitorlázást. Nem esett nehezeire, a másik mindig várta, és így vezette át a közeli kertbe.

Az ágy lábánál állt, és nézte a műszereket. Nem *voltak* egyedül. Kissé mögötte, az ajtó felé, még ketten álltak. A férfi tudott a jelenlétükről, de nem érzekelte őket. Próbálta lekapcsolni tudatát az ágyról, és csak a kijelzőket figyelte. A megmegvillanó fényjeleket, a folyamatosan változó grafikus és alfanumerikus jeleket, a szabályszerűen ismétlődő hangokat. Két kezével az ágy lábtámlájának felső rudazatát markolta, mintha át akarná tolni az ágyat a szemközti falon. Később kinyújtotta az ujjait, és egyik kezét tenyérrel rátámasztotta a rúdra, másik kezét pedig a kézfejére emelte. Az a képtelen és kényelmetlen érzés merült fel benne, hogy vajon nem udvariatlanság-e, ha túl sokáig vár. Mert nyilvánvaló volt, hogy neki kell kezdeményeznie.

Az ágy lábánál állt, és továbbra is a műszereket nézte. A szobában jelenlévők már visszaléptek mögé. Egy pillanatra megrezzent, és ösztönösen az ágy felé kapta a tekintetét, mert hirtelen sziszegő hang hallatszott a fej felől, mintha egy fölfújtt léggömb száját egy pillanatra megnyitották volna. A linóleum röviden megcsikordult a férfi mögött, de még mielőtt hozzáléptek volna, jelezte egy néma fejmozdulattal, hogy nincs szüksége magyarázatra. Többé már nem fordult vissza a néma műszerek felé. Először csak a fejtetőt nézte, a koponya alatt meggyűrődött, fénytelen, halott hajtincseket, és csak lassan csúszott le a tekintete a homlokon, az orr vonalát követve. Nem akarta elveszíteni az önuralmát. Újra megmarkolta az ágytámlát, mert úgy érezte, elhatalmasodik rajta az ámok, neki ront a *másiknak*, és föltépi arcán a bőrt, mert a szemeket akarta, a szemét, legyen akár halott, de nyitott, ne így, befalazva. Az orrból kikanyarodó, katéterszerű cső látványa hirtelen újra eltárgyasította az arcot, és ez visszaadta a férfi önuralmát. Tekintete az áll magasságában egy pillanatra még elidőzött, esetleg láthatóvá válik a lepedő felső szegélye és a csövek között egy hajszálnyi bőrcsík, de már sem-

mit sem tudott belőle fölfedezni. Lecsúsztotta a tekintetét a koponyáról, és a takaró makulátlan, fehér huzatán fodrozódó, szűrt napfényt nézte.

Már reggel elbúcsúzott tőle, amikor még ketten voltak a szobában. Amikor bejött az orvos és az asszisztense, már az ágy lábánál állt, és jelezte, ott is marad. Valójában szólni akart. Kinyitotta a száját, és megpróbálta kitolni a levegőt a torlán át, de mintha hirtelen lebetonozták volna a tüdejét, vagy még lejjebb, mert a gyomorszája is elszorult, egy pillanatra úgy érezte, megfullad, szeme kidülledt, végül kissé oldalra fordult, és csak a fejével intett. Az orvos az ágyhoz lépett, a nővér a műszerekhez, néhány másodpercig valamiféle műveletet végeztek közösen, nem lehetett egyértelműen megállapítani, hogy a készülékekkel foglalkozkodnak-e, vagy az ágyban fekvővel. Majd egymás után több rövid, halk kattánás hallatszott, a műszerek elnémultak, a két kórházi alkalmazott pedig szinte észrevétlenül eltűnt a férfi hátterében.

A könnyű szellő csak a leveleket mozgatta az ablak előtti platánfán. A billegő, rezgő levelek között átszökő napfény fodrozódva hullámozott a fehér takarón. A férfi arra gondolt, hogy ha több bátorsága lenne, odalépne az ágy oldalához, és kitakarná a testet, átadná a fénynek, a melegségnek, a fodrozódó hullámozásnak, de félt attól, hogy már semmit sem találna a test helyén, pusztán csöveket és tartályokat. Hirtelen tanácstalanná vált, nem tudta, mostantól mi a teendő. Tétovázva oldalra fordult, de még mielőtt a mögötte állók értelmezheték volna a szándékát, visszakapta a tekintetét. A takaró egyre világosodott, mintha magába szívná a fény, és egyre áttetszőbbé tenné az anyagot, de alatta sem dereng föl más, mint ugyanaz a fény. Egy pillanatra az volt az érzése, üressé vált az ágy, amikor egyszer csak kirajzolódtak a fénylő derengésben a test körvonalai, és belsejéből föllebbent egy lehetni fátyol. A hullámozás szemmagasságba szökkent az ágy felett, majd oldalra lendült, és kiröppent a megdöntött ablak résén át a szabadba. A férfi elmosolyodott, megfordult, és a mögötte várakozók felé biccentett. Az orvos kikísérte a folyosóra, a nővér pedig bent maradt a kórteremben, elrendezni a tárgyakat.

Az orvossal naponta többször is beszélt. Ismerte régebbről, bízott benne, már amennyire az orvostudományban bízhatott. Akkor délután véletlenül futottak össze a folyosón. Néhány mondatot váltottak, talán nem is csak róla, és már szinte elváltak, amikor az orvos kissé szórakozottan visszafordult, és mintha csak elfelejtett volna valami csekélységet, arra kérte a férfit, menjenek be az irodájába. A férfi látszólag egy pillanatra tétovázott, de egyszerűen csak lassabban jutottak el értelméig még a leghétköznapibb mondatok is. Az orvos, amint beléptek, hellyel kínálta a férfit, aztán maga is leült, előbb a cipőjét nézegette, aztán ráemelte tekintetét a férfira. A férfi ösztönösen, alig észlelhetően biccentett kettőt a fejével, mintegy jelezve a másíknak: csak bátran, tudja, mi következik. Valójában nem tudta pontosan, csupán abban volt bizonyos, végleges hírt kap majd. Aztán látta, hogy mozog az orvos szája, a szavak értelmét is fölfogta, noha mintha teljesen légüres, néma térben ült volna, ahol még a saját testének zörejeit sem hallotta. Kifejezéstelen arccal nézte a szemközt ülőt, és amikor észrevette, hogy már nem mozog a szája, csak annyit mondott: rendben, akkor legyen úgy, de várják meg a másnapot, a napfelkeltét, sőt azt szeretné, ha egy kicsit tovább is várnának, amíg beesnek az ablakon az első nap sugarak. Természetesen, mondta az orvos, aztán szinte egyszerre fölálltak, és férfiasan kezet ráztak, mintha egy sikeres üzletet kötöttek volna meg.

Az orvos már elment, a férfi még mindig az ajtó előtt téblábolt. Aztán a szemközti falnál lévő székhez lépett, és leült. Bámult maga elé, egy teljességgel különálló, másik dimenzióba, amelyben pusztán testének tömege volt jelen. Pillanatok vagy földtörténeti korok teltek el, állapotának mindegy volt. A kinyíló ajtó rántotta vissza az eszméletbe, az ajtónyílásban állva maradt alkalmazott látványa. Kezét még a kilincsen tartva a férfira nézett, és pusztán a pillantásával és egy parányi biccentéssel jelezte, készen van. A férfi fölállt, mintegy átvette a kilincset a nővértől, és a nyílásba lépett. A nővér, miközben helyet cseréltek, tapintatosan közölte, a szobacsengővel bármikor jelezhet, ha valamire szüksége lenne. A férfi szórakozottan bólintott, noha nem értette, mire vonatkoznak a nő szavai. Egyedül lépett be a szobába, és hangtalanul becsukta maga mögött az ajtót. Az ágy fejtámláját egy fokozattal feljebb állították, és minden műszert eltávolítottak a közeléből. A koponya üresen feküdt a párnán, a takarót is kissé lejjebb húzták a testen, a fedetlen kulcscsont pereméig. A haját megigazították, két karját pedig betámasztották oldalt a takaró és az ágykeret közé. A férfi az ágyhoz emelt egy széket, és az ablakkal szemben, az ajtó felőli oldalon az ágy mellé ült. Valójában nem tudta, miért van ott. Nem tudta, mi értelme a jelenlétének, a másik jelenléte nélkül. Különösnek érezte, hogy napok óta a legnagyobb önfegyelemre volt szüksége ahhoz, hogy ne bögje el magát minden pillanatban, most meg egyáltalán nem tudna sírni. Egy film jutott eszébe, a főhős ott ül az ágy mellett, halott felesége mellett, és lassan, drámaian sírni kezd. A rendező egyszer azt nyilatkozta, hogy a jelenetet többször föl kellett venniük, mert a színész nem tudott sírni. Végül szembeült vele, és beszélni kezdett hozzá. A színész nézte a halottat, hallgatta a szemben ülőt, és sírni kezdett. A férfival szemben azonban nem ült senki.

Valójában egyetlenegy nap volt az egész. Csupán a napszakok váltakoztak, de az is csak akkor érte el tudatát, amikor ott ült az utolsó délután az orvos szobájában, figyelte a láthatatlan, hermetikusan hangszigetelt üveg mögött lassan mozgó ajkat, a nyílt, meleg tekintetet, és hirtelen észrevette az alak mögötti sötétséget. Miután elhagyta a klinikát, próbálta összeszámolni a napokat, de egyszerűen képtelen volt elválasztani egymástól az órákat, ottléte az idő egyetlen, mozdatlan folyamatába ágyazódott. Először azt sem tudta pontosan, hol van. Sem ő maga, sem a másik. Egyik folyosóról a másikra szédelgett, egyik székéről a másikra ült, és mindig várt valamire. Rendszerint különböző kórházi alkalmazottak instrukcióit követte. Kezdetben megpróbált kezdeményezni, különböző kérdéseket tett föl, választ azonban sohasem kapott a kérdéseire, mindig csak a viselkedésével foglalkoztak, előzékenyen és udvariasan, de kizárólag felszólító módban, hogy üljön le, és várjon türelemmel, vagy fáradjon át egy bizonyos jelű vagy számú zónába, és várakozzon ott; legyen egészen nyugodt, minden tőlük telhetőt és orvosilag lehetségest megtesznek, de egyelőre semmiféle felvilágosítást nem adhatnak, stb. A férfi végül nem kérdezett semmit, ült szótlanul a folyosón, és ahogy bizonyos időközönként a legkülönfélébb tárgyakat tologatták előtte ide-oda, ugyanolyan közömbös engedelmességgel változtatta a helyét a metsző fehéren világító, kontúrok nélküli aknában.

Az a képtelen érzése támadt, hogy egy teljességgel idegen, feloldhatatlanul természetellenes helyzetbe került. Úgy érezte, semmiféle természetes gesztusra nem képes. Tudta, hogy meg szeretné érinteni, de nem érezte, hogy miképpen.

Meg szerette volna érinteni, mert esetleg még ott van, valahol a testben, és föltétlenül éreztetni szerette volna vele, hogy ő is ott van. Tétován előrenyújtotta a kezét, rátette a másik kézfejére, és akkor hirtelen, mint ahogy a vírusok nyitják meg a beleket, kirobbant belőle a bőgés. Ne haragudj, hajtogatta értelmetlenül, és bőfögve, a csuklástól rázkódva habzsolta, nyeldekelte a könnyeit. Aztán kissé előrehajolt, és a tenyerébe fogta a halott arcot. Még meleg volt, mint a takaró alatti, reggeli test. És megkívánta ezt a testet. Le szerette volna rántani róla a takarót, ráfeküdni, rásimulni, mint lány folyadék, pontosan fölvenni az alakját, körbejárni, bevonni minden oldalról, hermetikusan lezárni, hogy ne szökhessen ki belőle a melegség, és így tartani, megtartani az öröklétig. Arra ébredt, hogy valaki finoman megérinti a vállát. Fölnézett a teljesen sötét szobában, csak a mögötte félig nyitva maradt ajtón át szűrődött be a fehér fény. Minden rendben, kérdezte a nővér. A férfi elmosolyodott, és bólintott. Ugyanakkor eszelős pánik kerítette hatalmába, hogy nem maradhat itt, mennie kell, és a másik sem maradhat. Mert ha neki mennie kell is, és akár soha többé nem is jöhetne vissza, de legalább a másik maradhatna, legalább őt ne vinnék el. Összeszorította állkapcsát, a szeme kigúvadt, úgy meredt a halottra. A nővér türelmesen állt mögötte, majd azt mondta, szinte csak suttogta, hogy a férfi, amennyiben szükségét érzi, még nyugodtan maradhat, és fölkínálta neki a lehetőséget, hogy hoz neki egy kávé vagy teát. Ez a váratlan gesztus hirtelen visszarántotta a férfit, napok óta először, egy ismerős hétköznapiágba, és kis híján elröhögte magát arra a gondolatra, hogy esetleg itt teázzon vagy kávézzon egy halottal, a halott feleségével.

Többször szólíhatták már, mert egyszer csak arra lett figyelmes, hogy szinte egész látóterét kitakarja egy világos, mozdulatlan arc, ahogy hozzáhajol és kérdő hangsúllyal a nevét mondja. Majdnem összefejeltek, ahogy esztelenül fölugrott, mint aki egy rémálomból próbál menekülni. Bocsásson meg, azt hiszem, elaludtam, mondta a férfi. Az arc gazdája kedvesen elmosolyodott, és közölte a férfival, hogy megnézheti a feleségét, de nem mehet be hozzá. A férfi bólintott, a másik pedig elindult nyilván abba az irányba, ahonnan érkezett. A férfi némán követte. Több fotocellás, automatikusan nyíló ajtón mentek keresztül, majd beléptek egy sötét előtérbe. Kérem, várjon itt néhány pillanatig, mondta a nővér, és mintha csak egy színházi előadás részesei lettek volna, hirtelen eltűnt a sötétségben. A férfi tanácstalanul toporgott a félhomályban, meresztgette a szemét, majd hirtelen a szemközti fal mögött lassan emelkedni kezdett a redőny. A férfi előrébb lépett, egészen közel a teljesen szabaddá váló üvegfal felé. Vele szemben, egy katafalkszerű emelvényen, egy ágy állt. A hosszanti tengelyétől minden irányba, mintha egy sokcsápú képződményt helyeztek volna oda, számtalan csó kigyózott az ágy körül álló műszerek felé. Hang nem szűrődött ki a teremből, csak a készülékekből sugárzó fényjeleket lehetett látni. Mintha beljebb akarta volna tolni az üvegfalat, föltámasztotta két tenyerét a lapra, és annyira megdöntötte a fejét, hogy homloka az üveghez koppant. Ettől megriadt, tett egy lépést hátrafelé, és ekkor észrevette, hogy a csövek között egy emberi koponyának kell lennie, mert mintha a vezetékek árnyékai között egy arc vonásait vélte volna fölfedezni. A szem és az orr részletét biztosan felismerte, a száját azonban teljesen eltakarták a szerelvények. A nővér újra előlépett egy nem egyértelműen meghatározható, szürkésfekete, vattás nyílásból, odalépett az üvegfal előtt állóhoz, és mintegy

nyomatékosítva a látvány bizonyosságát közölte, sajnos, egyelőre nem mehet be a feleségéhez. A klinikai tartózkodása alatt még háromszor vezették be ugyanabba a sötét előtérbe, szembe a hatalmas akváriummal, amelynek mozdulatlanul áramló, elérhetetlen közegében állítólag a felesége lebegett, mint egy néma, arc-talan, mélytengeri kreatúra.

A férfi jelezte, hogy nem kér semmit. Aztán fölállt, mert udvariatlannak érezte, hogy ülő helyzetből szólítsa meg a nővért, és azt kérdezte, meddig maradhat. A nővér közölte, hogy reggelig, de talán az lenne a legjobb, ha a férfi átfáradna az irodába, és megbeszelnék a további tennivalókat. A férfi bólintott, egy pillanatra visszafordult a halott felé, aztán ő indult el először az ajtó irányába. Az irodában a nővér egy néhány oldalas nyomtatványt helyezett elé, mintha egy újonnan vásárolt készülékhez nyújtaná át a használati utasítást. Ebben a tanácsadóban megtalál mindent, lépésről lépésre, mondta a nő. A férfi bólintott, de nem nyúlt a vékony füzetecske felé. A nő közölte, hogy reggelig a szobában maradhat az elhunytal, utána a holttestet a kórházon belül áthelyezik egy másik részlegre, amíg el nem szállítja egy temetkezési vállalkozó. A férfi néhány pillanatig némán ült, mert nem tudta hirtelen, hogyan nevezze meg a halott feleségét. Végül csak a személyes névmás megfelelő alakját használta az egész beszélgetés alatt. Közölte a nővérrrel, hogy nem szeretné, ha „őt” áthelyeznék egy „másik részlegre”. Inkább fölvenné azonnal a kapcsolatot egy ismerős temetkezési vállalkozóval, aki remélhetőleg már reggel el tudja szállítani – és majdnem kicsúszott a száján, hogy haza, mert valójában azt szerette volna, ha utoljára otthonról viszik el, és nem a klinikáról. De sejtette, hogy ez áthághatatlan bürokratikus akadályokba ütközne, így ezt nem kezdeményezte. A nővér bólintott, elintéztek még néhány formáságot, majd átvezette a férfit egy másik szobába, ahol zavartalanul intézhette az elszállítás körüli teendőket. Kérem, szóljon, ha vissza akar menni az elhunytához, mondta a nővér, mielőtt elhagyta a helyiséget. A férfi bambán bámult utána, még válaszolni is elfelejtett.

Amikor negyedszer szólították, azt hitte, újra az akvárium elé vezetik. Ahogy kilépett a folyosóra, meglepetésére az orvos várta. Bemehet a feleségéhez, mondta az orvos. A férfi mereven bámulta a másikat. Az állapota változatlan, mondta az orvos. Ha úgy érzi, beszéljen hozzá, érintse meg nyugodtan. A férfi bólintott, és tovább nézte a másikat. Az orvos egy pillanatra a tükröződő linóleumra vetette a tekintetét, majd fölnevezett, tett a szájával egy sajnálkozó mozdulatot, és ezzel egyidejűleg megrázta a fejét. A férfi újra bólintott, és jelezte, hogy kész az indulásra. Az eddigiektől eltérő színű haladósávon közlekedtek. Ugyanez a szín ismétlődött a folyosó falának két oldalán is. A férfi hirtelen úgy érezte, mintha egy ártatlan társasjáték kis, bumfordi figurája lett volna. Teljesen indokolatlanul vidor kedve támadt, és a legszívesebben odaszólt volna az előtte siető orvosnak, hogy ő most inkább megállna, és kimaradna egy körből. Ostoba, gyerekes dac tört rá, kis híján tényleg megtorpant, és ott, helyben leült a folyosó tükörként fénylő padlójára. Az orvos mintha csak megérezte volna a mögötte kullogó gondolatait, kisé lelassította lépteit, és visszanézett. Mindjárt megérkezünk, mondta kedélyesen, akárha egy könnyű utazás vége előtt járnának. Néhány lépés után valóban megálltak egy közönséges kórterem ajtaja előtt, amely mellett kis műanyag tokban máris ott volt finom antika betűkkel a felesége neve. A férfit jó érzéssel töl-

tötte el a névtábla látványa, mintha valamiféle tartósságot sugallt volna, tényleges helyváltozás lehetőségét. A tágas, egyágyas szoba az akváriumhoz képest emberi tartózkodási helynek tűnt, a maga rideg, színpadias jellegével együtt. Az ágy közepén állt, az ajtóval párhuzamosan, a szemközti magas és széles ablakkal szemben. Az ágy két oldalán és a fejtámla mögött különböző készülékek működtek, ez azonban nem az akvárium tébolyult, fantasztikus filmbe illő díszletére emlékeztetett. A test sem tűnt egy nagyüzemi szerelvényhálózat elosztó állomásának, pusztán a koponya két nyílásából és a takaró alól vezettek a műszerekhez vékony, színtelen katéterek. Az orvos rápillantott az ágyban fekvő, mozdulatlan arcú, hunyt szemű bábura, és azt mondta a férfinak, hogy nyugodtan maradhat, ameddig jónak látja. A férfi bólintott, az orvos pedig elhagyta a szobát.

A vállalkozónál már csak az üzenetrögzítő működött, de szerencsére kapott egy huszonnégy órán át elérhető számot. Egy nő jelentkezett. Villámgyorsan és professzionálisan intézkedett. Reggel hét óra harmincra adott időpontot, pusztán a halott és a halott klinikán belüli feltalálási helyének adatait kérte el. A férfinak pillanatnyilag semmi mást nem kell tennie az elszállítás ügyében, mondta a nő, a jelenléte sem szükségszerű, de természetesen lehetséges. Az elszállítást követő délután, tizenhat óra harminc perctől már meglátogathatja a holttestet az intézet hűtött ravatalozójában. És legkésőbb akkor megbeszélhetik a további részleteket is. Talán előnyös lenne, mondta a nő, ha a férfi, amennyiben nem lesz ott a halott elszállításakor, már a reggeli órákban befáradna az irodába, hogy elvigye az igen hasznos tájékoztató és tanácsadó füzetecskéjüket, amelyben lépésről lépésre minden fontos intéznievalót megtalálhat praktikus tanácsok kíséretében. Amennyiben persze a holttest átadásakor jelen lesz, akkor az intézet alkalmazottjai automatikusan átnyújtják majd neki a prospektust. A férfi elbúcsúzott az intézet alkalmazottjától, és átment a másik szobába. Közölte a nővérrel az időpontot és a vállalkozó nevét, és megkérdezte, a feleségénél maradhat-e az említett időpontig. Természetesen, felelte a nővér, és fölállt, hogy visszakísérje a férfit a kórterembe. A férfi jelezte, hogy egyedül is visszatál, és elhagyta a szobát.

Az ágyon és a műszereken kívül egy magas szekrény, egy asztal és három szék volt a szobában. A székek az ablak előtti asztal körül álltak. A férfi az ágy mellé vitte az egyik széket, és leült. Összekulcsolta az ölében a kezét, és nézte a feleségét. Legalábbis abba az irányba nézett, látta is a szürkésfehér, merev arcot, a megnyúlt, kihegyesedett orrot, az összetapadt hajtincseket, a szem köré gyűlt barna karikákat, a színtelen, repedezett ajkakat, de valójában átnézett rajta, a test és a falak mögé, a kint talán hullámozó lombok, a közöttük fölpúposodó sötét épületek, a kékesfeketén kavargó egék mögé, mert kereste a szavakat, meg akart szólalni, beszélni szeretett volna, és eközben maga sem vette észre, hogy megállás nélkül mormog, motyog, suttog, hebeg maga elé, mintha valaki egészen közel állna a lábánál, még gesztikulált is közben. Aztán hirtelen összerendezte a saját hangjától, mintha egy idegen lett volna a szobában. Riadtan az ágyra nézett, akárha attól félne, hogy felébreszti a bábút. A párnára odahelyezett, test nélküli koponya rezzenéstelenül feküdt a helyén, és bár a mennyezetről alácsüngő, vas-tag árnyékoktól igen súlyosnak tűnt, különös módon mégsem látszott a legcsekélyebb horpadás sem a párnán. A férfi előrehajolt, és most már tudatosan beszélni kezdett. Egyszerű, nagyon egyszerű szavakat mondott, világos szerkezetű

mondatokat, amelyeket az ember, ha őszintén gondolja, kizárólag annak mondja, akire vonatkoznak. Folyamatos, kiegyensúlyozott ritmusban beszélt, mintha a szavak hullámvázásával szeretne volna magával vinni, talán éppen oda, ahol még nemrég a tekintete járt, a falak és a lombok, az épületek és az egek mögé, hogy ott elrejtse, láthatatlanná, megragadhatatlanná tegye. Végül egészen lehalkította a hangját, és mintha csak valami nagy titkot közölné, egészen belehajolva az ágyba suttogta, hogy ha már nem lehetséges, ha nincs tovább, menjen csak nyugodtan, ő elengedi, menjen csak előre, nézzen szét, jó helyük lesz-e ott. Nem, még nem választotta ki a helyet, de valószínűleg a Szent Mihály útja felőli oldalt választja majd, és ne féljen, ha el is kell válniuk egy időre, a szél, az eső, a sívó homok összehozza majd őket.

Pontosan öt óra harminc perckor halkán kopogtak az ajtón, és belépett a nővér. Mögötte egy sötét öltönyös, meszelt arcú, hórihorgas alak állt. A férfi fölugrott a székről, és az érkezőkre meredt. Képtelen pánik rohanta le, hogy most beszakolják, elviszik, és sose kapja vissza. A nővér előreengedte a sötét öltönyöst, aki bemutatkozott, és kifejezésre juttatta részvétét. A férfi kissé értetlenül állt előttük, mert csodálkozott, hogy az öltönyösnek nem volt társa, és látszólag semmiféle segédeszközt nem hozott magával. Az öltönyös talán észrevette a férfi tanácsalanságát, és mielőtt a nővérral az ágyhoz léptek volna, közölte a férfival, az elhalálozottat az ágygal együtt leviszik az alagsorba, és ott fogják előkészíteni a szállításra. A férfinak éppen csak annyi ideje maradt, hogy fölkapja a felöltőjét, és már tolták is az ágyat a lift felé. A férfi ott bukdácsolt mellettük, egyik kezével maga is tolvá vagy tartva az ágy vázát. A lift éles csengetéssel megérkezett, és az automata egy tompa szisszenéssel fölrántotta a hatalmas tartály száját. Valamelyikük véletlenül meglökte a már mozgásban lévő ágyat, így amikor ráfordultak a nyílásra, a fejtámla egyik oldala nekiütődött a falnak. A párnán nyugvó koponya oldalra dőlt, de amint újra egyenesbe lendült az ágy, visszabillent az eredeti helyzetébe. A férfi csak ipari létesítményekben utazott ilyen hodályszerű felvonóban. A tágas belső tér ellenére mind a hárman szinte a fal és az ágykeret közé szorultak, ahogy ott álltak, a temetkezési szolga az egyik oldalon, a nővér a másikon, ő pedig legbelül, a lábtámlánál, a lift rücskös, hideg fémborításához lapulva. Szerencsére hamar megérkeztek, és szinte futottak tovább az ágygal. Egy alagsori helyiségben már ott várt rájuk a másik temetkezési alkalmazott, a kórteremben már megismert klónja. Előtte a földön a szürke, nyitott tepsí, mellette a fedele. A második meszelt arcú bemutatkozott a férfinak, részvétet nyilvánított, társával együtt pillanatok alatt kesztyűt húztak, lerántották a takarót a feleségről, és még mielőtt valójában fölfoghatta volna, mi történik körülötte, eltüntették a holttestet a tepsibe. A férfi némán, tehetetlenül bámulta a jelenetet, anélkül hogy az adott pillanatban a legcsekélyebb köze lett volna ahhoz a száználmasan meggörnyedt, vinnyogó figurához, aki ott állt a helyiségben, egy éppen automatikusan fölemelkedő fallal szemben, amely mögött egy rámpa állt, alatta pedig egy ragyogó lakkozású, elegáns kombi, nyitott hátsó ajtóval. A két meszelt arcú fölkapta a tepsit, és becsúszta a gépkocsi torkába. Az egyik még visszalépett, és egy nagy formátumú, színes prospektust nyomott a férfi kezébe. Ebben minden fontos tudnivalót megtalál, mondta. A férfi átvette a füzetet, és azt kérdezte, velük mehet-e. Sajnos, arra nincs mód, mondta az alkalmazott, de nyolc óra har-

minctől már nyitva az iroda, természetesen bármikor bemehet, de az elhalálozott csak tizenhat óra harminctól lesz látogatásra előkészítve. A férfi szórakozottan bölintott, a meszelt arcúak eltűntek, a rámpa felőli fal lassan leereszkedett. A férfi tanácstalanul állt a helyiségben, szinte teljesen megfedkezett a mögötte még különböző adminisztrációs teendőkkal foglalatokodó nővérről. A nő hamarosan fölállt az asztaltól, kedvesen megérintette a férfi karját, és arra kérte, menjen vissza vele az osztályra, még ott is el kell intézniük néhány formaságot, és talán jólesne neki egy kávé vagy tea.

A feleségét este, nem sokkal tizenegy óra után vitte el a rohammentő. A szolgálatot fél tizenegykor riasztotta, néhány perccel később már a lakásban volt egy nő és két férfi. Élénk színű, egyenruhaszerű öltözék volt rajtuk, és több, bőröndformájú műszert hoztak magukkal. Mintha szerelők lepték volna el a lakást. Szinte az első pillanattól kezdve ignorálták a férfi jelenlétét. Pillanatok alatt kipakolták a bőröndöket, feleségét kiterítették a földön, őt pedig udvariasan, de igen határozott szavakal kiküldték a szobából. Körülbelül tíz perc múlva egy újabb orvos érkezett, nyilván a már ottlévő hívására. Éppen csak köszönt neki, és máris eltűnt a szobában. Hamarosan kijött hozzá a doktornő, és közölte, felesége pillanatnyilag nincs szállítható állapotban, a helyzet kritikus. A nő fölött néhány, még az előzményekre vonatkozó kérdést, kedvesen rátette a kezét a férfi karjára, és azt mondta, hogy minden tőlük telhetőt megtesznek, és reméli, hamarosan szállítható állapotban lesz a felesége. A férfi bölintott, a nő pedig eltűnt a szobában. Tizenegy óra körül kijött a később érkezett orvos, elköszönt, és elment. A doktornő hamarosan kinyitotta az ajtót, és közölte, azonnal indulnak. A férfi az ajtónyílásba lépett. A két ápoló a hordágy mellett guggolt, és a test rögzítésével foglalatokodott. A férfi nem ismerte föl a feleségét. Mint egy bűvár, különböző csövekhez kötve feküdt a hordágyon, csukott szemmel, arcából szinte semmi sem látszott. A doktornő elővett egy kis táblácskaszerű nyomtatványt, és a férfi kezébe nyomta. Itt találja majd a feleségét, egyelőre semmit sem tud mondani, nem, nem lehetséges, hogy magukkal vigyék, de azonnal jöjjen be a klinikára, a személyi igazolványon kívül egyelőre nem kell behoznia semmit sem, ha a felesége más nevet visel, akkor esetleg még egy házassági anyakönyvi kivonatra lenne szükség, mondta félelmetes sebességgel, ugyanakkor teljesen tisztán és érthetően a doktornő, és a következő pillanatban már vitték is a feleségét, és hamarosan a rohammentő szirénázását is hallotta a visszhangos utcákon.

A férfi reggel fél hét körül lépett ki a klinika kapuján. Mellbe vágta a szabad levegő, a város üvöltő robaja, noha szinte semmi sem mozdult. Fázott és szédült, és fogalma sem volt, merre induljon el. Először automatikusan a kocsiját kereste, de aztán eszébe jutott, hogy taxival jött. Megállt, és csak állt egy helyben. Üres volt a feje, üres a lelke, üres a teste. Odabotorkált a mellette lévő ház oldalához, és leült a kapu előtti lépcsőre. Rágyújtott volna, de nem volt cigarettája, mert nem dohányzott. Törölgette nedvedző orrát az öklébe, és bámulta a két lába közötti foltozott aszfaltot. Egyszer csak zörgést hallott maga mögött, megnyílt a kapu, és nyilván egy lakó akart kilépni az utcára. A férfi fölugrott, és zavartan köszönt a mellette gyanakvón elsiető, fiatal nőnek. Aztán visszaült, és megnézte az óráját. Ha gyalog megy, akkor is legalább fél órával előbb ér oda. Nevetségesnek találta, hogy ott toporogjon a bezárt iroda előtt, mintha valamiféle előadás kez-

detére várna. Fölállt, és erőltetett menetben elindult az eredeti úticéljával ellenkező irányba. Olyan távolságra akart eljutni, ahonnan aztán néhány perccel a nyitás után érhetne oda. Még sötét volt, legalábbis égtek az utcai lámpák, halványan permetezett a fényük a nedves, ködös időben. Szívta az orrát, és loholt az üres, hálós homályban. Aztán megtorpant, visszafordult, és szinte rohanva tette meg az utat. Örült, abszurd féltékenység tört rá, hogy idegen, fekete ruhás, megszélesített arcú férfiak megragadják a feleségét, az asztalra fektetik, levetkőztetik, végigtapogatják az egész testét, a nyílásait. Vakon szelte át a kereszteződéseket, hagyta maga mögött a tereket, háztömböket, és egyszer csak ott állt az iroda előtt, a helyiség belseje felé lefüggönyözött kirakat előtt. A sötét függöny és az ablak közötti széles párkányon különböző urnák álltak, és egyéb kegyeleti felszerelések. A férfi oldalt lépett, a bejárat felé, az iroda már nyitva volt. Egy középkorú, ápolt, de teljesen jellegtelen öltözékű és külsejű nő fogadta. A férfi bemutatkozott, az alkalmazott azonnal tudta, kiről van szó. Egy kis türelmet kért, aztán bevezették egy belső szobába, ahol egy sötét öltönyös, nála jóval teste-sebb, kerek arcú férfi fogadta.

Az erkélyen állt, szemben a ház fölé nyúló platánok emelkedő és süllyedő lombjaival, és a sötét mélységben hajlongó férfiakat nézte, ahogy feleségét egy fémkeretes konstrukcióra kötözve belöki a rohammentő zárt szekrényébe. A kocsit még egy percig állt, aztán visítva kifordult a térről. A férfi visszalépett a konyhába, és keresni kezdte a felesége táskáját. Az asztalnál álló szék támlájára akasztva megtalálta, leemelte és az asztalra tette maga elé. Elhúzta a cipzárt, de csak nézte a sötét, rogyantán megnyíló táskájának száját. Zavarban volt, mintha valami intim helyre akart volna nyúlni, és mozdulatának illetékességéről nem lett volna meggyőződve. Először csak teljesen értelmetlenül rázogatta a szatyorszerű táskát, aztán belenyúlt, valamiféle tárcát keresett, de csak különböző idegen, tapintással beazonosíthatatlan tárgyba ütköztek az ujjai. A táskában további zsebek voltak, ugyancsak cipzárral lezárva. Tapogatni kezdte a bélést, az egyik oldalon valóban egy kisebb könyv vagy notesz fedeléhez hasonló anyagot vélt fölfedezni. Elhúzta a cipzárt, a tasakban tényleg egy tárcsa volt. Azonnal fölismerte, ott tartotta a különböző bank- és azonosítókártyákat, a pénzt és emlékezte szerint a személyi igazolványát is. Rövid motozás után megtalálta és magához vette az okmányt. Ugyan azt mondta a doktornő, hogy egyelőre ne vigyen magával semmi személyes holmit, egy kis táskába mégis összekészített pár darab fehérneműt, pizsamát és néhány szem előtt lévő testápolási kelléket. Zsebre tette a slusszkulcsot, és indulni készült, de az ajtó előtt megtorpant, mert nem jutott eszébe, hogy hol parkol a kocsija. Megpróbált visszaemlékezni, hol járt utoljára az autóval, de semmire sem emlékezett. Hirtelen mintha az egész múltja beleveszett volna valami zavaros, ingerült érzésbe. Kapkodva kirángatta zsebéből a telefonját, és taxit hívott.

A temetkezési vállalkozó világosan és tagoltan beszélt. A férfi mégsem hallott belőle semmit, mintha víz alatt ültek volna. Egyszer csak hirtelen megszólalt, és azt kérdezte, hol a felesége. A szemben ülő elhallgatott, és kissé csodálkozó értetlenséggel ránézett, aztán azt mondta: az előkészítő helyiségben. A férfi azt kérdezte, hogy megnézheti-e. Természetesen, mondta a vállalkozó. Fölálltak, átmentek egy átriumszerű összekötő téren, amelynek végében egymás mellett

széles, duplaszárnyú ajtók voltak. A szürke öltönyös kinyitotta az egyik ajtót, miközben elnézést kért, hogy ő lép be először a helyiségbe. Egy szögletes, hűvös, fémes ízű terembe léptek. Egy magas, kerek asztalon ott feküdt a felesége, a kulcsontjáig betakarva egy fehér lepellel. A férfi előrébb lépett, a vállalkozó nem követte. A férfi egy ideig nézte a fáradt, beesett, teljességgel idegen arcot, aztán megfordult, és azt kérdezte a szürke öltönyöstől, hogy mit fognak vele csinálni. A vállalkozó egy pillanatra megzavarodott, nyilván nem a kérdéstől, hanem a kérdés feltevésének helyszínétől. Előkészítik a ravatalra, mondta aztán. Tizenhat óra harmincra készen lesznek, és akkor a férfi egyedül vagy a családtagokkal aznap huszonnégy óráig bármennyi időt eltölthet a halottal. Előbb persze tisztázniuk kell néhány gyakorlati kérdést. A férfi bólintott, és jelezte, hogy viszsza lehetnek az irodába.

Felesége este tanított, a megszokott időben, röviddel tíz óra után ért haza. Amikor belépett az ajtón, rögtön közölte, hogy nincs jól. A férfi nem tulajdonított komolyabb jelentőséget a hírnek, szórakozottan megnyugtatta a feleségét, és visszaült az íróasztalhoz. Tudta, hogy ilyenkor a másik előbb lepakol, a fürdőszobába megy, rágyújt. Még marad tehát tíz perc ideje folytatni az írást. Maga sem tudta pontosan, hogy mire figyelt föl először. Valószínűleg a csendre, hogy nem hallja a fogas csörgését, a széles bőrszék ülőkéjére zuhanó szatyrok puffanását. Néhány pillanatig kibámult a fedetlen, fekete ablaküvegen, aztán visszafordult a munkájához. Amikor másodszor felemelte a tekintetét, már pontosan tudta, hogy honnan ered meghatározhatatlan, kellemetlen előérzete. Még mindig nem hallotta az öngyújtó kattánását, a felszökő láng szisszenését. Fölugrott a székről, és kiment a szomszédos konyhába. Felesége a bőrszéken ült, de inkább feküdt, ültében lecsúszva, kabátban, a vállán kétoldalt alácsüngő, tömött szatyrokkal, nyitott szemmel. Mi van, ugrott hozzá a férfi, de a nő nem válaszolt. Szemmel láthatóan érthette a férfi szavait, mintha pislogott is volna, és megpróbálta volna mozdítani félrecsúszott ajkait is. A férfi lekapkodta róla a szatyrokat, és maga elé dobta a földre. Megpróbálta a nőt fölültetni, de a teljesen elengedett test váratlan súlya visszahúzta, szabályosan magára rántotta. Visszatolta magát, újra benyúlt a kabát alatt a hónalja alá, és úgy-ahogy ülőhelyzetbe rángatta a magatehetetlen testet. A mosogatóhoz lépett, benedvesített egy kéztörölőt, és egy pohárba vizet engedett. Amikor újra a nő előtt állt, már látta, komoly baj van. A nő homlokát elárasztotta a verejték, szája sarkából meghatározhatatlan színű folyadék szivárgott, és halkán nyöszörgött. Nem is nyöszörgés volt, inkább folyamatos, változatlan hangú nyüszítés, mintha nem is a testből, hanem talán valahonnan mögüle füttyült volna ki. A férfi rátette a nedves törülközőt a nő homlokára, és megpróbálta a poharat a szájához illeszteni. Mint a rongy, olyan volt az egész test. Közben szakadatlanul hívta, szólongatta, egyre hangosabban ismételte a nevét, de a másik csak bámult egyre üresedő, távolodó tekintettel, és a következő pillanatban elveszítette az eszméletét. Szinte ezzel egyidejűleg a vegetatív idegrendszere is fölmondta a szolgálatot. A férfi rémülten hátraugrott, átrohant a másik szobába a telefonért, és hívta a mentőket. Miközben az adatokat mondta be, megpróbálta lerángatni a kabátot a nőről, de csak miután befejezte a beszélgetést, sikerült kiforgatni a testet a felső ruházatra tapadó anyagból. Berohant a fürdőszobába, egy műanyag vödörbe vizet engedett, lerántott egy nagyobb tö-

rülkőzött a tartóról, és visszafutott. Kiemelte a nőt a székből, és lefektette a szék mellé a földre. Lehúzta a nadrágját, és négykézláb állva, ügyetlenül lemosta, lekotorta a testről a salakot. Aztán fölguggolt, magához húzta a nő felsőtestét, és megpróbált vele valahogy fölállni. A szék magasságáig jutottak, ott vissza kellett engednie a testet a székbe, mert nem bírta tovább a súlyt. Szétvetett lábakkal újra a nő elé állt, ebből a magasságból már könnyebben föl tudta nyalábolni, és valahogy be tudta vonszolni a szobába. Amennyire képes volt rá, óvatosan ráengedte az ágyra, még a lábait sem tudta utánaemelni, amikor máris csöngették letről a mentők.

Miután visszatértek az irodába, a vállalkozó azt kérdezte a férfitől, hogy most óhajtja-e megbeszélni a temetéssel kapcsolatos részleteket, vagy egyelőre csak a legeslegszükségesebb adminisztrációs intézkedéseket tegyék meg, és a továbbiakat majd például holnap rendezik. A férfi azt mondta, hogy most szeretne mindent megbeszélni. A szürke öltönyös határozottan a férfi szemébe nézett, mintha föl akarta volna mérni a másik erőnléti állapotát. A férfi ekkor mintegy megerősítve a szándékát megismételte, most. Közölte, hogy a feleségével egyetértésben hamvasztásos temetést kívánnak, és az urnát haza szeretné vinni. A vállalkozó kijelentette, hogy ennek semmi akadálya, ellenben a hamvakat tartalmazó urna temetőn, illetve temetkezési emlékhelyen kívüli elhelyezése esetén a férfinak nyilatkozatban kell vállalnia, hogy az urnát a kegyeleti igényeknek megfelelő körülmények között tárolja, és az elhunyt hozzátartozói részére biztosítja a kegyeleti jog gyakorlásának lehetőségét, valamint az elhunyt hozzátartozóit adott esetben és lehetőség szerint tájékoztatja az urna elhelyezésére szolgáló hely címének megváltozásáról. A férfi bólintott. A vállalkozó továbbá fölhívta a férfi figyelmét, hogy az urnát kizárólag olyan helyen tárolhatja, amelynek ő a jogszerű használója, és ahol a kegyeleti igények biztosíthatók. Természetesen, válaszolta a férfi, noha fogalma sem volt róla, hogy milyen és ki által megszabott elvárásokra vonatkozhatnak a kegyeleti igények. A vállalkozó ezután arra kérte a férfit, hogy fáradjanak át a kegyeleti kellékek bemutatótermébe, hogy kiválaszthassák a megfelelő termékeket. Miután visszatértek a zsúfolt bemutatóteremből, a vállalkozó egy színes katalógust húzott elő, és arra kérte a férfit, hogy válassza ki magának a ravatali terem díszítéséhez szükséges kellékeket. Bevezetőként ismertetni kezdte a ravatali terem alapdíszítettségét, de a férfi megszakította a felsorolást, és az elé fektetett katalógust sem nyitotta ki. Közölte a vállalkozóval, hogy az urnán kívül csak természetes, vágott virágot szeretne dekorációnak, és amennyiben lehetséges, ő választaná ki a virágokat. A búcsúszertartáson csupán nyolcan lesznek jelen, folytatta, aztán helyesbített, mert a feleségét is beleszámolta a szertartás résztvevőibe. Továbbá polgári szertartást kíván, a zenei aláfestésről ugyancsak ő gondoskodik. Körülbelül fél órát szeretnének eltölteni a ravatali teremben, a temetkezési cég alkalmazottai nélkül. És azt szeretné, ha a lehető leggyorsabban kitűzhetnék a szertartás idejét, és utána azonnal átvehetné a hamvakat tartalmazó urnát. A vállalkozó közölte, hogy a halál beállta után legkorábban negyvennyolc órával kerülhet sor a hamvasztásra. Az elhunytat tehát már másnap átszállíthatják a krematóriumba, ahol harminchat órán belül elvégzik a hamvasztást. Akkor legyen úgy, mondta a férfi. A vállalkozó arra kérte a férfit, hogy amennyiben lehetséges, még a délelőtt folyamán juttassa el hozzájuk az elhunyt öltöztetésére szánt ruha-

darabokat. A férfi félrenézett, kibámult az ablakon az ólmos délelőttbe, és azt kérdezte, lemoshatja-e ő a holttestet. A vállalkozó azt válaszolta, hogy az elhunytat már lemosdatták a kórházban, és egy friss kórházi inget kapott. Erre a férfi azt kérdezte, hogy akkor felöltöztetheti-e. Természetesen, felelte a vállalkozó.

Napjaik évtizedek óta hasonlóan zajlottak. Így aznap is együtt ebédeltek a konyhában, mielőtt a felesége tanítani ment. A férfinak a megszokottnál könnyebb napja volt, mert nem kellett reggeltől estig a boltban ücsörögnie vagy áruért rohangálnia, és mivel tudta, hogy hamarosan egyedül lesz, nyugodtabban várta az estét. Felesége nem szeretett főzni, némelykor azonban elragadta a fantáziája, és az éppen a konyhában talált nyersanyagokból ismeretlen és egyszeri különlegességet rögtönzött. A férfi hálás volt az ilyen felbuzdulásokért, mert ilyenkor megfeledkezett enyhe lelkifurdalásáról, hogy elvárja feleségétől az ebéd készítését. Akkor is ilyen rögtönzött ebéd készült, miközben a nő folyamatosan beszélt, a férfi meg hallgatott. Szerette hallani ezt a hangot, valójában környezetének része volt, miként a természeti jelenségek. Ha valamiért nem hallotta hosszabb ideig, elbizonytalanodott, kedvetlenné vált, és csak tengődött a napjaiban. A nő mindenféle apró edényekben tált, szinte tele volt az asztal színes, illatozó falatokkal. A férfit is megmozgatta a hév, javasolta, hogy igyanak egy camparit. Körülményesen szabaddá tette az egyik szekrény ajtaját, kivette a szinte teli üveget, és töltött. Koccintottak, és jó étvággal enni kezdtek. A felesége az első falat után mozdulatlan maradt. Semmi baljós nem volt a tartásában, ahogy ott ült, egyik kezében a villával, a másik kezének mutató- és középső ujjával a halántékát érintve, mintha hirtelen tűnődne vagy mutatni akarna a fején valamit. A férfi csak futólag tekintett rá, evett tovább, hamarosan azonban újra fölneézett, mert a nő még mindig mozdulatlanul ült. A férfi a nevéen szólította a nőt, mire az kissé révülten ránézett, és folytatta az ebédet. A férfinak az volt az érzése a nő tétova mozdulatait figyelve, mintha a másik mindig kissé elcsodálkozna az éppen elvégzett műveleten. Minden rendben, kérdezte aztán, mire a felesége szórakozottan bölintott, és néhány percen belül valóban mindketten megfeledkeztek az előbbi incidensről. Kellemesen eltelve, derűsen fejezték be az ebédet. A férfi mosolyogva nézte a kávéja fölé hajló, a tejhabot elmélyülten kavargató feleségét, és hirtelen az az érzése támadt, hogy a pillanat maradéktalan elégedettségében nem találja a múltat, és nem is vágyakozik rá, hogy valaha megtalálja.

A férfi átvágott a városon, a folyó túloldalára, északnak, ahová egyszer elkísérte a feleségét egy rövidáru-kereskedésbe. Nem szerette ezt a városnegyed, a falkákban csörtető turistahordák, a járókelőket molesztáló, lépten-nyomon fölbukkanó utcai árusok és a domb tetején terpeszkedő, otromba épület miatt. Ellenben minden sarkon állt egy többemeletes, kizárólag kelmék árusításával foglalkozó épület, ahol nyilván talál majd alkalmas anyagot. Minden épület a sarkon állt, mert vagy egyesével, vagy párosan alkottak egy összefüggő utcatömböt, és mindegyiknek a bejárata a sarokról nyílt. A férfi betolta a súlyos, üveges faajtót, és máris megcsapta az erős, nehéz szag. Erre emlékezett a legjobban, mintha mellére hatalmas, nyers anyagokból készült szötteseket pakoltak volna, és most abból lélegezne, teleszíva orrát, száját a szaggal. Az anyagok óriási bálákban, végekben tornyosultak az egymás mellé állított faasztalokon. Egyébként is minden fából volt, a minden egyes lépésre megreccsenő, széles lécű, egyenet-

len fapadló, az agyonjárt falépcsők, a mérőrudak, a félemeletnyi ablakkeretek. A férfi sédülten tapogatta a legkülönbélebb szöveteket, selymeket, brokátokat, morzsolta ujjai között a síkos szatént, a fényes taftokat, a lebegő batisztot, gyűrködte a bársonyokat, kordokat, damasztokat, és szinte megfedkezett e szín- és matériakavalkádban eredeti céljáról, amikor egyszer csak fölbukkant előtte egy alacsony, kék köpenyes eladó, és azt kérdezte, segíthet-e valamiben. Különös, a helyszínhez tökéletesen illő hangja volt. Tisztán szólt ugyan, de semmiféle csengése nem volt, mintha a dzsinnszerű figura vastag anyagokon át beszélt volna, amelyek a hang erejét megtartották, de minden színét, zengését elnyelték. A férfi elmélázva fölnézett, és kibámult az ablakon. A szemközti épület széles üvegén át ugyanazt látta, mint maga körül: tarka szövethegyek hosszú vonulatait, közöttük lófráló, meg-megálló, tétován matató nőket és férfiakat. Igen, mondta a férfi, talán segíthet. És bizonytalanul előadta, hogy mit kíván. Valamiféle könnyű, a bőrnek kellemesen eső, műszálmentes anyagot, amely nem törik, foszlik, hanem melegen simul, és hajlékonyan követi a beburkolásra szánt test formáját. A kereskedő bólintott, és hamarosan egymás után pörgette a férfi elé a legkülönbélebb eljárással készült szöveteket. A férfi egy pillanatra mindegyik alá odatolta a kezét, mintha lezúduló víz hőmérsékletét vizsgálta volna. Az ötödik vagy a hatodik végnél tarthattak, amikor a férfi megfogta és nem engedte el az anyagot. A kereskedő azonnal fölfigyelt a mozdulatra, és máris magyarázni kezdte az anyag előnyeit. Az egyik legkiválóbb pamutszövet, mondta, száz százalékos pamut. Az atlaszkötésnek köszönhetően igen laza szerkezetű, lágy esésű és kellemes tapintású. A szövet felületén szorosan összesimuló, hosszú fonallebegések szinte a lélegzethez teszik hasonlatossá. A férfi ránézett a kereskedőre, aki egy pillanatra elnémult, majd azt kérdezte, nem igaz. A férfi, éppen csak a szája sarkát megbiggyesztve, elmosolyodott és bólintott. Két és fél métert vágott le belőle, és elhagyta a boltot.

Kilépett az utcára, körülnézett, és átment a másik oldalra, ahol az egyik épület kocsibejárója előtt egy kisebb, felnyitható fedelű konténer állt. A férfi a lába elé rakta a táskáját, egy közepes méretű utazó- vagy sporttáskát, mellé guggolva elhúzta a cipzárját, és kiemelt belőle egy színtelen, de nem átlátszó műanyag tasakot. Alig volt nagyobb egy átlagos méretű, bolti bevásárlószatyornál. Föllállt, megnyitotta a konténer, és belekukkantott. Teljesen föltolta a tetejét, és beledobta a zacskót. Aztán visszaguggolt a táskája elé, és a megüresedett helyre gondosan belefektette a rövidáru-kereskedésben vásárolt, selyempapírba göngyölt anyagot. Majd visszatolta a konténer tetejét, és elindult a közeli metróállomás felé. Útközben fölhívta az irodát, és közölte, körülbelül háromnegyed óra múlva ott lesz, hogy elvégezze a cégvezetővel már megbeszélte teendőket. Semmi akadály, mondta a hívását fogadó alkalmazott. A férfi nem szállt be a liftbe, noha a domb alatti metróállomás rendkívül mélyen volt. Hosszasan kanyargott lefelé a széles, meredek lépcsőn. Szinte teljesen néptelen volt az akna, csupán némelykor bukkantak föl helyismerettel nem rendelkező, kimerülten baktató turisták. Jólesett a hűvös, monoton süllyedés, a bolt és az utca forgataga után a zárt, üres magány. Arra nem számíthatott, hogy a peronon is kevesen lesznek, így egyre lassult a mozgása, szinte megálltak a mozdulatai a lépcsőfokok között. Mielőtt az utolsó kanyart is megtette volna, megállt, lába elé tette a táskát, és csak állt az

előtte oldalt is és felül is ívesen hajló fal előtt. Nem tudta, meddig várakozott, amikor egyszer csak lökést érzett a vállán, éppen meg tudta ragadni a mellette lévő korlátot, hogy ne zuhanjon előre. Nyilván egy mellette elrohanó utas, gondolta, mintha a távolodó lépteit is hallotta volna a kanyarból, ellenben nem látott maga körül senkit. Lehajolt, fölvette a táskát, és továbbindult.

Az irodában az a nő fogadta, akivel telefonon beszélt. Az alkalmazott rögtön hátrakísérte az átriumon túli folyosóra, bevezette egy addig még ismeretlen, csupa meleg színekkel berendezett kis helyiségbe, és arra kérte, várjon néhány percet, amíg a kollégája megérkezik, aki majd segíteni fog a férfinak az öltöztetéskor. A férfi szinte már ülő helyzetben hallgatta az utolsó mondatot, amikor hirtelen fölegyenesedett, és udvariasan azt mondta az alkalmazottnak, hogy egyedül szeretné fölöltöztetni a feleségét. A nő egy pillanatra tétovázott, majd azt mondta, rendben, ennek ellenére várjon a férfi néhány percig, amíg ellenőrzik, hogy az elhunyt szobájában minden elő van-e készítve. A férfi leült, és valóban igen rövid időn belül megjelent egy ismeretlen, sötét öltönyös alkalmazott, és ismertette a férfival, hogy a krematóriumi előírások értelmében milyen anyagokat tartalmazó ruhaneműt, illetve ruházati kelléket nem lehet ráadni az elhunyra. A férfi közölte, hogy a felsorolt nyersanyagok közül egyiket sem tartalmazza a felesége öltöztetésére szánt anyag. A sötét öltönyös bólintott, és bevezette a férfit a feleségéhez. Csupán az ajtót nyitotta ki, ő nem lépett be a helyiségbe. Megvárta, amíg a férfi két-három lépést tesz a teremben, és nesztelenül becsukta mögötte az ajtót. A felesége a már ismert, magas, kerek asztalon feküdt, a kulcsfontjaig letakarva. A férfi megállt egy lépéssel az asztal előtt, és a feleségét nézte. Aztán körülnézett, mert szívesen leült volna, de nem volt ülőalkalmatosság a helyiségben. Ellenben több, ugyancsak kerek, különböző magasságú és nagyságú asztalka állt az egyik fal mellett, nyilván a kellékek mozgatására. A férfi a felesége fekhelye mellé állított egy alacsony, zsúrkocsiszerű alkotmányt, és elé tette a táskát. Még a táskában kicsomagolta a papírból az anyagot, és fölfektette a kis kocsióra. Majd a felesége vállához lépett, és lassan, keskeny sávokban visszavéve, hajtogatni kezdte lefelé a testről a lepedőt. Észre sem vette, hogy közben folyamatosan beszél. Halkan, sebesen, de nem hadarva magyarázott. Azt mondta, hogy ne féljen, nem hagyja itt, egyelőre azonban úgy kell tennie, mintha ő is részt venne a játékban, kénytelen az ő szabályaik és elvárásaik szerint cselekedni, de már mindent kitervelt és előkészített, csak várnia kell az alkalmas pillanatot, és akkor minden pontosan úgy lesz, ahogy eltervezték. Most viszont még legyen türellemmel, holnap ugyan egy falárába zárják, elviszik és elégetik, a maradék csontját megőrlik, aztán egy hideg, szűk tartályba szórják, de mindez nem számít, mondta, és úgy sürgött-forgott a nő körül, mintha csak rendezgetné a fekhelyét. Aztán fölegyenesedett, és megszakadt a hangja, mintha hirtelen elzárták volna a tüdejét, se ki, se be nem tudott volna közlekedni benne a levegő. Ott állt, és bámulta a sötétfehér, meztelen, holt testet. Majd megemelte jobb kezét, és csak alig érintve a testet, három ujjával végigsimította a bőrt, az ajkaktól a lábfejjig, előre-hajolt, és hozzáértette homlokát a nő fémes tapintású hasához. Egy pillanatig úgy maradt, végül hirtelen fölegyenesedett, visszalépett, és akárcsak a kelmeke-reskedő a boltban, szinte egy mozdulattal végiggurította a fehér atlaszt a testen. Szerette volna valahogy beletekerni, próbálta oldalra fordítani, megemelni, de

csak birkózott a testtel, képtelen volt boldogulni vele. Végül szólnia kellett az irodán, hogy mégis szüksége van segítségre. A szürke öltönyös hamarosan megjelent, és ugyan az első pillanatban szemmel láthatóan meghökkenett, hogy a férfi pusztán egy lepelbe kívánja tekerni a holttestet, de aztán szó nélkül segédkezett, és percek alatt végeztek. A szürke öltönyös azonnal diszkréten hátralépett, de nem hagyta el a helyiséget. A férfi utoljára megérintette a felesége testét, és kurtán azt mondta a szürke öltönyösnek, mehetünk. Az irodán rögzítették a búcsúszertartás időpontját, egyeztették az egyéb intéznivalókat, elrendezték a pénzügyi teendőket, majd a férfi megköszönte a cég eddigi munkáját, és távozott.

Nem volt hova mennie, legalábbis már nem volt semmi értelme, hogy máshova menjen. Fogalma sem volt, hogyan jutott haza, mindenesetre egyszer csak ott állt a kapu előtt, kotorászott zsebében a kulcs után, nem emlékezett már rá, hova tette. Gépiesen fölgyalogolt a harmadik emeletre, az ajtó felé fordult, de megtorpant. Nyomasztó, baljós érzés tört rá, mint amikor az embernek egy ismeretlen, zárt helyiségbe kell belépnie, és nem tudja, hogy ott mi vár rá. Gyerekes félelem árasztotta el, a legszívesebben sarkon fordult, és kiszaladt volna a házból. A hevederzár pántja két hangos, fémes csattanással oldalra csúszott. A férfi belépett az előszobába, villanyt gyújtott, és körülnézett. Mintha sohasem élt volna ott. Minden egyes szeglete idegen volt, rideg és ellenséges. Fölakasztotta a kabátját a fogasra, és a fürdőszobába ment. A zuhanyzótál és a mellette lévő párkány fölött fogasra akasztott, száradó ruhák lógtak. Mindegyik anyag áttetszővé vált a homályos, barna fényben, és mindegyik mögött ugyanaz a komor derengés lebegett. A férfi kezét mosott, és a konyhába ment. Nem emlékezett rá, mikor evett utoljára. De csak tudta az éhséget, nem érezte. Ahogy a hűtőszekrény felé lépett, belebotlott a földön egy batuszerű csomagba. A felesége bevásárlószatyrai még mindig ugyanott feküdtek a szék mellett, ahol lecsúsztak válláról, amikor lerángatta róla a kabátot. A férfi lehajolt, és megemelte az egyik táskát. A vékony szöveten át valami kellemetlen szagú, híg folyadék szivárgott ki, és elszínezte az anyagot. A férfi előhúzott a mosogató alatti szekrényből egy szemeteszsákot, és beleeresztette mind a két szatyrot. Összekötötte a zsák száját, és kitette az erkélyre. Visszament a hűtőszekrényhez, de csak olyan ételeket talált benne, amelyekkel semmit sem tudott kezdeni. Végül a szekrényben talált zacskós, szárított levest, vizet forralt hozzá, és megfőzte. Nem érzett ízeket, de a meleg folyadék jólesett. Lassan, gépiesen kanalazta a levest, csupán a könyökére támasztott felső karja mozgott. Aztán befejezte az evést, ott ült a zsírlepedékes tányér fölött, és bámulta a vele szemközti, üres széket. Tudta, egyelőre nincs sehol. Akármerre indulna is, nem érne el vele semmit. Fölállt, az erkélyajtóhoz lépett, és nézte a ház fölé érő, hatalmas platánok lassan ringó, sötét lombjait. Végtelen kimerültség borult rá. Bevonszolta magát a szobába, és ruhástól rádobta magát az ágyra. Magára rángatott az ágy támlájának tetejéről egy összehajtogatott pokrócot, és még mielőtt teljesen betakarhatta volna a testét, elernyedtek a végtagjai, és a testének megsokszorozódott tömegével süllyedni kezdett. Jóleső, hálás érzés fogta el, amikor még éppen derengő tudatának utolsó fodrozódásával arra gondolt: talán sikerül addig merülnie, amíg, ha csak egy villanásra is, de összeér az álmuk.

Halottabb élő nem lehet az álomban, mint ahogy ott feküdt, átfordult tuskóként, félrecsúszott szájjal, az ágy külső oldalán lelógó kézzel, mint akit leszűr-

tak. Belső érzélelése megszűnt, tudata a hold túlsó oldalára fordult. Csupán egyszer ébredt föl, megnézte az óráját, fölkel, telefonált, járkált a díszletek között, intézett valamit, papírokat rakosgatott, aztán újra visszazuhant az ágyba, éppen abban a tartásban, ahogyan korábban feküdt, és valójában a tudata sem mozgott el onnan, ahol ébredése előtt volt. A második ájultságából csak akkor ébredt föl, amikor szükségét végezte, és megnézte az ágy mellett fekvő telefon kijelzőjén, hogy hányadika van. Körülbelül negyvennyolc órával a lakásba való visszatérése után fölállt, újra többször telefonált, és készített magának a konyhában egy szárított porból készült, zacskós levest. Aztán nyitogatni kezdte a szekrényeket, és különböző ruhadarabokat készített ki az íróasztala előtti székre. Közben többször is hívták, ilyenkor megszakította a pakolást, és leült a székre. Nyilván hangosan beszélt, de semmit sem hallott a saját hangjából. Végül megborotválkozott, haját mosott, magára vette a kikészített ruhákat, és elhagyta a lakást. A lépcsőházból taxit hívott, és lement az utcára. Körülötte nesztelen, fátyolos alakzatok siklottak el, mintha egy hatalmas akvárium mélyén állt volna. Néhány percn belül egy krémszínű, tágas limuzin érkezett. Lelépett a járdáról, beszállt a vezető mellé, és közölte a címet. A sofőr mozdulatlan arccal nézett előre, látszólag tudomást sem véve a férfiről. Lassan előregurultak, és kikanyarodtak a térről. A város képei némafilmként úsztak át a szélvédő és a két oldalsó ablak üvegén. Aztán leállt a háttér, és csak az előtte lévő tárgyak és figurák mozdogtak. A sofőr egy idő után a férfi felé fordult, nyilván megelégedte a várakozást. A férfi csak ekkor vette észre, hogy megérkeztek. Fizetett, és kiszállt a kocsiból. Az irodában azonnal a sötét öltönyös cégvezető sietett elé, és jelentőségteljes arccal átvezette a már ismert átriumon, de most másik irányba fordultak, és bevezette egy tágas, teátrális helyiségbe. Elöl elegánsan kárpitozott, fakeletes székek álltak, szemben egy kissé megemelt, színpadszerű tér, világos, vágott virágokkal díszítve. A férfi becsúszta kezét a zsebébe, és átadott egy CD-t a vállalkozónak. A sötét öltönyös távozott, a férfi pedig előrement, egy ideig állt az emelvény előtt, aztán leült az egyik székre. Néhány perc múltán azonban fölállt, és visszament az ajtó elé. Az érkezők kezét fogták vele, némelyikük megölelte. Közben megjelent egy sötét öltönyös alkalmazott, és némán megállt az ajtó mellett. Miután az utolsó érkező is belépett a terembe, a férfi az alkalmazott felé bólintott, és maga is bement a terembe. A sötét öltönyös hangtalanul becsukta mögötte a szárnyas ajtót. A férfi lassan előrement, várt még néhány pillanatot, amíg mindenki elhelyezkedett, és néhány mondatban köszöntötte a jelenlévőket. Arra kérte őket, hogy hallgassanak meg közösen egy körülbelül tíz percig tartó zeneművet, aztán helyezzenek el meggyújtott, úszó gyertyákat az urna előtti, vízzel föltöltött kehelyben. Gyertyákat a kehely melletti tartóban találnak. A férfi leült az első sorban, szemben az urnával, és az alkalmazott felé oldalsó helyiségben bekapcsolta a lejátszót.

Kiválasztotta az urna egyik pontját, rögzítette rajta a tekintetét, és megpróbált kizárólag a zenére összpontosítani. Testtartása nyugalmat és elmélyültséget sugárzott. Amikor már végképp úgy érezte, nem bírja tovább, szétrobban a testében egy rejtett tok, és a belőle kiáramló méreg minden egyes sejtjét egyidejűleg fertőzi meg, lehunyta a szemét néhány pillanatra, és egy mély, gyomorból föltolt, a környezete számára észlelhetetlen hanggal berezgettette az egész testét. Ez a rendkí-

vül finom tremor megtartotta, és újra megerősítette benne a reményt, nem omlik össze nyilvánosan. Értelmetlen és undorító cirkusznak tartott minden nyilvános búcsúszertartást, az exhibicionisták és voyeurök rítusának, de valahogy el kellett jutnia, el kellett jutniuk a végére. Különös módon az utolsó taktusokra tényleg teljesen lehiggadt, és valóban figyelni tudta a telt és arányos akkordokat. A szertartás végén, miután mindenki elvégezte a gyertyagyújtás és vízre bocsátás egyébként megindító gesztusát, elbúcsúzott a jelenlévőktől, és most már egyedül maradván a teremben, visszaült a székre. Fogalma sem volt, mi következik, ezt valahogy elfelejtették tisztázni. Menjen oda a talán még az oldalsó helyiségben várakozó fekete öltönyöshöz, és szóljon neki, hogy akkor készen is lennének, csomagolja be az urnát, mintha egy ajándékboltban lenne? Vagy majd egyszerűen csak a kezébe nyomják, és viheti? Néhány perc múlva szerencsére megjelent a fekete öltönyös, de nem az oldalsó helyiség felől, hanem valahonnan mögüle, tapintatosan a vállához hajolt, ahogy az uralkodókat szokták kiszólitani a páholyokból sürgős, országos ügyekben, és azt suttogta a fülébe, hogy körülbelül öt perc múlva hagyja el a helyiséget, mert készülniük kell a következő szertartásra. A férfi bólintott, és még mielőtt föltehetett volna egy nyilván szerencsétlenül megfogalmazott kérdést az urnára vonatkozólag, a fekete öltönyös hozzátette: az átadásra vonatkozó részleteket a cégvezető úrral fogja megbeszélni, az irodában. A férfi újra bólintott, megvárta, amíg az alkalmazott elhagyja a helyiséget, és fölállt. Odalépett az emelvényhez, rátette két ujját az urna falára, és azt mondta: hamarosan vége. És az utolsó szót, minden drámai él nélkül, szinte szórakozottan megismételte.

A férfi aláírt az irodában három nyilatkozatot az urna átvételével kapcsolatban, elrendezték az utolsó adminisztrációs ügyeket, végül az iroda egyik oldalsó ajtaján a szertartáson is segédkező alkalmazott betölt egy kisebb méretű, négy-szögletes, kerek asztalt. A cégvezető és a férfi szinte egyszerre álltak föl. Az asztalkán egy zárt, teljesen jellegtelen, szürke doboz állt, a tetején praktikus, kis fogantyúval. A férfi egy pillanatra teljesen kívülről látta nevetséges helyzetüket, ahogy ott állnak hárman a kerek asztal körül, és bámulják a szürke dobozt. A férfi magához vette az urnát, és taxit hívatott. Egy ugyanolyan külsejű limuzin gurult az épület elé, mint amilyenel érkezett. A férfi most a hátsó ülésre szállt be, és az ölébe állította a dobozt. Összепillantottak a sofőrrel az utastérben lévő visszapillantó tükörben, és a férfi bement a címet. A férfi két kezét a doboz tetején nyugtatta, és újra és újra hisztérikus röhögési ingere támadt, ahogy ott ült a hátsó ülésen, mintha csak egy csomagolt tortát vagy egy magas kuglófot szállítana az ölében. Fogalma sem volt, mit fog kezdeni *addig* az urnával. Így, egy fémes, ízléstelen tartályba zárva semmi köze nem volt a hamvakhoz. Mi köze lehetne hozzá? Mi köze lehetne a hamuhoz, a porhoz, az örleményhez? Az viszont mélységes nyugalommal, szinte derűvel töltötte el, hogy tudta, mostantól kezdve nincs szüksége senkire, az örökkévalóságig nem lesz szükségük harmadik személyre. Kedélyállapota teljesen átfordult, mire megérkezett a ház elé, és valóban olyan hangulatban szállt ki a gépkocsiból, mintha csak kellemesnek ígérkező vendégségbe érkezett volna.

Rögtön észrevette a fekete kabátos, középkorú nőt. Abban a pillanatban, hogy föltűnt a sarkon, képtelen volt elmozdítani a tekintetét róla. Igyekezett föltűnés nél-

kül viselkedni, fejtartásával is jelezni, más köti le a figyelmét, szemizmai azonban megbénultak, lehetetlen volt máshova néznie. Fogalma sem volt, honnan ismeri a nőt, életének melyik rekeszéből lépett elő, és miért nem lehetett elfordulnia. A nő hosszú, egyenes vonalú, elegáns kabátot viselt. Sötét, merev haja a válláig ért, talán paróka volt. Az erős járomcsontok domború vonalát még határozottabban kiemelte a mozdulatlan mosoly. Ugyan sötét, szinte teljesen fekete szemüveg volt rajta, a férfi mégis kétséget kizáróan érezte, a nő őt nézi. A férfi mozdulatlanul állt a járda külső szélén. Miután elhaladt mellette a nő, halkán a nevéen szólította, legalábbis azt a nevet ejtette ki, amelyről úgy vélte, hozzá tartozik. A nő járása alig észlelhetően mintha lelassult volna, mint amikor egy film sebessége egy jelentéktelen, pillanatnyi mechanikus beavatkozás hatására lelassul. Két-három lépés után azonban már újra ugyanabban a ritmusban haladt tovább, ahogyan korábban. A férfi elfordította tekintetét, átvágott a járdán, és bement a házba.

A dobozt először az előszobában állította le a földre, a fogas alá. Levette a kabátját, kezét mosott, és vizet engedett a forralóba. Két bögrében különböző teákat készített, és leült az asztalhoz. A forraló előbb sziszegni kezdett, majd egyre hangosabban fortyogni. A férfi fölállt, és mielőtt a készülék automatikusan kikapcsolt volna, lekattintotta a fogó alatti kapcsolót. Fölöntötte a teákat, és a zsinórjuknál fogva szórakozottan úsztatta körbe-körbe a filtereket. Aztán abba hagyta, kiment az előszobába, és behozta a konyhába a dobozt. Levette a fedelét, és kiemelte belőle az urnát. Előbb a konyhaasztalra akarta tenni, de aztán meggondolta magát, és átvitte a konyhából nyíló dolgozószobájába. Sem az asztalon, sem a polcokon nem volt szabad hely, és egyébként is lehetetlennek találta, hogy éppen ott helyezze el, akár csak átmenetileg is. Visszament a konyhába, újra át az előszobán, és egyenként bejárta a szobákat, kezében az urnával, mintha csak körbe szeretne volna vezetni a lakásban, mint egy új látogatót. Végül újra a dobozba tette, kivette a vízből a teafiltereket, és bámult kifelé az erkélyajtó fedetlen üvegén. Úgy gondolta, semmi értelme sem lenne, ha már ma elindulna. Egyébként is hamarosan lezárják a létesítményt. Talán sikerül aludnia, és másnap, a kora délelőtti napsütésben indulhat útnak. Megitta az egyik bögre tartalmát, és átment a dolgozószobájába. Leült az asztalhoz, és számba vette az évtizedek óta ugyanott álló tárgyakat. Semmit sem érintett meg, és semmi sem érintette meg, mintha egy idegen lakásban lett volna. Próbálta összeszedni a gondolatait, hogy mit kell még elintéznie. Millió tennivalója volt, mielőtt a felesége megérkezett a tanításból. Egyre sem emlékezett. Bekapcsolta a mellette lévő rádiót, egy ismerős szimfónia dallama csendült föl. Megkönnyebbülten hátradőlt a széken, még csak az első tétel kezdő témájánál tartottak. Ha szerencséje lesz, nem szólal meg közben senki. Lehunyta a szemét, újra megpróbált kizárólag a zenére koncentrálni, de egyre elviselhetlenebbé tágult a zene mögötti üres, ellenséges csend. Kinyitotta a szemét, és az jutott eszébe, hogy nem hagyhatja a dobozban, hiszen nem tudhatja előre, mikor lesz kész, mikor végez. Fölállt, újra kivette az urnát a dobozból, bevitte az egyik szobába, és lerakta az asztalra. Végül mégis átvitte magához. Egy kis cserépedényben mécesst gyújtott előtte, és próbálta megszokni az otromba edény látványát.

Másnap reggel mégis ellenkező irányba indult először, mert amint fölébredt, elhatározta, még arra a néhány napra sem hagyja abban a rettenetes vödörben.

Próbálta elképzelni, mennyi égéstermék marad egy ember után. A hamvasztó korporsó maradványaival nem kellett számolnia, mert a temetkezési vállalkozó fölvilágosította, hogy mivel a fahamu könnyebb, a berendezés elkülöníti a hamvasztási folyamat során az elhunyt hamvaitól. A férfi körülbelül négy, legfeljebb öt kilóra becsülte a hamvakat tartalmazó urna súlyát. Maga az edény alig lehetett több egy kilónál, ebben egészen bizonyos volt, mert amikor a bemutatóteremben megtekintették az urnákat, és az egyiket, maga sem tudja, miért, megemelte, meglepődött, hogy a nagyságához képest milyen könnyű. Úgy emlékezett, hogy ha fölfelé indul a pályaudvar felé, még mielőtt kiérne a sugárútra, az egyik mellékutcában van egy virágbolt, ahol egyéb lakberendezési kellékeket is lehetett kapni. Az üzlet már hosszabb ideje nyitva lehetett, mert az árusok gondosan és kétségtelenül igen látványosan berendezték a bolt körüli szabad térséget is. A helyiség jóval tágasabb volt, mint ahogy kívülről vélni lehetett. A férfi föl-alá sétált a földre és asztalokra állított, különböző formájú vázák és csokrok között. Hamarosan egy eladó lépett hozzá, és megkérdezte, mit parancsol. A férfi fölneézett, és abban a pillanatban észrevette a bolt mélyében álló egyik asztalon a tálat. Száját kissé eltávtva, megigézve bámult el az eladó válla fölött. A nő nyilván nem értette a férfi viselkedését, ösztönösen kissé hátrafordult, mire a férfi elnézést kért, és magyarázólag hozzátette, hogy éppen észrevett valamit, ami különösen érdekelné. Nem nevezte meg a tárgyat, mert nem tudta pontosan, mi lehet a funkciója. Vázának túl alacsony és öblös volt, tálnak ellenben túl magas. Nagyszerű, mondta a nő, és különös módon még mielőtt a férfi jelezte volna az irányt, elindult az edény felé. Erre gondol, kérdezte, és pusztán két ujjal megérintette az edény kifelé hajló peremét. A férfi bólintott, mire a nő, szelíd hangletéssel, hol a férfi, hol pedig a tárgy felé fordulva beszélni kezdett. Elmesélte, hogy a darab csak néhány napja érkezett, és éppen ma reggel állították ki először. Neki is azonnal föltűnt az edény rendkívüli formája és színezése. A kerámiát igen magas hőfokon égették ki, így eredetileg még máz nélkül sem engedné át a vizet. És az égetésnek köszönhetően gyönyörű a hangja is, mondta, és ujjai külső falával megütötte az edényt, mire az tisztán megcsendült. Az egymást érintő, egymásba fonódó színárnyalatokat pedig a földpátos mázhoz adott növényi hamuféleségek fémoxidjai adják. Ismer néhány keramikust maga is, és azoktól tudja, hogy e különös edények készítői maguk sem tudják pontosan előre, hogy milyen árnyalatvariációk jelennek meg égetés közben. A férfi csak félig figyelt az eladó szavaira, és a hosszúkás, kehelyszerű tál szabálytalanul hullámzó formáját nézte. Nem is hullám, gondolta, hanem inkább egy vízbe merülő hajó. És a türkizzöld árnyalatainak játéka miatt valóban úgy tűnt, mintha eleven hullámzás ringott volna az edény lágyan domboruló falán. A férfi vett még huszonöt szál fehér rózsát, és arra kérte az eladót, hogy minden dekoráció nélkül, pusztán nyalábba fogva és papírba tekerve csomagolja. Az eladó kedvesen rámosolygott, miközben összeválogatta a rövid szárú, kislejű, húsos szirmú virágokat, és csomagolás közben figyelmeztette, ha csak a közelbe viszi a csokrot, akkor is be kell vágnia a szálakat, mielőtt vízbe teszi.

A férfi lerakta a virágcsokrot a konyhában, és bement a szobába. Kicsomagolta a tálat, és a földre állította, az asztal elé. Aztán az urnához lépett, levette a fedelét, és kissé tanácstalanul bámult a sötét nyílásba. Nem látott semmit, csak a fekete úrt. Még sohasem látott emberi hamvakat, és soha nem is próbálta elképzelni. Tudta, hogy a krematóriumban finomra őrlik a maradványokat, mégis irtózott a

gondolattól, hogy esetleg egy nagyobb darab mégis visszamaradt. Végül két kézzel magához emelte a nyitott urnát, a tál mellé térdelt, jobb kezével átkarolta, és ugyanazzal a mozdulattal a testéhez szorította az edényt, és kissé a tál fölé hajolva, másik kezével segédkezve óvatosan szórni kezdte a hamvakat a tálba. A finom szemcséjű, szürke hamu lassan fölvette az edény formáját, és körülbelül félig megtöltötte a tálal. A férfi maga mellé állította a kiüresedett urnát, és lassan, tétovázva megérintette a hamvakat. Előbb csak az ujjával, majd az egész tenyerével, éppen csak simítva. Aztán elengedte a kezét, és hagyta, hogy kissé bele-süllyedjen tenyere a puha halomba. Lehuny szemmel, mozdulatlanul térdelt a tál felett, majd hirtelen megrándította a kezét, mert érezte, hogy az ujjai között lassan összecsomósodik az átnedvesedő hamu. Kissé visszadőlt, hogy ne legyen az arca a tál fölött. Óvatosan kiemelte kezét a hamuból, és finoman sodorgatta egyik ujjával a másikkal a ráragadt szemcséket. Aztán fölállt, magához emelte a tálal, és elhelyezte az asztalon. Az urnát visszarakta abba a dobozba, amelyikben hozta, és a dobozt beállította egy szekrénybe. Majd kiment a konyhába, kicsomagolta a virágot, és egy vékony pengéjű késsel levágta a rózsák gömb alakú, húsos fejét, közvetlenül a csészelevelek alatt, de úgy, hogy a zöld levélkék még összetartsák a szirmokat. A szobában elrendezte a rózsafejeket a tál tetején, és leült az ágyra. Úgy gondolta, a látvány nem lett volna a másik ellenére sem. Aztán lehajolt, a lábához húzta az előző nap óta érintetlenül ott álló táskát, és kivette belőle a másik csomagot. Ez jóval kisebb volt, mint amit a konténerbe dobott. Egy teljesen átlátszó, körülbelül két tenyérnyi, nyomózáras tasak volt. Az egyik oldalára fehér címkét ragasztottak a felesége nevével, születési adataival és a kezelő osztály nevével. A férfi felpattintotta a tasak nyílását, és kivette belőle az apró tárgyakat. Egy ideig a tenyerébe fektetve nézegette őket, majd összezárta ujjait. Aztán újra kinyitotta tenyerét, és fölpróbálta a gyűrűket. Az egyik illett a kisujjára, azt ott is hagyta, a többi pedig belecsúszott a zakója zsebébe. Ahogy kissé oldalra dőlt, hogy elérje a zsebet, a könnyű napfénytől megvilágosodó ablaktáblára pillantott. Kint, a ringó lombok előtt a platánok vattás terméseiről levált, ezüstös fátylak vitorláztak.

A férfi fölállt, az ablakhoz lépett, nézte a tér mellett elhúzó forgalmat, a lombok takarásából hirtelen megjelenő, majd tovatűnő járókelőket, a fegyelmetten lépkedő vagy gazdájuk körül ide-oda rohangáló kutyákat, aztán hirtelen megfordult, és a klinikáról való visszatérése óta először, fennhangon megszólalt. Na gyere, mondta, megmutatom neked az utcánkat. Fölkapta magára könnyű kabátját, és szinte derűsen kilépett a lakásból. A kapu előtt egy pillanatra megállt, mintha be akarta volna várni, hogy az éppen változó szín fölvegye végleges formáját, és a szemközti oldalon megjelenjen a borszaküzlet ajtajában vevő nélkül nézelődő tulajdonos, derekára kötött, kék kötényben; föltűnjön a sajtos kirakata, és mellette a halas dekorált csempékkel szegélyezett portálja. Aztán elindult a sarok felé, ahol a két nagy sugárút hegyesszöget alkotva fut össze, szárában a rondella alakú kávézó monumentális épületével. Minden megvolt, de semmi sem volt a helyén. A dolgok éppen csak annyira mozdultak el, hogy a körvonalak nem fedték, de még érintették egymást, mintha egy érzékeny lencsét nem állítottak volna teljesen élesre. A péknél némán hajlongtak az üveg mögött az emberek, az idegen arcú zöldsége mészázva törölgette egy ronggyal a rekeszek-

ből egyenként kiemelt gyümölcsöket, az étterem utca felőli ablaktábláit már kinyitották, az asztalokat megterítették, de még csak a személyzet árnyai suhantak ide-oda a sötét helyiség belsejében. A banknál alkalmi virágárus kínálta némán vézna csokrait, a falba süllyesztett pénzkidó automata előtt fiatal turista pár állt, főszerelkezve mindenféle zsákokkal, nehéz lábbelikkel, mintha csak erdei túrán lennének. A férfi megállt a metrólejáró melletti közlekedési lámpánál, és az útvonalon gondolkodott. Ha elérte a sugárút túloldalán lévő, tükrös kávéházat, onnan háromféleképpen lehetett továbbmenni. Balra fordulva, a rotonda mellett, és akkor alig húsz lépés után máris bekanyarodhat a kertbe futó utcába, vagy ellenkező irányba megy, és szinte rögtön ráfordul a keresztező sugárútra, és onnan közelíti meg az utcát, vagy ahogy általában mentek, átvágtak a kávéházzal szemközti, átlósan futó szűk, de élénk, rövid utcán, és a háromszögletű terecskébe belefutva érik el a kert felé vezető utat. A tér alig volt nagyobb, mint egy kissé túlméretezett járdasziget, berendezése mégis egy teljesen szabályos köztér hangulatát árasztotta. A háromszög csúcsain vézna, de magas fák álltak. Az egyik sarokban egy ruhásszekrény nagyságú újságosbódé gubbasztott. A napilapokat, folyóiratokat a kihajtott táblákra erősített tartókba dugták, az árus pedig a szekrény belsejében állt, többnyire csak a szűk nyílásban megjelenő kezét lehetett látni, amikor a pénzügyeket intézte. Vele szemben egy vékony, egyenes vaspóznán jellegtelen óra mutatta az időt, közöttük pedig alacsony, kovácsoltvas ivókút csobogott. Előtte még egy rozszant pad is volt, ahol rendszerint rongyos alakok üldögéltek. Innentől teljesen egyenes út vezetett a parkig. Ha nem szálltak metróra, mindig ezen az útvonalon közelítették meg a kert túloldalán fekvő városrészeket. Nézte a köveket, a portálokat, a kovácsoltvas kapukat, az aszfaltba sajtolt jelzéseket, az épületekre helyezett szerelvényeket, mindenre ráismert, de semmi-re sem emlékezett. Úgy képzelte, a halottak nézhetnének körül így a világban, a múlt és a jövő emlékezete nélkül.

Nyilván több ezerszer bejárta egyedül és vele az utcát, valószínűleg mégsem ültek be sohasem az utolsó épület sarkán lévő kis kávézóba. Az utcán nem volt hely asztaloknak, de belülről is mindkét oldalon rá lehetett látni a kert szemközti bejáratára. Csupán egy szűk, szobaajtó szélességű, rácsos vaskapu volt. A nyitvatartási idő alatt mindig kitarva állt, a sétálók egyesével, folyamatosan haladtak át rajta. A férfi már induláskor tudta, még nem fog belépni a parkba. Továbbmehetett volna a mindkét irányban enyhe ívben kanyarodó, magas, aranylő szigonyfejekben végződő kerítés mellett, balra a színház, jobbra a líceum irányában, de sohasem indultak arrafelé. Nem szeretett a fölé magasodó díszkerítés mellett sétálni, és bámulni a léptei ritmusára ismétlődő rácsok rudazatától szétszaggyatott, varázslatos tájat. Belépett a kávézóba, és leült közvetlenül az utca felőli, széles és magas ablaktábla mellé, egy üvegen beeső, éppen széknyi szélességű, napsütötte sávba. Valójában nem óhajtott fogyasztani, de amikor hozzálépett a pincér, kért egy filteres mentateát. Kissé az ablak felé fordulva, hunyorogva nézte a kerti kaput, és a nyílásban fel- és tovatűnő, sokféle embert. Aztán lehunyta a szemét, jól-esett szemhéjának a napsugarak üveg által fölerősített melege, amely aztán kellemesen szétterjedt az egész szemgolyóján. Egyszer csak mintha zörgést hallott volna maga mellett, mintha valaki az asztalt vagy a közeli székeket húzogatta volna. Az első pillanatban nem reagált, de résnyre kinyitotta a szemét, és oldalra fordult. Az asztalra támaszkodva

egy támolygó alak állt. Elcsigázott, különös lejtésű, de végül is egyáltalán nem kellemetlen hangon azt kérdezte, hogy leülhet-e az asztalhoz. A helyzet nem volt szokatlan, a város tele volt örültekkel, és a férfi rendszerint elnézően viselkedett velük. Alig láthatóan intett a fejével, a másik ezt nyilván beleegyezésnek vélte, és bizonytalan mozdulatokkal leült a férfi mellé. Szűk volt a hely, valahogy mégis úgy helyezkedett el, hogy nem volt terhes a közelsége. A férfi visszafordult az ablak felé, és újra lehunyta a szemét. Meg is feledkezett egy pillanatra a másik jelenlétéről, amikor egyszer csak a mellette ülő azt kérdezte, hogy ha újra visszafiatalodna a férfi az aktustól, hajlandó lenne-e őt szeretni. A férfi kinyitotta szemét, és a másik felé fordult. Az alak úgy ült, hogy pusztán a körvonalait lehetett látni, az arca teljesen beleszövődött a közvetlenül mellette besütő, erős fény hatására csak még sötétebbnek látszó árnyékba. A pincér ekkor lépett újra az asztalukhoz. Udvariasan, de félreérthetetlen határozottsággal fölszólította a férfi mellett ülőt, hogy ne zaklassa a vendéget, azonnal álljon föl, és hagyja el a helyiséget. A figura rekedten, hurutosan fölnevetett, imbolyogva föltápáskodott, és még mozdulat közben kimérten, de a hangjában gúnyos éllel szavalni kezdte, ember földet szánt s alatta pihen, és nyárra nyár jön és meghal a hattyú. A pincér ekkor már fogta a nő könyökét, és húzta az ajtó felé. A nő, mielőtt teljesen kitéssékelték volna a helyiségből, még hirtelen visszafordult, és egyenesen a férfi asztala felé fordulva azt mondta: Mit akarsz? És egyáltalán nem ellenségesen, szinte együttérző szomorúsággal megismételte: Qu'est-ce que tu veux?

A férfi tűnődve elkortyolgatta a vastag falú üvegcsészében kihozott, lassan hűlő mentateát, aztán kézbe vette a felöltőjét, és elindult visszafelé az utcán. Felidézte a kert topográfiáját, és fontolgatta, merre induljon el másnap. Amikor még inkább csak játékból, mintha bújócskát játszanának, beszélgettek róla, akkor is mindig azonnal felidéződtek a park tisztásai, ligetei, virágos szigetei, és akár csak sétáikkor, képzelete is mindig ugyanazokon az utakon járt. Dél felé szinte sose fordultak, ha a városba igyekeztek. Vagy az átellenes keleti, vagy pedig az északkeleti kijárat irányába mentek. Innét csak néhány lépésre volt a Színház tér, ott lakott az egyik hatalmas, magas épület tetején a barátja, egy dúlt arcú, hórihorgas aggastyán. És innét nyílt egykori könyvesboltjának utcája is, amelynek faragott faportálja előtt lekapatták magukat egy vándor fotográfussal. Különös fotográfia volt, mert az utca lejtése miatt úgy hatott, mintha velük együtt kissé megdőntötték volna a horizontot. A könyvesbolt már akkor sem létezett, egy testápolószereket árusító butik költözött a helyére, a kissé gyanakvó eladó nyilván nem értette, hogy miért éppen az ő boltját választották ki fényképezkedésre. És akkor is ezt a kijáratot választották, ha a Kormányzság egyik épülete mellett akartak elsétálni, amelynek magas, teljesen egyenes és sima kőfalára egy hosszú poéma tajtékosan hullámzó mondatait festették föl, amelynek szavaitól minden egyes alkalommal elszorult a torka. A széles, nagystílusú keleti kapu túloldalán már kavargott a város. Ha itt hagyták el a kertet, akkor a romantikus nevű, szemközti kávéházban még utoljára levegőt vehettek, mielőtt elmerültek volna a forgatagban. Most viszont semmi sem mozdult, bensejében csak kongott a süket csend, és tudta, soha többé nem hagyja el a kertet. Ez viszont nem kavarta föl, látott már elég magasba szökő vagy süllyedt napot, és az élet fordulását, mit az ember, ha sejt is, sose lát. Tudta, most már végső otthonra lel ő is, ahol eddig csak átjáró

vendég volt, az őrző fák, gyökereikkel földet megkötő cserjék, a levegőt megszínező virágok között. Csak el kell jutnia valahogy újra a falak mögé, meg kell találnia az alkalmas helyet, és el kell engednie azt, ami már amúgy sem ember.

Aznap többször is megpróbált visszatérni a lakásba, de képtelen volt rá. Újra és újra megtorpant, és hamarosan azon kapta magát, viszi vissza a lába a kert felé. Mert ha még nem is tud ott lenni, benne lenni, legalább a közelében lehessen, érezze a ligetek felől áramló, fűszeres szél érintését, hallhassa a lombok zúgását, mintha valaki folyamatosan, halkán szólítaná, vagy egyszerűen csak kerülgethesse a vidéket, ahogy a közeli líceum kamaszai sündörögnek az elérhetetlen távolságban röpködő, végzős lányok körül. Csak akkor nyugodott meg, amikor a távolban fölhangzottak a parkörök zárásra figyelmeztető sípjai. Másnap délelőtt intéznivalója akadt a prefektúrán, így a folyó túlsó oldaláról érkezett. A szökőkút-nál egy ideig ellődörgött, bámulta a mutatóványosokat. Ha külön útjaik voltak, mindig itt találkoztak a boltok zárása után, és a szélesen hömpölygő sugárút mögötti szűk, emelkedő utcákon csatangolva indultak hazafelé. Automatikusan most is arrafelé vette útját, átvágott a Színház téren, és amikor odaért a park oldalsó bejáratához, gondolkodás nélkül besétált a kertbe. Rögtön balra fordult, az Orangerie mellett, fölment egészen a kastélyig, és onnan átnézett a kissé mélyebben fekvő, kör alakú medence fölött a túlsó oldalra. Tudta, alkalmas helyet majd ott talál neki. A nyílt, pázsitos mezőkön nem hagyhatja ott, nincs hová elrejtene, semmi nem óvna sem a hőségtől, sem a viharoktól, sem a szakadatlan föl-alá vonuló, idegen hordák bakancsaitól. Innét egyenesen délnek tartott, csak a nyikorgó karusszal oldalánál állt meg újra, és nézte az építmény tekerdő tetejét, az alatta forgó árnyékokkal. Szaladtak a pingált falovak, némelyik cifra kocsni elé fogva, utánuk bőszarvas, nyergében egy kék ruhás, kicsi lánykával, aztán egy vörös oroszlán, és újra és újra egy fehér elefánt. És az egész futott, kergette a sose utolért végét, forgott, keringett maga körül, cél nélkül, és velük futottak az apró, kéjes sikolyok, fel-felvillanó, finom metszésű profilok, röpke kacajok, és a kis utasok markolták üdvözült arccal maguk előtt a vasrudat, míg a hajszás, vak forgás ki nem fulladt, és néma mozdulatlanságba halt az egész. A férfi délnyugatnak fordult, és mintegy lehatárolta tekintetével azt a térséget, amelyet még le kell járnia, hogy ráleljen a megfelelő fekvésre, talajra, és ezt össze tudja kapcsolni az alkalmas idővel. Meglehet, hogy már akkor ismerte azt a helyet, amikor évtizedekkel ezelőtt először beléptek a parkba. De akkor az élet felől érkeztek. Elsétált a teniszpályák, a játszótér és a kiállítási pavilon mellett, és még mielőtt balra fordulhatott volna, elhagyta a kertet a délnyugati kapun. A sarki kávéház kirakatában már csak néhány árny hajlongott, az utca, amely egykor egyenesen az otthonukhoz vezetett, mire a végére ért, szinte teljesen elnéptelenedett.

Nem tudta pontosan, hány útja van még az érkezésig. Fontolgatta a körülményeket, az időjárási és talajviszonyokat, a szállítás módját. Járkált föl-alá a lakásban, bámult ki az ablakon, nézte a magokat egymás elől elkapkodó, padok között futkározó galambokat, a játszótér kötélhálós mászókáján tornászó gyerekeket, a mögöttük golyózó férfiakat, ahogy az egyik guggolva méri be a távolságot, miközben a másik mágneses golyófelszedőjével húzta magához az ezüstösen megcsillanó fémgolyókat. Néha rágyújtott, volt még néhány szál az ő cigarettájából, ott feküdt a csomag a konyhaasztalon, ahol valamikor hagyta.

Forgatta, melengette tenyerében apró öngyújtóját, de már nem emlékezett rá, hiába peregtek szeme mögött szakadatlan a képek, ahogy a zuhogó eső cseppjei csúsznak le az üvegen, homályosan, torzítva a bennük rezgő képeket. Semmi dolga nem volt már a lakásban, a várakozáson kívül. Amikor megszólalt a csengő, az első pillanatban nem is értette a jelzés értelmét. Bambán bámult a hang irányába, és csak a második, már jóval hosszabb ideig tartó berregésre mozdult meg. Talán a szomszéd, gondolta, mert csöngetni csak a lépcsőházból lehetett, és egyébként sem hallotta a falépcsők recsenését, noha a konyhában ült, közel a bejárati ajtóhoz. Fölállt, és kinézett a szembogárnyi kukucskálón. A halszemoptikás lencsében az egész emelet széthúzott kontúrjait látta, és egy várakozó torz alakját. Elfordította a zárat, és kinyitotta az ajtót. Egy idegen csomagkézbesítő volt, egyenruháján ismeretlen cégjelzéssel. A férfi kérdően rápillantott, a másik pedig kissé maga felé billentve egy négyszögletes, kisebb tortadoboz nagyságú csomagot, fölolvasta a címzett nevét. A férfi egy pillanatilag tétovázott, aztán bólintott. A kézbesítő átnyújtotta a csomagot, megkérdezte a férfi nevét, és bepötyögtette egy készülékbe. Majd a férfi felé fordította a kijelzőt, hogy írja alá. A férfi rákanyarította a nevét az üveglapra, de csak értelmezhetetlen, kalligrafikus nyomok maradtak rajta. Jó lesz így, kérdezte a férfi. A kézbesítő maga felé fordította a készüléket, kedvesen a férfitra mosolyodott, és azt mondta, körülbelül mindegy. Aztán elköszönt, és leszaladt a lépcsőn. A férfi bevitte a csomagot a konyhába, az asztalra rakta, nézegette a jellegtelen csomagolást, a feladót. Egy, a számára ismeretlen nevű helységből küldték, egy semmitmondó cégnév pecsétjével. A férfi ide-oda forgatta a néma dobozt, aztán visszarakta az asztalra, és nem érintette meg többé.

Fullasztó, nehéz derengés. Az ölmos pára vastag függönyökben ereszkedett alá. Végtelen, mocsaras mező. Csak a lábait látja, rongyokba kötözött, formátlan tuskók. Néhol bokáig süllyed a lápos televényben. A talpa beleszívódik a talajba, mintha húznák lefelé, alig bírja kitépni a húsos földből. Meresztgeti a szemét, nem érti, hol jár. A föld áttetsző, legfölső rétege alatt szétmállott testek, ruhacafatok, legalábbis így látja, mintha vékony, töredezett jégréteg alól derengének fölfelé. A ködben madarak csattognak, nem látja, csak hallja őket, meg-megsuhintják arcát a csapkodó szárnyak. Aztán a bűzt is érzi, a fölszálló, miazmás párát, csupa émelyítő, keserű nyés édesség lesz a szája, sűrűn kavarog a gyomra, föl-föllöttyen a torkába valami savós, grízes kása. Egyik kezében dézsaszerű, nehéz favödör, vonszolja, félig a földön húzza magával. Mint aki parancsot teljesít, kézzel meri föl a talajról az oszladékot, önti, rázza, csapja bele a vödörbe. Fölnéz, menekülne a tekintete, de körös-körül csak a pusztulás ártere. Ilyeneket álmodott.

Nem beszélt hozzá. Néha elmozdított a tál tetején egy fonnyadó, zsugorodó rózsafejet, arrébb gurította, aztán vissza, és szinte csak titokban megérintette az alatta lévő, enyhén érdes szemcséket. Az egyik reggel bele is markolt, és óvatosan összezárva öklét, mintha egy élő kisállatot rejtegetne, maga felé húzta. Aztán belesüllyesztette zsebébe, szétnyitotta tenyerét, és elengedte tartalmát. Hüvelykujja belső falával lesodorta bőréről a maradékot, aztán kivette a kezét a zsebéből, és összedörzsölte a másik kezével. Attól kezdve már csak egyféle utat tett meg, végig az utcán, a délnyugati kapuig. De a kertbe lépve még mindig nem fordult jobbra. Az egyik napon ugyan megállt a hármas útelágazásnál, mert vele szem-

ben, a méhéziskola félkörben álló, különböző magasságú fakaptárjai előtt különös színjáték folyt. Mintha egy fantasztikus misztériumjáték részese lett volna. A kaptárak előtti téren hat néma figura hajlongott. Mindegyiken csúcsos, fehér kalap volt. A kalapok széles karimájáról hosszú, alul merevítővel ellátott, zsinórral zárható tüllháló csüngött alá. Az alakok valószínűleg a saját utcai öltözéküket viselték, és erre húzták a buggyos, szinte könyökig érő mandzsettát és a fehér, a cipők nyílását teljesen elzáró lábvédőket. A ruházatukon, a fejükön és a kezükön viselt kellékek mind komikusan fölnagyították és elidegenítették a testrészeket. Mintha egy idegen bolygóról érkezett társaság végezte volna ismeretlen jelentésű szertartását. Lassan, szinte lebegve közlekedtek, marionettszerű, geometrikus mozdulataik különös módon meghosszabbodtak a térben, mintegy fölrajzolva a légre a koreográfiát. Forogtak, siklottak, hajlongtak a rakodókaptárak előtt, némelyikről leemeltek egy fiókot, kihúztak belőle felülről egy rekeszt, ide-oda billegetve busa, sisakos fejüket vizsgálgatták a nyüzsgést, majd visszatolták a keretet a helyére. Mintha fontos küldetésben járnának, föl kellene kutatniuk valamit, amit aztán magukkal kell vinniük a földöntúli utazásra. A férfi mozdulatlanul állt, még a száját is kissé eltátotta, amikor az egyik figura két mozdulat közben hirtelen megállt, felé fordult, és éppen csak könyökből megemelve karját, röviden felé intett vastag, bumfordi kesztyűs kezével. A férfi elmosolyodott, tétován visszaintett, aztán megindult balra, a kiállítási pavilon felé.

Az épület duplaszárnyú ajtaja mindig nyitva volt, látni lehetett a tágas terem falára akasztott képeket és a sötét térben árnyékként földerengő látogatókat, noha többnyire csak a teremőr tartózkodott a helyiségben. A bejárat fölött mozaikos, türkiz fríz húzódott, az egész felső emelet szélességében. A földszintet, a hosszanti oldalánál, mindkét irányban megtoldották két azonos nagyságú rondellával, és ettől az egész épület úgy nézett ki, mint egy középen emeletes bárka. A pavilon után a golyózók arénája következett, ahol néha szívesen elidőzött, nem is annyira a játékot, inkább az ökölnyi, rovátkolt fémgolyók mintázatát figyelve. Mintha középkori fóliánsok asztronómiai metszeteiről levált ábrák gurultak volna ide-oda, vagy csendültek meg az ütközéskor. Az aréna után többnyire jobbra fordult, elsétált a mesés kalandokkal telezsúfolt, zsvajgó játszótér mellett, és ha már átsütött a faszor lombjai között a délelőtti nap, szívesen elüldögélt a teniszpályákkal szemben, az ebben a napszakban általában idősebb játékosok nem túl gyors partijait figyelve. Azon a délelőttön sem sétált már tovább, hanem letelepedett az egyik üres padon. Éppen párost játszottak, még hozzá valószínűleg egyes párost, a hozzá közelebb állók azonban mindketten sortot viseltek, és legalábbis hátulról hasonló testalkatúak voltak, így nem volt biztos benne, hogy ők is különböző neműek. A látóterében alácsüngő, lassan hajladozó lombok többnyire kitarták a szálló labdát, így csak a néma hajladozást, a megrendülő karokat, ütőket, a futó vagy fékező lábakat látta, és ez inkább szabadtéri pantomimmá tette a játékot. Ez viszont szinte jobban lekötötte a figyelmét, mint egy közönséges labdajáték. Gyakorlott játékosok lehettek, mert rendszerint hosszú labdamenetek váltották egymást. Elmerülten figyelte a partit, az első pillanatban észre sem vette, hogy egy aprócska, kék ruhás lányka áll előtte. A lányka kissé közelebb lépett a férfihoz, mire az felé fordult. A gyerek előrenyújtotta az egyik kezét, jelentőségteljesen a férfira nézett, és lassan kinyitotta az öklét. A tenyerében egy oldalra dőlt, moz-

dulatlan tücsök feküdt. Tudod, mi ez, kérdezte a lányka. A férfi bólintott. Meghalt, mondta a kislány, és megrebbent a szeme, mint éj sötétjén egy villanás. Majd hirtelen összezárta az öklét, sarkon fordult, és elszaladt. Mielőtt azonban végleg eltűnt volna, akár egy röpke fény, még egy pillantásra visszafordult. Mozdulatát csak a szőke hajtincsek lobbanása jelezte, a férfi mégis a szemével intett vissza, mintha valóban elkapta volna a másik tekintetét.

Másnap reggel arra ébredt, hogy ömlik az eső. Fölkelt, az ablakhoz sétált, látta, hogy már jó ideje eshetett. Fölöltözött, majd összegyűjtötte a rózsafejeket a tál tetejéről, és beleszórta őket egy kis dobozba. Aztán behozott a konyhából egy vállra akasztható, sűrű szövetű, vastag vászontarisznyát, oldalára fektette, széles nyílásával a tál felé, és kissé megemelve az edényt, beletolta a tarisznyába. Amikor a tarisznya szinte az egész edényt elnyelte, óvatosan megemelte a tarisznya tál alatti fülét, és lassan dönteni kezdte az edény tartalmát a tarisznyába. Mire kiürült az edény, a tarisznya jó háromnegyedig megtelt. A férfi visszaszórta a tálba a rózsaszirmokat, fölvette a kabátját és a kalapját, aztán visszament a szobába. A vállára akasztotta a tarisznyát, körülnézett, a kulcsa után nyúlt, de aztán mégsem vette magához. Leoltotta a villanyt, és kilépett a lakásból. Ez volt életének utolsó napja, amelyiknek még megjegyezte a nevét. A szokott útvonalon ment, járókelőkkel szinte egyáltalán nem találkozott, csak az eső elől menekülőkkal. Határozott, egyenletes léptekkel haladt, egyik kezét a zsebébe dugta, a másikkal a vállára akasztott tarisznya két fülét fogta össze a melle magasságában. Amikor belépett a délnyugati kapun, azonnal jobbra fordult, elment a méhészkola félkör alakban álló kaptárjai mögött, és besétált egy fákkal, cserjékkel körbezárt, ovális alakú ligetbe. Ez volt a kert egyik legősibb része, a gondozott, erős növényzeten kívül más nem volt ott, csupán elszórtan néhány pihenőszék, amelyet a látogatók a maguk tetszése szerint helyeztek el. A férfi letért az útról, és átvágott egy erdősebb szakaszon. Amint kilépett a tisztásra, azonnal észrevette. Háttal ült neki, egy pihenőszéken. A férfi egy pillanatra megtorpant, aztán elindult felé, és oldalról megkerülte. Amikor szembeért vele, megállt, de nem nézett rá. A másik sem fordult felé, mozdulatlanul ült kabátban, kalapban, és némán bámulta a kalap karimájáról zuhogó vízfüggönyön túli világot. Aztán egyszercsak megszólalt. Látom, eljöttél, mondta. El. És láttál mindent? Láttam. Megtaláltál mindent? Meg. Találkoztál vele? Találkoztam. És akkor most elhoztad. El, mondta a férfi. A másik megmozdult ültében, mintha röviden intett volna a kezével, aztán azt mondta, ha gondolod, ülj le egy kicsit előtte. A férfi odahúzott mellé egy pihenőszéket, és a tarisznyát az ölébe emelve leült. Mit gondolsz, kérdezte egy idő után a másik. Indulhatunk? Indulhatunk. És visszatalálsz egyedül? Vissza. Mindketten fölálltak, először néztek egymásra. A férfi fél lépéssel hátrébb maradva követte a másikat. Szűk, kanyargó csapásokon haladtak, egyre sűrűbb növényzet között, kanyarogtak balra, jobbra, végül kiértek egy hasonló tisztásra, mint ahonnan elindultak. Erre gondoltam, mondta a férfi. A másik bólintott, kissé hátrébb tolta oldalán a tarisznyát, és elővett a zsebéből egy kinyitható, hegyes pengéjű kést. Egy pillanatig tétovázott, aztán beledőfte oldalába a kést. A tarisznya alja fölhasadt, és ömleni kezdett belőle a hamu. A szemcsék először lerakódtak a gype tetején, aztán lassan elszíneződtek, megfolytak, kisebb-nagyobb, formátlan tavacszkákat képezve, majd lassan elmosódtak a füvek között, a teljesen fölázott földben. A férfi lassan, körkörösén lépkedett, hogy ne egy helyre omoljon ki

a hamu. Egyik kezében még mindig a kést tartotta, a másikkal pedig a lappadó tarisznyát ölelte. Nem sokat látott az egészből, mert az egyre erősödő zuhogás a szemét szinte teljesen elfedte. Aztán leemelte válláról az üres tarisznyát, és kifordította. Végül összecsurkta a kést, és fölnézett. Senki sem volt a ligetben.

A parkőrök már megszokták, hogy a férfi időtlen idők óta mindig ugyanott ül. Nem csinált semmit, csak ült mozdulatlanul, derűs közönnyel, egybeszövődve a környezetével. Az újaknak éppen úgy a park tartozékaként mutatták be, miként a mozdíthatatlan tárgyakat. Annyira természetessé vált állandó jelenléte, hogy senki sem kíváncsiskodott felőle. Egyszerűen ott volt, ahogy a körhinta, a szökőkutak vagy az ősfák. Csupán egyszer figyeltek föl rá újra, amikor az egyik parkőr, a zárás előtti utolsó ellenőrző körútján, még mindig ott találta. Amint észrevette a tisztás szélén, a szájába vette sípját, de végül mégsem fújta meg. Ráérősen odasétált a pihenőszékhez, megállt előtte, és halkán azt mondta, Monsieur. De a másik nem mozdult. Ezért kissé hangosabban megismételte a megszólítást. A férfi továbbra sem mozdult, mire hozzáhajolt, de most nem mondott semmit, csupán gyengéden megérintette a vállát. Erre a test alig észlelhetően, teljes kiterjedésében megremegett, és peregni kezdett a gyepre, mint egy kiszáradt, apró, kvarcos szemcsékből álló homokember.

Mauzóleum

Válogatás

Niccolò Machiavelli
(1469–1527)

*Niccolò, Niccolò ötszáz éves testvér
Ezt a koszorút szikkadt szavakból kemény koponyádra préselem*

*Köztünk szólva, megvan rá minden okunk, hogy csodáljunk
Száraz és kisztílú, és elméletektől szétmart*

*Niccolò, az alázatoskodó járás mestere
Örökké sértett hivatalnoka egy ócska köztársaságnak*

*Vezérkari főnök, nagykövet, méltóságos, rendőr
Mindig rosszul fizetve parvenü ízlésedhez képest*

*Minden történetíró példaképe (ó nekem, anélkül, hogy túlzott megütközést keltenék
Szabad-e dicsérem vagy becsmérelnem ilyen eseteket)*

*Ahogy te egykor, a maiak is koszos fiókokban vájkálnak
Tömve törött ólomkatonákkal és penészes hercegekkel*

*Kis kurtanemesként fügét és babot és nyüvektől megrágott
száritott húst eszel, és epekövekkel és faeladással vesződsz*

*És ami asszonyaidat illeti, szajháként marcangoltad őket
Szombat esténként, és alkusz agyad meglátta bennük a mozgatható dolgokat*

*Egérlyukamban, hol lelket sem találok, mely hű szolgálatomra
Emlékeztetne, tíz líra játékadóssággal viaskodom*

*Ne aggódj, Niccolò, becsüljük érdemeidet
És emlékezzünk a te nagy idődre*

*Például anno 1502 Pistoiaiban, ki tanácsolta a főnöknek:
A városokat kiradírozni, a földeket felégetni, a lakókat deportálni?*

*És aki ellenállt, kötélén himbálózott a bitón.
Mert van néhány elrettentő büntetés, mely enyhébb a túlzott elnézésnél*

*Jó év volt ez Mr. Borgiának, felülmúlhatatlan, ragyogó és nagyszerű
Ghostwriterének, Niccolònak és a Firenzei First National City Banknak*

*Tíz évvel később katasztrófa, hálátlanság a világ fizetsége,
Nyugdíjazás negyvenhárom évesen, ósdi földbirtok*

*Az önsajnálát könnyei: mert vidámabban sehol nem
Üti fel fejét a hálátlanság, mint a nép szívében*

*Meg nem értett, mint minden jobb zseni, hadvezér a
Vakondtúráson, örök igazságokkal házaló:*

*Ez az a körforgás, amelyben a világ minden államalakzata
Forgott, forog és örökké forogni fog*

*Bizonyíték: a történelem, önarcképed, patkánykirálya
A fosztogatásnak, hamis esküknek és örült intrikáknak*

*A napi teher után levetem a piszkos parasztgúnyát,
Pompás udvari ruhát öltök, s belépek a régiek oszlopcsarnokába*

*És esténként a lírikus lélek: koldusszonett a gengszterhez, szolgálatban
A valódi reneszánsz ember meghajlik idejekorán*

*Niccolò, Niccolò, Európa legszebb virága, tele
Államérdekkel és pompás lelkiismerettel*

*Te felismerted olvasóidat, Napóleont, Francót, Sztálint és engem,
Hálás tanítványaidat, és ezért dicséretet kapsz:*

*Kőkopár mondataidért, bátorságodért a gyávasághoz,
Mély értelmű banalitásaidért és új tudományodért*

*Niccolò, gazember, költő, opportunist, klasszikus, hóhér:
Te vagy a régi ember, ahogy a könyvekben áll, és ezért dicsérem könyvedet*

*Niccolò testvér, ezt nem felejttem el neked, és mert hazugságaid
Oly gyakran az igazat mondják, elátkozom meggörbült kezedet.*

Charles Robert Darwin
(1809–1882)

*Az ember, aki nem akarta.
Lába alatt a föld tengeribeteggé tette.
„Úttörő”, „korszakalkotó”, „zseniális”, „titán”:
de ő nem akarta, tiltakozott,
már a kezdetektől, minden eszközzel.
Hányinger, migrén, hipochondria.*

*Az iskola számára fehér folt.
Butának tetteti magát. Mimikriből közepes, és lusta.
Az agyemem visszataszító, szörnyen unalmas,
eltékozolt idő. A matematikához nem konyít,
felejtí a klasszikusokat, tudatlan marad, mint egy disznó,
ami a politikát, a történelmet és a filozófiát illeti.*

*Elvárják tőle, hogy orvos legyen:
nem bírja a vér látványát.
Papot akarnak faragni belőle:
nem megy neki a latin.
Kudarca rá ítél. Mindenkől kivonja magát,
tétovázik, kitér a következmények elől,
nem képes könyökölni.*

*A házasság: rettenetes időpazarlás.
A gyerek: mégiscsak jobb egy kutyánál.
Minden szórakozást kerül:
a szórakozás a legfőbb borzalom.
Aztán a híres világgjárás: részben akarata ellenére,
részben félreértésből. Órákig
fekszik a fedélzeten, a kártyaasztalon.*

*Szédülés, enerváltság.
Gyűjti a mintákat, adatokat, preparátumokat.
Meggyőződéseit megtartja magának.*

*Egy délután Malthust olvasgat
(szórakozásképpen): szívdobogás,
heves hidegrázás és az agyban
elektromos vihar. Utána
elveszett. A maradék az evolúció:*

*Megszületik A fajok eredete,
és „természetesen” feltartóztathatatlanul fejt ki
egyvégtében új eszméket,*

*melyek lerombolják a rombolót, apránként,
lassan és könnyörtelenül.*

*Visszahőköl, megnősül,
félreeső faluba költözik,
kerüli az utazást, a társaságokat,
elszigeteli magát: nyugdíjas harminchárom évesen.*

A fejem géppé változott,
mely arra hivatott, hogy nagy tömegű adatokat
általános törvényekké daráljon át.

*Hét év A korallszirtekről, struktúrájukról és elterjedésükről.
Huszonegy év Az indás-, kúszó- és futónövények
mozgáskéességéről és életformájáról.
Nyolc év A kacsakagylókról és a himlőkről
(két fóliáns az élő fajokról, kettő az őskoriakról).*

A héjből szilárd ház képződik,
mely páncélként óvja a testet.
További életemről ezért,
leszámítva publikációimat,
nincsen mondanivalóm.

*Napirend: legfeljebb négy óra munka,
majd látogatás a melegházakban.
Hosszú szieszta, sálba burkolózva
a pamlogon. Átöltözés. Vacsora után
valaki zongoraszonátát játszik.*

*Korán aludni tér. Álmatlanság:
éjszakai többnyire rosszul teltek,
gyakran ébren feküdt vagy felegyenesedve ült az ágyban.*

*(Ötven mérföldnyire [légvonalban],
egy másik invalidus kelletlenül
és feltartóztatathatatlanul az összeomláson dolgozik:
májbántalmak, hányinger, furunkulózis,
bágyadt, mint egy légy, álmatlanul, kínozva
véres hasmenéstől:
gép vagyok, arra kárhoztatva,
hogy könyveket nyeljek el, majd ezeket
megváltozott formában a történelem
trágyadombjára vessem.)*

Végtelen részletek, felhalmozva, mint a korallmész,

fiókokban, mappákban, regiszterekben.
Szegény ördög – jegyezte meg kertésze –,
csak ácsorog és bámul percekig
egy napraforgót.
Bár lenne valami dolga,
az jót tenne neki.

Fájdalmas sorvadás, érezni
a teljes kiszáradást.
Csak a tudomány marad.
Annál rosszabb.
Néha gyűlölöm.

Nem akarja, soha nem akarta,
és mégis, egész életét a „természethez” köti.
Otromba pazarlásával, kicsinyes kontárkodásával
és iszonyú kegyetlenségével: *módszeres,*
mint egy könyvelő vagy egy földigiliszta.

A szántóföld kialakítása
a férgek tevékenységére és
életmódjára vonatkozó megfigyelésekkel:
ötven esztendő munkájának gyümölcse.
A föld történetében jelentősebbek,
mint gondolnánk, *gyomrukban*
a földet humusszá
őrlik tonnaszámra, csendben és feltartóztathatatlanul.

Ignaz Philipp Semmelweis (1818–1865)

Szavaiból és cselekedeteiből
végtelen szívjóság beszél.
A bécsinél akkoriban nem volt
nagyobb szülőotthon a világon. Remek
alkalom minden reggel
a hullakamrában friss női
tetemeket boncolni!
Ritka kitartással végezte
sajátos vizsgálatait.
Meglehetősen kopasz volt, gyerekesen
naiv gondolkodású és kissé elhízott.

A tizennyolc és harminchat százalék
közötti halandóság

kedélyén kitörölhetetlen
nyomot hagyott. *Mégis mámorosan*
izzott a csárdás a vigadókbán.
Élvezte a táncot, és háromszor
váltott este, oly lázas
hangulatban volt, alsóneműt. Csak később
kínozták azok a fájó
lelki rezdülések, melyek az életet
nem teszik irigylésre méltóvá.

Vezető orvosok nézetei
a gyermekágyi láz gyógyításáról
(válogatás): vérsűrűsödés; mocsári levegő;
hulladék gyümölcsök káros hatása;
miazmák; hiányzó szellőzőkürtők;
közeli hullaházak és emésztőgödrök;
visszatartott tej; kozmikus
és tellurikus befolyások.
Más szóval babonás dünnnyögés.
Minden megmagyarázhatatlan, minden kétséges,
csak a halottak száma nem az.

Töprengő, provizórikus vidéki
asszisztens. Inkább félénk. Mégis
a világ valamennyi orvosi fakultásának
mondom: a tanításotok téves!
A fertőzött levegő,
a hullaméreg, a gennyedő,
üszkösödő, váladékos fekély,
a bomló hullarészek,
a rothadó anyagok, a szivacsok,
a fehérmémiúdarabok, a kanalak, az ollók,
az ágytálak, a szülészfogók;

a zsíros ujjak, a belsőt
hullyszerűen érintő kéz, igen,
az orvos keze öl!
Egyetlen uncia klórmész elegendő,
egyetlen uncia, egyetlen vödör vízben,
és a mérgezésnek vége.
Gyakran pillantott feltűnően
húsos és ügyes kezére,
könnyekben tört ki, és nézte,
és nem tudott uralkodni magán,
sürgősen meg kellett szakítania előadásait.

*Bizottságok ülészetek,
de nem találtak semmit. Valaki nevetett.
Az uralkodó tan uralkodik.
A klinikán a halál tovább szedi áldozatait.
Fertőznek a maffiózók fegyverei:
zsíros szakvélemény, száraz rendelet,
meghamisított statisztika, tompa,
bénító hallgatás. Ennek a mézszárlásnak,
udvari tanácsos úr, ön is részese!
Az így meglelt ellenségeken
felbőszülve írni kezd.*

*Zavarosan, sértegetve, tehetetlenül,
kitérőkkel ismétli önmagát,
körben forog: a gyilkolást –
írja – meg kell szüntetni,
és a gyilkolás megszüntetésénél
én fogok őrt állni. Gyilkosok –
írja (minden szülésznek!) –,
mindenkit megnevezek, aki
szabályaim ellen vét,
mert bűnözőként cselekszik.
Mindenütt kémeket, fantomokat lát.*

*Barátai nem ismerik meg.
Elhízik bánatában, alaktalanná
válík. (Fantomnak nevezzük
az orvostudományban
a mesterséges vagy természetes
bőrrel bevont női medencét,
melyet az oktatás során az operáció
műveletekor alkalmazunk.)
Budapest utcáin
plakátokat ragaszt ki:
Óvakodjatok az orvosoktól!*

*Gyerekes jellem, különcködések:
ruhátlanul jár-ke a szobában,
és lábát szórakozottan az asztalra teszi,
elborulásához többé nem férhet kétség.
Mögötte a folyosón
kuncogás hallatszik. Mindenkor
az emberiség legfőbb jötevői
közé soroljuk,
és örökre szánjuk a szomorú
sorsért, mely neki jutott.*

*Délután két óra.
Ellenséges banda követi.
Tisztán látja őket, feketék,
mint a legyek, szalonkabátjukban,
és az anatómiába menekül.
Holttest a márványtömbön.
Bonckést ragad, felnyitja
a hullát, dobálózik a hússal,
turkál a belsőségekben, fenyegetőzik,
megvágja magát, lefegyverzik,
kiszenved három hét agónia után.*

*De nem így volt. Álmok ezek,
túlzások! Valójában
szép, békés, júliusi
vasárnap volt, és önként utazott.
Csak estefelé kezdett tiltakozni.
Hat ór alig bírta
lefogni. Kényszerzubbony,
sötétkamra. Középső ujján
a fertőző sebet későn vették észre.
Vérmérgezés: így tanításai
győzelmét már nem érte meg.*

BARTHA JUDIT és WEISS JÁNOS fordításai

FORDÍTÓI JEGYZET

Hans Magnus Enzensberger nevét az 1965-ben Karl Markus Michellel közösen alapított *Kursbuch* című folyóirat tette ismertté, amely az 1968-as diáklázadások egyik fő orgánuma lett. Az itt közölt három vers Enzensberger 1975-ben publikált *Mauzóleum* (*Mausoleum*. 37 *Balladen aus der Geschichte des Fortschritts*) című kötetéből való.

A versciklus a 14. század közepétől a 20. század második feléig tartó időszakot felölelve egy kollektív fikcióként értelmezett történelmet konstruál meg. A történelem metaforájaként megjelenő „mauzóleum” itt olyan híres emberek „síremlékeit” foglalja magában, akik találmányaikkal, alkotásaikkal, társadalmi, politikai szerepvállalásukkal hozzájárultak az emberiség előrehaladásához. (Az első sírban Giovanni de’Dondi, az óra feltalálója fekszik, akivel a mechanikusság uralma kezdődött, az utolsóban Che Guevara, a kudarcba fulladt diákmozgalmak emblematisz alakja, akinek nem sikerült legyőznie a mechanisztikus világszemléletet.)

A „ballada” műfaji megjelöléssel Enzensberger az események, történések és létállapotok epikus-drámai elemekkel átszőtt lírai kifejezőmódjára utal. Valójában olyan dokumentarista igénytel elkészített, balladisztikus hangvételű prózaversekről van szó, ame-

lyek tematikájukban és formájukban egyszerre tartják fenn és szüntetik meg a történelmet. Egyrészt tényeket közölnek (a kurzivált részek forrásanyagokból és tanulmányokból származnak), másrészt líraiak (az előszónál erőteljesebben stilizáltak és ritmizáltak, olykor belső rímelésű, viszonylag szabályosan váltakozó sorokból állnak).

Enzensberger a „tragikus progresszió” (Gottfried Benn), valamint a „kultúra” és a „barbárság” összefonódásának (Walter Benjamin) gondolatán keresztül jut el a haladás történetének kritikai bemutatásához. A portrékból összeálló mozaik így azt sugallja, hogy a modernség meghatározó jegyeinek tekintett mechanizált technikai vívmányok és társadalmi változások az emberi szabadság korlátozásával csak a haladás hamis illúzióját nyújthatják.

Bartha Judit – Weiss János

M A R N O J Á N O S

Télen, déltájban

*A szája édes volt és szőrös,
mint a málna. És annak örült,
erre emlékszem, vagy ha nem is
annyira, de annyira, de annyira,
hogy kergetőzünk az asztal körül,
rajta fehér köntös, frottírból,
rajtam szűk pantalló, szégyelltem.
Mindent szégyelltem, amit viseltem.
Kacagott, a haja még vizes,
mert még mindig törülközőben.
Akkor ott állt az anyja az ajtóban,
én már egy hokedlin, törökülésben,
az udvaron koszos hó, belepve
szürke és fekete pernyével.
Mennem kell, mondtam, csikordítva
a hokedlit a kövön, mint a fogam,
ha nem megy valami sehogy álmomban,
s faroltam kifelé a konyhából,
ki a sárguló hóba, görnyedten.*

Esik magától

*Borús napunkon ne essék ma
szó a halálról. Esik magától
odakint éppen eléggé, szemerkél.
Van, aki vérben forgó szemmel áll
a dupla ablaktáblája mögött,
s mintha számlálna, gügyög, vagy számlálja
némán, mit lehet tudni, az időt
talán, mely csak nem múlik, csak búzlik.
Halálról ne, mert az csörömpöl
a dalban, mely különben lágyan szól,
ha megvan. Isten irgalmazzon
valamennyiünknek, kik nézünk
egy filmet, vagy akik látszanak benne,
egyszer takarva egymást, egyszer kitakarva,
s lám, összetörve, és látszatra össze-
vissza menve. Vagy menten odaveszve.*

Művészet

*Az asszony mosolyog, idegen,
muszáj mosolyognia, nem volna
helyes penge szájjal állnia
a kút mellett, ahova kéredzkedett
vizet venni, tekintettel a tűző
Napra, vagy magában a koszos tűz-
helyre odahaza. Nagy kontya parázsló vörös,
festheti valakinek. Művészet
tíz percen keresztül támaszték
nélkül egy helyben állva mosolyogni.
A gyermekei, hallani a faluban,
minden éjjel dermedt főzeléket esznek,
és délben kezdenek ébredezni.*

Tarhonya

*Megint egy másvalaki, és megint
egy másnap. Nyelem a port, melyet
kővékre bontva tár fel az ablakon
bevágó télvégi Nap fénye – most
szól be anyám a fürdőszobából,
hogy tarhonyalevest kapunk ebédre,
„Tarhonyaleves a bölcsödéből,
tarhonyaleves – éneki –, miért is ne.”
Anyám hangjától elalélek.
Mindamellett olykor nem tudom őt
hova tenni magamban utólag,
a láncdohányos, fess, falusi védőnőt,
hogy mért kellett a torkát kifüstölnie,
vagy miről beszélek, futólag.
Fürdőruhában szörnyen festett,
mögötte lucskos égbolt, feslett,
mint akinek örökre púp a hátán,
hogy anyának és nem a Liuságához
illő koloratúrszopránnak született.
Vagy csontvázznak inkább, ami a végén
lett, valami sértésből, belőle,
s amiért egy éven keresztül koplalt,
mígnem egy éjjel, a húgom mesélte,
hogy csak hagyta fogni a kezét
békében, s a hidegség ébresztette
a húgomat, arra, hogy csontváznyi
anyánkat már nem gyötörte a lélek.*

Apás születés

*Apává tettél. Hiába lassított
harminc rissz-rossz éven át, hogy nem élsz.
A születésemnél apám nem volt ott,
és most annyira furcsa az egész,*

*hogy ott állhattam a szülőszobában,
a körülmények meg ne fojtsanak
félálomban, hajnal felé vigyáztam.
De csak nem jött el az a pillanat,*

*hogy megszüless – három éjszakán át se.
Azt hittem, tán megtorpant a világ.
Aztán, hogy mi hárman vagyunk a hóse.
Az öröm mindig titkos és privát.*

*De negyednapra mégis megszületté,
én vághattam el a köldökzsinórt,
bár szégyelltem, hogy nem élhetsz örökké,
a halandóság ott még messzi volt.*

*Lemosdattak és az anyádhoz vittek,
én sírtam akkor, és ő nevetett.
Rám szegeződött egy vidám tekintet,
nem terveztem az apa-szerepet,*

*csak úgy csináltam ösztönös-hibásan.
Sajnos néha túlérzékeny vagyok,
vagy túl puha, és épp a rossz irányban.
Zuhognak rám a mocskos hónapok.*

Szürke tavasz

*Alhírrel jöttél, nem levéllel,
ha rémálom keres meg éjjel,
a titkaiddal ő vezérel,
anyád helyett egy menekült,*

*kinó rajtad, mint taplógomba,
a nedveid magába dobja,
így egyre tágul lelked odva,
már elférsz ott bent és leülsz.*

*Öregen fiúba szerettél?
Rossz emberek kedvence lettél?
Múltadtól elidegenedtél?
Miért nem gyújtóttél vagyont?*

*Magadat mindig elzavartad,
bár nem vagy egy őszinte alkat,
a vallomás dühöngve zargat.
Mi nem engedi, hogy kimondd?*

*Tévútra futott nemzedéked,
és nincsen másik emberélet,
megbüntetni a sok pribéket,
kiknek jobb híján szót fogadsz.*

*Be vagy az életedbe zárva,
pedig a kulcs ott van a zárba,
te itt maradsz, bár hezitálva.
Ott kint szürke, esős tavasz.*

Lear

*örjögünk
kispolgári Learek
de be kell látnunk:
megérdemlünk
bármit
mindent
vitézinket
a kapukon kívül
bolyongásunkat a
viharban
hisz bolyongott
az apánk szíve is
miközben
mi lettünk gőgös apák
s most mi
szenvedünk
mert önnön
hálátlanságunk látjuk
gyermekünk
szemében
felnőtt és
rájött
nincs mit
köszönnie
addig szeretne
boldog lenni
amíg nem
vétkszik
a saját
gyermeke
ellen*

Kút

*világéletemben
szomorú voltam
főleg
mióta
megszülettem
de most
váratlanul
tör rám
készületlenül
a szemembe nézek
és
látom
annyi szomorúság
van benne
hogy minden
kút
kiszáradna
amikor
gyermekem
született nem tudtam
hogy a szomorúság
munkaköri
leírás lesz
ha megnő
és semmi más
magyarázatom
nincs csak
hogy rosszul
nagyon rosszul
csak a nevémmel
voltam
apa*

Magyar sellő

Kleist-átirat

Miután rendezkedni kezdtek a viskó körül, akkor szólalt meg a fiú. Nyilvánvaló volt, hogy innen nem haladnak tovább, nem törnek tovább az ismeretlenbe, eddig is szeszélyes mélyedések és egyre komorabb erdőrészesletek váltogatták egymást, és ha világosabb tisztáson tartottak pihenőt, ott is olyan piszkos volt a fény, mintha a fák vedlették volna a dülöngélő törzseik alá. Jakab az apja néhány régebbi kemencéjét és kunyhóját ismerte, egyszer-egyszer elvitte magával a férfi, megmutatta, hogyan dolgozik, miféle, úgynevezett ezermester mindenes munkákkal keresi a kenyerét és tartja el őket, a népes családját, azonban ilyen távolra, csaknem egynapi járásra még soha nem merészkedtek együtt. Jakab akár kitüntetésnek is vehette a dolgot. De végül kérdezett. Nem arról kérdezett, hogy más-különbben mi volt a célja az ilyen szokatlan erőfeszítésnek és fáradalomnak. Kora tavasz volt, már hálót szőttek a pókok, a bokrok hasa alól is elfogyott a hó. Cuppogott, nagyokat böfönt alattuk a föld. Valószínűleg a grófság tartományának legszélét sértették, és akkor itt, ahogy a lassan éledő növényzetből még érződött a téli olvadás utáni doh és a rothadás nehéz szaga, még vizesen és feketén nyújtózkodtak az ágak, de a fatörzsek oldalán már zöldült a moha, és egy-két hóvirágmező is elébük fehérlett, s ahogy a tarisznyáját egy farönkre helyezte, itt szólalt meg először Jakab, s tudakolta végül, miért sírt *olyan keservesen* az anyja, és hogy miért kívánta olyan erősen, már-már eszelősen, hogy az elsőszülött, legnagyobb fia, ő, Jakab otthon maradjon, hogy jobb lenne, ha nem tartana az apjával, amiféle aggodalmat más-különbben soha nem mutatott közös, jóllehet nem túl gyakori cserkészéseik alkalmi előtt, és akkor sem ilyen nyilvánvalóan és ennyire elkeseredetten, csak mert az anyja igenis bízott az apjában, ebben a gyakran kérkedő, de annyiféle dologhoz konyító, kissé szélfúttá emberben, és bízott Jakabban is, aki rendes fiú volt, szófogadó és becsületes,

mire az apja, intett a furcsa kezével,
melyről egyszer leszaggatták a körmöket,
és azok azóta sem nőttek ki,
hogy majd,
majd később *beszámol* mindenről,
így mondta,
beszámol,

és erről a fiúnak eszébe jutott egy bizonyos grófi hivatalnok, a Henrik nevű intéző, mert inkább hozzá illett ez a szó, hogy *beszámol*, és aztán mikor berendezkedtek, gyűjtöttek gallyakat, szárazabb fát, sőt néhány nagyobb, az apja által ehetőnek minősített gombát is találtak, és ebben az apja soha nem tévedett, tud-

ta, mi ehető, és mi mérgez, és aztán tüzet is raktak, amely, kis tétova füstölés után, a környezethez képest vidáman lobogott, és egy közeli patakából tiszta, hideg vizet hoztak edényekben és kulacsokban, voltaképpen meg is tette, és jóval részletesebben beszámolt mindenről, mint ahogyan azt remélni lehetett.

Este lett, többször kiáltott a kuvik. Törték az ágak a sötétben, nagyobb testű vadak vonulhattak csapatokban, valami fölvyonyított. Az apja bámult a semmibe, Jakab kifejezetten kísértetiesnek érezte a látványt, a férfi alakja olyan volt, mintha az avarral borított erdőföld fölé emelkedne, megnőtt az árnyéka, melyet mozgásban tartott és folyvást remegtetett a tűz lobogása, majd pedig egyszer csak feléje fordult, és egy kissé megdőntött fölsőtesttel azt mondta, hát *idáig is elértek*.

Már itt is vannak.

Mindenütt ott vannak.

Hogy lehet ez?

Nem tudja, mondta Jonas, nem tudja, hogy lehet, de így van.

Lobogott a tűz aztán a viskóban is, mert a hideg miatt betértek a lakba, a fiú bámulta a férfi körmei helyén varrasodó szarutorzsákat, mert a körmök nem nőttek újra, amikor azokat a gróf úr kőpadján módszeresen és, ez sem tagadható, elég nyilvánvaló hozzáértéssel leszaggatta Jeromos Mozart, az udvari tortúramester. Az apja elmosolyodott, kivillant az ínye. Majd azt mondta, már idáig is eljutottak *ezek*, pedig ennél távolibb pontot aligha találhatnának az uradalom mentén. Ha lépnek még néhányat, idegen földre jutnak.

Idegen föld, másoké, mondta az apja.

Később Jakab sehogyan sem értette, miért nem mondta el az apja, hogy lesznek efféle események, hogy várható a kövek szálldosása, puffanása, és az is, hogy eltalálhatja őket valamelyik példány.

Amikor eltalál egy kő. Amit dobnak, vetnek, elhajítanak, mindegy is. Amit emberi kéz enged el az útjára, olyan kéz, ami neki is van, és amikor például az a kő, vagy kicsoda, megüti őt, a testét találja, érfalra és húsrá sújt, vagy a koponyájának csontját töri be, akkor, hiába a repülés hűtő hatása, még rajta derenghet annak a másik kéznek a melege, annak a másik tenyérnek az izzadsága, ami pedig eddig juttatta őt. Pedig ez homokos vidék alapvetően, és a homokban ritkán fordul elő kő, illetve olykor-olykor mégis, és akkor azt a méretes, szekér nagyságú példányt például ökrökkel vontatják ki a földből, az ilyen óriási kő nem tudni, honnan került ide, honnan vándorolt eddig azokban a régmúlt, ember nem látta korokban, de már itt van, és ha itt van, szét lehet verni, apró darabkákra, akár emberi ököl nagyságúvá, kavicsá, porrá is lehet zúzni, miért ne, de azért ez nem olyan különleges cselekedet. Egy óriási követ szétverve már dobálni is lehetséges. Csak hát szét kell verni, ugye. Módszeres munka. Sokáig tart. De vége lesz. Szét lehet verni egy bármekkora követ, és aztán apránként el lehet dobálni, és az nagyobb haszonnal járhat, mintha egyszer dobnák el azt az óriási, tehetetlen anyatestet.

Dobálnak itt is, mondta az apja, és gallyat nyomkodott a kicsi kályhába, szállt a szikra, mintha igazat adna neki.

Aztán kimerészkedtek újra, és megálltak a megdőlt, folyondár és moha futotta kalyiba előtt, mint csenevész fák, olyanok voltak, egymásra sápadt az arcuk.

Miért dobnak, kérdezte Jakab, mintha otthon nem találkozott volna efféle eseményekkel, látott is ilyet már, hallotta, hogy beszélnek, sugdolóznak a dologról az emberek a városban, lázasan és rettegve, de ki-ki a maga vérmérséklete

szerint, kit talált el egy kő, ki szenvedett sérülést, sebesülést, hol, milyen vidékeken, a városnak mely utcáiban kell fölöttébb előrelátónak és óvatosnak lenni. Arról is tudott persze, hogy néhányan beálltak már a dobálók csapatába.

Hiszen tudnia kell, dünnögte kelletlenül az apja, most ez a szokás, szoktak dobálni, a kedvüket lelik benne. Van haszna nyilván. Van foganatja.

Hogy ők, Jakab és az apja féljenek?

Az is.

Hogy bizonytalanok legyenek, tétovaság és tanácstalanság törjön rájuk egy-egy megszokott úton, utcában, a téren a sellő szobránál, egy ösvényen, hol pedig régebben olyan magától értetődően közlekedtek?

Úgy bizony, milyen helyesen beszél Jakab, bólogatott az apja.

És jó dobálni?

Biztosan majd ő is akar, Jakab. De ő mégse dobáljon.

Ha megdobják?

Akkor se.

Nem értette ezt a fiú, már akkor sem, amikor kint álltak, és később sem, amikor újra elvackolódtak, hogy miért nem szabad semmit sem visszadobni. Ha megdobnak kővel, dobj vissza kenyérral. Jézus Krisztus tanácsolta, és Jakab értette a mondat jelentését. Képletes beszéd volt, hát persze, a kenyér elvetése nem azt jelenti, hogy visszadobtál. A rossz helyett jót adtál vissza. Csakhogy ha eltálnak, úgy igazán, úgy rendesen, hogy sem kezed, sem lábad, sem semmilyen tagod nem teszi a dolgát többé, és az akaratom sem lesz más, mint a fuldokló zihálás követelődző légszomja, hogyan is dobnál vissza bármit is.

Aztán már-már elnyomta az álom, miközben hallotta a szél kitarító motozását, az apja egyszerre csak beszélni kezdett, azt mesélte, hogy egy távoli országból, amit Magyarországának neveznek, arról a vad, különös tájékról egy valódi sellőt hoztak a gróf úrnak, az a sellő olyan lény, hogy félig igazi nőből van megteremtve, ő úgy tudja, mondta az apja az ő rekedt, füstös szavaival, hogy nincsen arca, vagy emberi szemmel nem látható, olyan arc az, hogy az átlagos emberi pillantásnak nem tárja föl magát, viszont a dala és a csengő-bongó beszéde ígéz, sőt, el is varázsol, Livius Apollón, a gróf költője sokat tudna erről locsogni, a kocsmában a minap valóságos kiselőadást tartott a vízilényekről, és ő, ez a rosszfülű költő kottyantotta el azt is, hogy a gróf úr azért hozatta drága pénzen a vízilányt abból a zabolátlan országból, hogy megmutassa neki a főtér szobrát, lássa csak az a szirén, hogy ők már, az itteni emberek, nemcsak tudnak róla, hanem meg is mintázták, itt áll a szobra a téren, beszél és dalol az ő szirénük, ezt akarja a gróf úr bizonyítani vagy nyilvánvalóvá tenni, hogy ugyanis ők lépést tartanak az idővel, az idő mindenféle szükségeivel és kívánalmaival,

és itt Jakab közbevágtott,

hogy de miért meséli mindezt el neki az apja, és miért ilyen különleges körülmények között, távol a testvéreitől, az otthonuktól,

amire a szénégető azt felelte, hogy ezen a környéken tűnt el a magyar szirén.

Mi lett vele.

Megszökött.

És keresik?

Titokban keresik, mondta a szénégető, hogy így tudja.

És ekkor az éjszaka mélyéből újabb neszek támadtak, másféle zajok, reccsené-

sek és roppanások, a szénégető fölemelkedett, és megfogta a kalyiba reteszét, majd érthetően és tagoltan azt mondta Jakabnak, ő most kimegy, kilép az éjszakába, de a fiú ezt semmiképpen se tegye, megtiltja, hogy kövesse a példáját, akármi történik,

akármi zajt, kiáltást, ordítózást hall, maradjon itt,
még csak az ajtóhoz se jöjjön,
ha ő hívja, akkor se jöjjön,
és mert a fiú bölintott ültében,

az apja kitérte az ajtót, és valóban kilépett a sötétségbe, ami mintha üdvözölte volna, megörült volna a jöttének, mert a szél beugatott a kalyibába, Jakab arcába hideget és nyirkosat csapott, de már be is zárult az ajtó, és a fiú azt gondolta, most félnie kellene, de mégsem félt, kíváncsiságot érzett, mohót és csillapíthatatlant, és odakúszott a kalyiba ajtajához, fűrkészett ki a hasadékokon, nézett bele a sötétség csalogató mélységébe, és bár továbbra sem látott semmit, a hangok egyre nyilvánvalóbbá lettek,

hallani lehetett, hogy valaki énekel,
valaki dúdol,

és ezt a furcsa, varázsos éneket sorozatos puffanások kísérték, mint amikor súlyos tárgyak ütnek meg a föld arcát, törtek az ágak is,

talán az apja jajdulását is hallotta,

már a záron volt a keze, azzal matatott, hogy Jonas után megy, megmenti, ha kell, amikor egy hang átsuttogott az ajtó durva lécein,

ne tedd, Jakab, még ne tedd,

majd ha pirkad, addig bírd ki,

ne gyere ki,

ne gyere ki,

és aztán olyan rémületes záporozással érkeztek a puffanások,

hogy az már valóban minden kétséget kizáróan félelmetes volt, miként azok voltak a jajkiáltások, az ordítások, a szitkok és káromlások is, melyek a puffanásokat előzték meg, és fájásig remegtették Jakab dobhártyáját.

A fiú szemernyit sem aludt.

Néha hívta az apját, de nem jött válasz.

Apám!

Apám!

Arra gondolt végül, hogy ez bolondság.

Bolondság ezt tenni, így kitennie magát az embernek valami láthatatlan és érthetetlen rossznak! De ahogy a réseken és a hasadékokon beszüremelő feketeség szürkévé vált, mert oszlott kint a sötétség, és valóban pirkadni kezdett, csak kimerészkedett abból az átkozott odúból, remegett és fázott, kocogtak a fogai, de körbe sem kellett néznie, mert nyomban meglátta az apját, aki a kalyiba falának döntve a hátát ült a földön, és véres szemekkel bámult a semmibe, vérezett a feje, az arca föl volt dagadva. De élt.

Körülötte kövek heverték.

Sok kő volt ott, mind eldobálták azokat.

A szénégető a fiú arca elé tartotta a kezét, nem szólalt meg.

Azt mutatta Jakabnak, hogy az éjszaka újra kinőttek a körmei.

Jónak mutatkozott

Mindig csak úgy gondolomformán csináltam a perecet. Mindig jó lett, ma is jó lett. Pedig úgy el vótam nehezdedve egész nap, annyira fáj a derekam, sehogyan se vótam.

A fiam szereti. Ha jól vagyok, megcsinálok neki akármit. Pedig kilencven elmúltam ám. A régiek közül, akikkel dógoztam, vagy éltem, jóformán egy sincs már. Én meg még itt vagyok. El köll majd mennem vérvételre, ha a fiam aszondja, akkor el köll. Beleteszlek az autóba, aszondja, csak vizsgáljanak meg. Odafigyel mindenre. De azt csodálom, hogy nem szól bele a saját fia dolgába. Mer az unokám nem úgy viselkedik azzal a lánnyal, ahogy köllene. Akinek udvarolgat. Az a lány meg nem mer neki visszabeszélni. Amit az unokám mond, annak úgy köll lenni, annak a lánynak nincs beleszólása. Múltkor egyszer kiment a türelemből, elmondta nekem az unokám. Nekem elmondja mindig. Hogy bús vót a lány. De igaza vót, mondtam is az unokámnak. Sajnálom a lányt, mondtam neki.

Olyan ügyesen dolgozott, mikor itt vótak, a ház körül metszették a rózsafákat, sokat segített. Mégis sokszor fölhántolja neki az unokám, hogy eltartja őt. De hát... Mondtam neki, meglátod, egyszer majd nem gyün haza. És gyerek? Mikor lesz már? A lány igen akarná, de az unokám nem és nem. Kilencven elmúltam, és nincs még dédunokám. Nem szereti a lányt, az a baj. Pedig milyen egy jóra való asszonyka lenne.

Mi nyócan vótunk testvérek, én vagyok a hetedik a sorban. Aszondják, a hetedik vagy igen szerencsés, vagy igen szerencsétlen. Hát nekem semmi problémám nem vót senkivel. Se az anyósommal, se a férjemmel, mer az engem annyira szeretett, mindent megadott. Igen sok szép szava vót, gyere anyukám, te édesanyukám, így. Illendő vót. Elfogadtam olyannak, amilyen. Jó ember vót. Nem mondhatom, hogy nem.

A testvéreim, hát, hogyan mondjam el... A Bözsi tizenhét vót, mikor férjhö ment. De hogyan ment férjhö? Az apám aszondta, hozzá köll mennie. Aztán ez is vót. Két gyerekük lett. Hála Isten nem vót rossz ember a sógorom, elég szép is vót, csak beteges. Aztán meghalt. Bözsi küszködött, dógozott a fődeken. Két nagy ökörrel. Egy igen gazdag ember el akarta venni. Az apám nem engedte, aszondta, minek? Pedig a Bözsi elment vóna hozzá, olyan egy derék szép fiatal ember vót. Nem annyira fiatal, olyan ötven körül lehetett. Aztán az apám már beleegyezett, aszondta, nem törődik vele, akkor meg az ember anyja nem akarta. Mi lesz a két gyerekkel, fölneveli másét, meg ez, meg az. A Bözsinek vót egy idősebb agglegény is, istenem, mennyire akarta, de nem tudott férjhö menni, azt se engedték. Vót hat-hét hód föld, abba dógozott végig.

Vót a Katus, talán az vót a legszebb közülünk. Egy jó gazdag gyerek udvarolgatott neki, igen el is vette vóna, de annak is az anyja nem engedte. Mer a Katus

szegény lány vót, azér. Abba az időbe ez így vót. Hiába vót szép a Katus. Gyütt aztán egy derék ember, az végül elvette. De a Katus nem szerette, nem köllött neki. Leélték az életet, de hogyan? Válásra nem gondolhatott, hová ment vóna? Gyerek is vót. Már az is meghalt. El lett hamvasztva. Mostanában sokakat elhamvasztanak. Rendes ember vót a gyerek, sofőrködött, mindig nagy urakat hordozott autóval. Csak hát nem szerette a feleségét.

A Magdus tizennyóc évesen ment férjhö. Csinos vót ő is. Nem szerette az se az urát. Pedig az is egy olyan jó ember vót, imádta a Magdust, de hiába imádta, ha az nem szerette. Elvitték a háborúba, mikor a Magdus már terhes vót. Mikor megszületett a gyerek, már nem tudtuk megírni neki, pedig, jaj, alig várta, hogy legyen egy fia. Aztán valahogyan híre gyütt, hogy hazakerülnek a fogságbó a magyarok, aszondták, a sógorom is gyün haza. Csúnya dolog elmondani is, pedig igaz vót, hogy a Magdus kétségbeesett, hogy ha meggyün az ura, őneki nem köll. Végül nem gyütt meg, ott maradt a háborúba. A Magdus később férjhö mehetett vóna egy idősebb agglegényhő, igen akarta, aztán nem kerekedett abbó se semmi.

Ezek a lányok. Meg vót a négy fiú. Jaj, azok is...

A Laci vót a legfiatalabb. Meghalt ötvenhárom éves korában. Ráktya lett. Vót felesége, most halt meg az is nemrég. A gyerekének van egy céggye, jól megy neki. A Lacinak jóval idősebb vót a felesége, mint ő, de nem vótak jól, nem a felesége miatt, hanem a Laci miatt, mer nem becsülte meg a Laci a feleségét.

A Ferinek is annyira egy rendes asszonya vót, a Mari, csak hát a Feri... Hogyan mondjam el... A Mari megbetegedett, de még élt, mikor a Feri elszerette azt a valamilyen Ibolyát. A Mari egyszer annyira sírt, hogy látod, látod, mit csinál a Feri. Én megértem, aszondja, mer beteg vagyok. Kitették előre a belét, ki vót helyezve. Mikor utoljára mentünk hozzá, készített valamit. Igen ügyes asszony vót. Csinálta a rengeteg tésztát, tarhonyát, mondom neki, mit csinálsz, lakodalomra készülsz? Arra, persze, arra, aszondja. Akkor már érezte, hogy meghal hamarosan.

A Feri gazember vót. Hajtotta a nőket, mindenkinek udvarolt a Mari közben. Aztán megjárta. Mikor a Mari meghalt, megesküdütt valakivel, csak aztán látta, hogy nem lesz jó a vége. Na, hogyan mondjam. Aszondta, evvel nem tud meglenni, mer utálatos. Olyan csúnyán mondta, hogy nem tud meglenni velem, mer ezt a világ összes kutyája se tudná kielégíteni, olyan nagyvérű. Maradt velem, de hajtotta tovább a nőket, egyik gyütt, másik ment. Jó állása vót, titokban vett egy kisebb lakást, oda vitte a babáit. Magas vót, szép fiatalember, az igaz.

A Misi meg, az is rendetlen vót. Szegény anyám hányszor elmondta, hogy hát hogyan tudnak ezek a gyerekek ilyenek lenni?... A Misinek lett két fia. De hogyan? Egyik a feleségétő, a másik egy másiktó. Mer elszeretett egy apácát. Mikor kivetkőztették az apácákat, összekapott közülük az egyik hétrosszebbel. A felesége beteg vót, de attól függetlenül nem köllött vóna szeretőket tartania. Nem vót annyira lerobbanva. Ilyen hülye testvéreim vótak.

Egy időben lett meg a két gyerek. Mikor meglátogatta anyámat a Misi, aszondja az édesnek, kettő csomagot készítsen. Akkor mondta meg a másik gyereket. Meg hogy egytájban születtek. Az iskolában derült ki. Mer a nevére vette a másik gyereket is, aztán a felesége érdeklődött, hogy lehet ugyanaz a neve két gyereknek. Úgy ugyanaz, hogy a keresztnévük is, mind a kettő Győző. Mit tehetett vóna a felesége? Semmit se. De ha csak az a hétrosszebb apáca lett vóna a Misinek is, jaj,

istenem. Ki tudja, mennyi vót, mi vót, hogyan vót. Asszem, valami Jutkánál halt meg. Jártam ott. Kis helyiségbe vótak szűken, vertem az ablakot, tudtam, hogy benn van a Misi. Igen nehezen mászott oda, mondtam, hoztam neked hízókacsát, jaj, aszondja, nincs kulcsom. Beteg vagyok, aszondja, bezárt a Jutka.

Az ablakon át beadtam a kacsát, egyszer csak gyün haza a Jutka, ő engedett be. Jó asszony vót az is, láttam. A Misi akkor már a sok ivástó beteg lett, vécére is alig tudott kijárni. Feküdt az ágyban, olyan piszkos vót minden, Jézusmária, nem mertem szóni. Milyen ember vót, aztán hová lett. Hova tud elsüledni egy ember. Mikor hazagyüttem, meséltem az uramnak, nem mondod, aszondja. De. Nemcsak mondom, igaz is, mer úgy vót.

Az Árpit még nem mondtam. Építkezésen dógozott, a felesége meg rendelőben. Az Árpi egyszer egyedül vót otthon, lefordult a székről, és meghalt. Nem szerette a feleségét, pedig milyen jó asszony vót. Csak pont akkor ment el otthonról, mikor nem köllött vóna.

A testvéreim gyerekei, meg azoknak a gyerekei mind szorgalmasak. A Misi egyik Győző fiának a fia, a Béluska elvált az első feleségétől, lett egy jóval idősebb másik neki. Lett két gyereke a másodiktó. De az egyik ferdeszemű lett. Olyan ferde vót a szeme, mint egy kínainak. Aztán a Béluska mégis a nevére vette. Vótak itt, a fehérnép végig simogatta. Vót egy aranyos kislánya is, az mennyire szerette az aptyát, ölelgette. A kínai összeállt most egy nővel, igen jó asszony. A lányának is van már vőlegénye, igen jó ember.

A kínai lebukott, mer autóval vitt nőket kurvamunkára. Igen okos gyerek, csak olyan kis alacsony, nem olyan, mint a Bélus. Bár nem értem, a Bélus felesége nem olyan vót, az lehetetlen szerintem, olyan jó asszony.

Búcsúkor, mikor még az anyám élt, összejártunk, mind, a testvérek.

Mind szerencsétlenek vótak. Mer nem szerették a párjukat. Okos gyerekeik lettek, csak bumburnyákok. Nem szerették a rokonságot, bújtak a többiek elől, ne kölljön találkozni. Az egyik aztán csak ideült beszélgetni. Nem szerette a feleségét. Hiába olyan szép kis asszony, nem köllött neki. Egy házban laktak, de nem vótak egyben. Beszéltem a nővel is, panaszkodott, hogy az urának minden előbbre való, mint ő.

Gyűnnek a szúnyogok, jól nézek ki, többet nem hagyom ezt az ajtót nyitva.

Na és vótam én, a nyócadik testvér, aki a hetedik a sorban.

Nem az én párom vót a világ szép embere. Nem vót csúnya se, de nem vót egy nem tudom én, mit tudom én milyen. De annak a jósága mindent megért. Szegény anyám nem szeretett itt lenni, de itt lakott egyszer két hétig, mindent megcsináltunk neki. De hiába, mégse érezte jól magát. Vágyott vissza az édes. Ketten hívták közülünk édesanyának, mink, többiek csak így, hogy édes. Hozta a pénzt, takarédba lehetett rakni, az uram tett hozzá titokban, hogy több legyen neki. Ilyen ember vót az uram. Megillette vóna, hogy szeressem. Ez vót. Jaj, istenem, de régen vót.

Nehezen szoktam ám meg itt. Nem vót mise vasárnaponként, csak kéthetente, igencsak hiányzott. Nem vót még itt a sűrű erdő, kiálltam a kert végibe, nézni a falumat. A szomszéd mondta az uramnak, Tóni szomszéd, az asszony megy ám hátra! Mentem is, hogy lássam a templomtornyot. Most nagy fák vannak már, idenőttek, már rég nem látszik a torony.

Nem vót rossz hozzám az uram, hiába is mondanám, mer talán ha rossz lett vóna, nem maradtam vóna meg. Még nem vót a férjem, csak már lehetett tudni, hogy lesz, mikor a Misi egyszer gyüött, hogy ne menjek hozzá a Tóniho. Gyere Pestre, aszondja, van ott egy nagypocakú ember. Egy ügyvéd. Azt akarta énnekem, milyen jó helyem lenne mellette, aszondja. De engem nem tudott rávenni. Pedig igen akarta. Meg más is. Tizenkilenc éves koromban, mikor koszorúslány vótam, annyira belémbotlott egy fiatalember, nem tudtam lerázni. Nem vót csúnya, táncoltunk, de aztán már annyira táncolt, meg toporgott közben, meg kiabált, hogy az anyja bűdösét, meg hejhej, meg ilyeneket. Hát én azt utáltam! Lakodalom után meg küldte a képeslapokat. Én soha egyet nem írtam vissza.

Vót egy másik is, oda meg elmentünk háztájnézóbe az apámmal meg az anyámmal. Annyira elbeszélgettek egymással, én meg csak kullogtam. Tudtam, hogy ide nem fogok gyünni. De később egy mise után csak gyüött utánam az az ember, nem akart elmaradni. Átmentem a szomszédba, be ne eressen senkit se, mondom a szomszédnak. Aztán mégis haza köllött mennem. Az apám aszondja, mit csúfoskods, mér nem csinálsz úgy, ahogyan köll, ahogyan mondom?

Elfutottam a hétrosseb tudja, meddig. Aztán nem lett semmi. És aztán abba az évbe gyüött a férjem. Eleinte nem akartam, de annyira tudott hízelegni. Elmentünk a falu végéig, szépen tudott beszélni. Az apámnak meg az anyámnak is a kedvében járt. Mindig olyan vót. A testvére igen ivó vót, juj! Nem azt mondom, hogy ő nem, mer mikor motorfűrészes vót, munka után fogadtak pluszmunkát a hegyen, akkor igen beivott. Sáros vót az utca, nem vót lekövezve, aztán ahogyan hazagyüött, beleesett, belefördült az árokba. Futok be, mondom az anyósomnak, menjen ki, ha akar, én hozzá nem nyúlok. Nem segíttem ki, annyira haragudtam rá. Nem vót kénytelen, mér ivott?

A Mama valahogyan kisegítette. Aztán aszondja nekem az uram, nem szégyelled magadat, más meglátta, hogy nem segítesz. Mér ittál be, mondom, ki mondta, hogy igyál? Én tudtam ám haragudni. Ha nem beszélt vóna hozzám, talán sose szólalok meg. Ez vót a ronda tervem. Csúf terv vót. De ő nem tudta megállni, ha egy napig nem beszéltem vele, nem bírta. De megillette, mer mér esett el. Nem csak egyszer esett el. Mindig be vót ívva, a hegyről mikor gyüettek. Egyszer megbüntették ötezer forintra, akkor nem szóltam neki, megtörtént, hát megtörtént. Nem vót rossz ember.

Egyszer a fiunk rákiabált. Ha bemérged, kiabál ám. Nekiállt kiabálni, az aptya meg otthagya. Nem menek el hozzá többet, aszondja. Másik nap gondolkodott, mégis elmenek ám, aszondja, segíték neki. Mondom, nem mész el, ha már mondd, hogy nem. De nem tudtam lebeszélni. Nem tudta megállni.

A fiam igen anyás vót. Iskola után mindig belegyüött az ölembe, egy darabig ott köllött tartani. Beszélgettem vele, mi hogyan vót. Most meg megvesz ám nekem összevissza mindent. Egy ideje nekiadom a nyugdíjat, mer sok pénzem elment. A szomszéd csinálta, a Vica. Ezerötszáz forintot hagytam az asztal szélén tegnap is, reggel nézem, hogy beletegyem a bukszába, hát nincs ott. Elmentem az istálló felé, az idő alatt szokott besurranni. A boltban is lopott kétszer, rajtfogták. Pálinkát lopott.

Bejárkál. Régen, még mikor az ura élt, együött loptak. Segítettek krumplit szedni, de közbe dobálták át magukho a nagyobbakat. Mikor üstbe főztük a

krumplit az udvaron, abból is elvittek. Gabonát, mindent. A férje egyszer lopott valahonnan zsákban tápot nekünk is, de közbe a tízszeresét elvitte. Valamilyen ráktya lett, meghalt négy éve.

Kacifántos egy ember vót. A Vicát de sokszor megverte! A Vicának három testvérgye vót. Az anyját a négy gyerekkel elszerette egy ember az aptyuktó. De azt is lehetett hallani, hogy a Vica már a második embertő való. De hát aztán ki tudja? Ez az ember, a férje jaj, de csúnyán bánt a Vicával, a Vica mégse hagyta itt. Nem vót hová menjen. Hányszor futott szegény, mikor az ura kergette, meg valagba rugdosta, sokat szenvedett. Nem lehetett pedig abból az emberből kinézni. Rendes is tudott lenni. Mikor a férjem halódott, látta, hogy igen kivagyok. Mer nem mertem elaludni. Hajnalban idegyütt, hogy kicsit pihenjek, feküdjek le. Jónak mutatkozott, de annál nagyobb gazember vót. Ivott borzalmasan, aztán mikor hazagyütt a kocsmából, botokkal kergette a Vicát. Mikor beteg lett, a Vicának oda kellett adni neki a botot, meg odaállni közel hozzá, hogy verni tudja. Ez meg odaadta. És mégis, mikor csak tud, megy a temetőbe. Egyszer majdnem mondtam neki, a rosseb járkálna hozzá.

Mikor az uram nyugdíjba ment, aszondta, vegyünk a fiunknak lepedőket. Vegyél sokat, aszondja, hogy legyen nekik sok. De mér, kérdem. Csak hogy legyen nekik sok. Ilyen ember vót. Múltkor álmodtam róla. Szárt vágtam valahol, onnan gyüttem haza, körülnézek, ott üddögél igen búsan. Nézd meg, aszondja, kifestettem a szobádat. Ezt álmodtam. Olyan búsan üddögélt ott. Sokszor, mikor nyomorultul vagyok, beszélek hozzá. Te Tóni papa, nem látod, hogy nem tudok menni? Hát nem törődsz vele, hogy nem tudok járkálni? Mikor már beteg vót, aszondta, csak te ne légy beteg. Ilyen jó ember vót.

Egy évig halódott. Cukros vót, aztán más is, csúnya beteg lett. Nem tudta a vizeletét tartani, mosógépben mostam, de akkor is, az a szag tönkretett mindent. Nekem köllött mosni, megfüröszteni, de megillette, mer igen jó ember vót. Tönkremész, anyukám, pihengessél, édesanyukám, mondta nekem a Tóni papa, hát az a szép arcod hogyan fog kinézni? De nem törődtem vele, valakinek meg köllött gondozni, megillette. Míg halódott, az vót a legboldogabb évem.

A dac születése

Állok valamilyen szegényes konyhában, csupa szürke, talán cement, talán kőpadló, talán zsíros viaszosvászon terítő, talán rozsdafoltos falikút. A sarokban ül valaki izzadságtól fénylő, hatalmas mellével, és engem odavezetnek, mert azt akarják, hogy történjen valami köztem és az irdatlan mell között. Az egész konyha homályos, zöldesszürke emlék. A homályból kiderengő mell egyre közelebb ér hozzám. Pontosabban engem lökdösnek hátulról a mell felé. A mell ott fénylik már előttem, és valamire halványan emlékeztet, ami régen jó volt, de észrevehetetlenül volt jó, nem ilyen tolakodó, a nyilvánosság előtt megszégyenítő módon. Valakik a hátam mögül harsányan biztatnak. Na mi lesz? Tetszik? Nem értem, mit mondanak, de mégis pontosan értem. A hangokból mindent értek. Ezek gúnyos hangok. És én már a saját lábamon állok többé-kevésbé, de erős markok irányítanak. Mintha mások is lennének ott. Mintha idegen asszonyok figyelnék az eseményeket, mintha pólyások volnának a karjukban, a konyha nem üres. Az erős markok csak tolnak előre, a feszülő óriásmell lassan betölti a látóteremet. A bimbója a mellnek, az is valószínűtlenül óriási, rücskös, barna, a szélén halványabb, tejeskávé színű. Zavarba ejtően bizalmas terület, de ez másoknak a bizalmas területe, amelyhez nekem semmilyen közöm nincsen. És én szégyenkezve sejtem meg, hogy azt akarják, még közelebb kerüljek ehhez a barna bimbóhoz, netán ezt a taszítóan bennfentes területet érintsem is meg a szájjammal. Képtelenség. Miközben tolnak előre, biztatnak. Émelyítő szag van. A nő felől jön. A melle felől. A mell elterülve fekszik előttem. Az anyatej szaga mögött a konyhai felmosóröngy szagát érzem. Valamennyire sejtem, de inkább nem kívánom tudni, mit akarnak tőlem, érzem, hogy az a valami szokatlan, nem igazán rendjén való dolog. Tudom, hogy nem bízhatok azokban, akik itt vannak, de a kéz, amely a mell felé tol, erősebb nálam. És ahogy ott állok közvetlenül a félelmetes mell előtt, amelynek a halvány bőrén a kék ereket is egyre tisztábban látom, kínosan érzem, itt mindenki tudja, hogy én mit veszítettem el, tudják, hogy a legfontosabbat, amit egy magam korabeli gyerek elveszíthet, és most kíváncsian várják, mit teszek, amikor szembekerülök ezzel az általuk ellenállhatatlannak vélt csábítással. Mit kezd a nedvesen párolgó mellel ez az éppen járt tudó, megárvult gyerek, aki nem beszél, nem mosolyog, de az ösztönei még épek, meglátjuk, felélednek-e az ismerős tejszagra. Jó kis cirkusz, amelyet mindenki látni szeretne. Biztosak benne, hogy ez a gigantikus formában megjelenített vágykép azonnal megtöri az ellenállásomat. És ők tanúi akarnak lenni a nem mindennapi jelenetnek. Ez is csak egy kis elveszett állat, boldogan rátapad majd az idegen csöcsre. Az egyetlen és legfontosabb emlékemet, amelyet az egész testemben örök, azt kellene nyilvánosan megtagadnom, ráborulva az óriásmellre, amelyből máris odaadóan csurog a langyos tej. Akik ezt a tréfát kieszelték, építenek a vá-

gyamra az elveszett után, a hozzám tartozó pótolhatatlan után, amely védelmet és táplálékot adott, és amely most egyszerre, úgy tűnik, minden szenvedésemet elsímítva, újra visszafogadna, hogy gondtalanul elpihenhessek rajta, mint régen. A sok bizonytalan hányódás után újra meglelhetném az egyetlen biztos helyemet, amelyet egy ilyen kicsi gyermeknek sosem lenne szabad elveszítenie. De ennek a helyzetnek itt, a zsírosan fénylő, kopott konyhakővel, valójában semmi köze nincsen a hazataláláshoz. Innen nem vezet út hazafelé.

Valami másra akarnak rávenni, hátulról egyre csak tolnak előre, mintha minden bajra végre megtalálták volna a megoldást. Milyen egyszerű ez. A mell gazdája is biztat. – Na gyere, gyere már! Itt van, kapd be. Ne szégyelld magad.

Tudom, valami jó van elrejtve ebben a mellben, tudom, másoknak biztosan megoldás is ez a szutykos konyha, a babákkal nyilván azért állnak itt sorba az idegen asszonyok. Valahol, a régi emlékeimben él ez a tejszag, csak nem így, nem ilyen durva hangok veszik körül, és nem ilyen durva kéz taszigál felé a földön. Valamikor ez a tejszag hozzátartozott a tökéletes világomhoz, annak megérdemelt és természetes intimitásához. Nem is kellett gondolkodnom, minden úgy történt, ahogy történnie kellett. Azok voltak a helyénvaló idők, amelyekből hirtelen kiszakadtam, és hányódom idegen kezek között, idegen helyeken, mint például ez a zsírosan fénylő konyha is.

Érzem, hogy azoknak, akik idehoztak, ez jó hecc lehet. Az arcomat már hozzá is nyomták a feszülő bőrhöz. Itt az anyatej, nesze. Erre vágytál, nem? Erőszak és szégyen. Fulladozva tiltakozom. Végre kiszabadítanak. A mell bimbója még mindig túl közel van az arcomhoz. Nevetnek. Két ujjal megnyomják a bimbót, a langyos tej az ajkamra fröccsen. Undorító. Bármi megtörténhet velem ebben a megváltozott jelenben. Bármi, mert elszakadtam onnan, ahol voltam, ahol most is lennem kellene. A testem emlékezetének mélyéből talán még előbányászható lenne az anyatejjel kapcsolatos egykori ténykedésem, amelyet itt nyilvánosan, nagy hahoták között kellene újra véghezvinnem. Azokból az elveszett időkből az emlékeim összefolynak, a nagy jónak nincsenek körvonalai, a könnyű kezek érintését alig éreztem, csak elmerültem a szelíden rám simuló anyagok és kényeztető hangok egyvelegében, amelyek ugyanúgy hozzám tartoztak, mint a saját testem. Egy kellemes világrend része voltam, és nem ismertem mást, csak az ebbe a világrendbe fektetett végtelen bizalmat. Ebből az időből azért olyan homályosak az emlékeim, mert az emlékezet nem jegyzi meg a természetes állapotokat, amikor minden rendben megy, és minden úgy van jól, ahogy van. De azért annyira elegendők ezek az emlékek, hogy tudjam, mi az, ami nem is hasonlít hozzájuk. A mostani helyzet azért olyan szégyenteljes, mert kisgyerek-ösztönnel is sejtem, mi folyik itt, felkínálnak nekem valamit, amiről tudják, mennyire sóvárogtam utána korábban, és most látni akarják, milyen az, amikor a nyilvánosságot feledve, mindenki szeme láttára, mohón engedek a vágyaimnak. Csak egy lépés kéne, hogy megtegyem, amit várnak tőlem, talán itt a megoldás előttem, talán így vége lesz a hányódásaimnak. De ez az ajánlat nem lehet komoly. Én már a saját lábamon állok. Túlkoros vagyok ehhez a helyzethez. A jelenlévők is csak nevetnek. Szégyenteljes tréfa ez az egész. Csak rá kellene tapadnom a bimbóra. Megtenni, amit akarnak tőlem. De nem lehet. Ha ezt megtenném, mindennek vége lenne. Örök időkre legyűrnének. Az énem határait csak a makacsságom tudja megvéde-

ni. Nem törhetnek meg ezek az idegenek ebben a kínosan szűk, párás konyhában, ahol, most már emlékszem, a viaszosvászon terítón hosszúkás üvegek sorakoznak, tele kifejt, még habos anyatejjel. Ha most megadom magam, mindent elveszítetek. És mi az a minden? Váratlanul felsejlő szagok, érintések, az egykori létezésem zöreijeiből, hangjaiból összeálló dallam, amely annyira belém épült, hogy a lényem részévé vált. A valamikori öntudatlan éden dallama. A dallam egyre halványodik. Mert semmilyen jelenkori zaj nem hasonlít hozzá. Tulajdonképpen már csak hiány, de ehhez a hiányhoz hútnak kell maradnom, mert ez a hiány minden, ami megmaradt a régi, boldog önmagamból. A szavakat még nem tudom kimondani, de szavak nélkül is ragaszkodom az elveszett édenemhez, ahol büszke csodálkozással figyelték a mozdulataimat, és az egyetlen dolgom az volt, hogy tapasztalatokat szerezzek az izgalmas külvilágról. Ezt a csökönyös ragaszkodást mindenáron meg kell őriznem magamban. Valamikor fontos lény voltam, egy kis világegyetem forgott körülöttem, amely érthetetlen hirtelenséggel eltűnt, és én itt maradtam egyedül egy jórészt érthetetlen világban, amelyben folyton emlékeztetnek arra, hogy kívülálló vagyok, s már semmi sem működik a régi természetes-séggel körülöttem.

Csalódást okoztam. A mell távolodik. A nyirkos párával és halványszürke tejcsöppekkel együtt. Kint vagyok újra a hidegben. Kielégítetlenül, de megkönynyebbülten.

Anyám elvesztését apám akkor tudta meg, amikor megérkezett a koncentrációs táborból. Becsöngetett a lakásába, és ott engem nyújtottak felé. Aki felé nyújtott, anyám nevére csak nemet intett a fejével. Állítólag apámnak még az ajka is falfehér lett. Ő tudta, amit a többiek nem tudhattak. Odaképzelte az én túlérzékeny, szerelmes versek világában nevelkedett anyámat, ahol ő már járt, egy olyan helyre, amelyről a Pesten bujkálóknak fogalmuk sem lehetett. A legsötétebb fantáziák sem merészkedtek odáig, amik ezeken a helyeken naponta megtörténtek.

Apám anyatej után szaladgált, férfi sutasággal próbálta körülöttem rendbe tenni a dolgokat, dajkákat fizetett meg, hogy pótolják az anyámat. Hirtelenjében összeszedett, faluról ideszakadt nőket. Azt nem tudhatta, hogy mi történik velem akkor, amikor ő nem lát.

Hazafelé csendben mentünk a dadával. Mintha emlékeznék a sáros útra. Üres voltam, az anyatej szaga még az orromban, a nevetés hangja a fülemben. Megtettek velem valamit, valami szégyenleteset. Vagy csak akarták, hogy az a dolog megtörténjen. Mindent megtehetnek velem. Bármi megtörténhet velem, mert kiestem valahonnan, a biztonságból, és most hazátlanul hanyódom. Megláttam egy mély pocsolyát, és beleléptem a fehér cipőmmel. Ebben a pillanatban a legbensőbb vágyaimnak engedelmeskedtem. A pocsolya illet legjobban az érzéseimhez. A mocskok. A dada rám ripakodott, de nem mozdultam. Eleve dühös volt rám, hogy elrontottam a mulatságát, meg lusta is volt hozzá, hogy kirángasson a sárból. Ezért csavarni kezdte a karomat. A fájdalom majd észre térít. Hagytam, tegye, amit akar. A karom mintha gumiból lett volna, készségesen engedelmeskedett a csavarásnak. A fájdalom világos érzet volt, megváltás ahhoz a zavaros, szégyenteljes valamihez képest, ami ott, a konyhában történt velem. A karom csavarását a dada részéről

jóval őszintébb cselekedetnek éreztem, mint az előbbi álságos szívélyeskedést. A pocsolóyában való álldogálás jólesett. Rátaláltam a gyalázatomhoz és a tehetetlenségemhez legjobban illő helyre. És nem voltam hajlandó elmozdulni onnan. A fájdalom visszavezetett önmagamhoz. Valakinek bűnhődnie kellett azért, ami történt. A dada visszaélt a rábízott hatalommal. Én csak a pocsolóyával válaszolhattam erre. A válaszom ösztönös volt, s a lelki megtisztulásomat szolgálta. Egyszer csak recscent valami. A karom volt az. Úgy maradt kicsavarodva. A dada megrémült, felkapott a földről, és hazarohant velem. Állítólag nem sírtam, csak a karom lógott természetellenesen a testem mellett. Az apám persze botrányt csapott, azonnal menesztette a dadát. Első dühében talán hátsón is rúgta, de ezt már csak úgy mesélték, nem teljesen hiteles személyek. Apám semmi lényegeset nem értett meg az esetből. Engem sem értett meg soha. Bűnjel voltam, arra emlékeztettem, hogy nem tudta megvédeni a törekeny, kifinomult anyámat. Mások megszerezték a családtagjaik számára azokat a hamis papírokat. Ő meg botorul azt hitte, hogy semmi olyat nem tettek, amiért hamis papírokkal kellene bujkálniuk. Miért is hitte volna, mikor ugyanolyan tisztességes polgár maradt, mint amilyen azelőtt is volt.

Apámat kifejezetten idegesítette, hogy mindig csak hallgatok. Akkor is, ha valami fáj. Ez nem természetes. Csak nem némultam meg annál az idegen családnál? Valami a fülébe jutott arról, hogy ott hónapokig egy sötét zugban kellett feküdnöm, és ha felsírtam, ráütöttek a számra. Félték. Nem babra ment akkor a bűjtetés. Anyámat a család erőlyesen rábeszélte, hagyjon ott, nem kószálhat egy pólyással a karjában. Apám csupa lelkifurdalás, amikor rám néz. És azonnal ingerült is lesz. Egyáltalán normális ez a gyerek? A szája kicsit nyitva. Az egyik kezével meg mindig a másikat takarja. Mintha így akarná megvédeni a külvilágtól.

Anyámnak, mesélik, kicsiny alma melle volt, elég nehezen jött belőle a tej. Be is gyulladt gyakran, olyankor borogatni kellett. Néha sírt is emiatt, de tudta, hogy mennyire fontos a szoptatás. Sírt, mert szoptatni akart, de jajgatnia kellett, annyira fáj, ha mégis megpróbálkozott vele. Az én törekeny, finom anyám észrevétlenül siklott ki az életemből, egyszer csak már nem volt mellettem. Eleinte feltűnt, hogy keményebben emelgetnek, keményebben hajtják a pelenkát a lábam közé, de akkora volt a bizalmam a környezetemben, hogy ezt a változást is az életem törvényszerű részének tekintettem. De ez az új idegenség csak nem akart elmúlni felőlem, és lassan rá kellett jönnöm, hogy alattomos módon egy kiismerhetetlen világba kerültem. Itt már nem értettek meg szavak nélkül. Ebben a világban minden megtörténhetett. Nem rám figyeltek, csak arra, amit feltétlenül meg kellett tenniük velem. Tárgy lettem, terhes csomag, amelytől azt várták, hogy lehetőleg mennél kevesebb életjelet adjon magáról. Csak nagyon későn fogtam fel az értelmemmel, hogy anya nélküli gyerek vagyok, akinek a múltja valamilyen fájdalommas, a jelenből közmegegyezéssel száműzött titok.

A dada az eset után eltűnt mellőlem. A karom sínbe került.

A gondolataimat megtartottam magamnak. Ha nagyon elmerengtem a megfoghatatlan jelenen, a nyelvem kissé kicsúszott az ajkaim közül. Apám idegesen rám szólt. Hol a nyelveld?

Még az anyámmal töltött pár hónapnyi időből rengeteg bizalmat hoztam magammal. Szabadon ismerkedhettem a világgal. Tanulmányozhattam a kezembe

került tárgyakat, ebben az izgalmas felfedező munkában senki nem zavart meg. Szuszogva markolhattam meg mindent, ami érdekes és fontos volt körülöttem. A boldog erőfeszítések közepette egyé váltam a környezetemmel. Ebből a biztonságos kutató időszakból bennem maradt az engem érdeklő dolgok iránti elmélyült figyelem. Később a testem mögé bújva pislogtam kifelé a néha ugyancsak furcsának tűnő külvilágba.

A nevelőanyám, ha vendégek jöttek, megmarkoltatta velük a fenekemet, hogy lám, nem éhezem mellette. Akit a vendégek tapogattak, nem én voltam. Az a testem volt csak, amelyet kívülállóként, szánakozva figyeltem. Aki a diófánk tetején naphosszat merengett, az voltam én. Meg kellett tanulnom a nagyok által elfogadott viselkedési mintákat, amelyek mögé elrejthetem a makacsságomat. Otthon nem veszekedtünk a nevelőanyámmal, mert ha megtettük volna, apám mélyszégyenes csalódással nézett volna ránk. Így a bajok nem öltöttek testet, és nem jutottak el odáig, hogy kimondhatóak legyenek. Félig nyitott szájjal, fülelve és tapogatózva merültem el az életemben, és közben anyám hiánya valamilyen ismeretlen erőterré sűrűsödött bennem. Végső rejtkehellyé, ahol senki nem érhet el.

Az a zsíros fényű konyha később is lecsapott rám, amikor tisztátalan helyzeteket éltem át, és nem találtam belőlük a kiutat. Újra gyámoltalan kisgyerekek lettem. Hirtelen visszazuhantam a múltba.

Anyám, aki vészesen álmodozó természetű nőszemély volt, minden nap úgy ébredt, hogy mekkora szerencse érte a születésemmel. Babonásan hitte, hogy soha nem szabad elválnunk egymástól. Menlevél helyett az én fényképpemmel kelt át az utcai ellenőrző pontokon. Mosolyogva felmutatta a csecsemő képemet, a katonák meg gyanútlanul visszamosolyogtak rá. Amikor rábeszéltek, hogy hagyjon ott annál az idegen családnál, talán érezte, hogy most már nem védi semmi sem, bármi megtörténhet vele. A szemtanúk szerint a legszebb ruháját vette fel, állítólag flitterek csillogtak rajta. Úgy állt be a menetbe.

Az emléke valamiért mindenkinek kínos volt. Őt emlegetve csak a fejüket csóválták a rokonok. Amikor rájöttek, hogy minden törekvésük ellenére én sem fogok az általuk józannak hitt ösvényre lépni, rám is ugyanazzal az eltávolodó sajnálkozással néztek: anyja lánya.

A szem nem változik

Bommi vagyok. Bommi Baumann. A Bommi becenév. Egyesek azt híresztelték, a „bomba” szóból ered. De nem. Különben is, akkor miért nem inkább Bombi. Bomminak hívtak már az általános iskola végén, 1960 körül. Mert árultak egy köménypálinkát *Bommerlunder* néven, és azzal meghitt viszonyba kerültem.

2016-ban hunytam el. A megemlékezések szerint szerepet játszott a halálomban az életem során elfogyasztott rendkívüli mennyiségű kábítószer is. Bár tizenöt évig nem szedtem semmit. Aztán visszaestem. 2009-ben tanúként, nem pedig, mint régen, vádlottként, álltam a bíróság előtt. Az ügyész megkérdezte, miért kezdtem újra. Mindenkinek van valami hobbija, válaszoltam.

Nem csak drogos, terrorista is voltam. Írtam egy könyvet a lázadásunk első éveiről. Megjelenése után, 1975-ben rögtön betiltották, állítólag dicsőítettem benne a fegyveres erőszakot. A kiadó három évig küzdött, amíg a bíróság engedélyezte a terjesztését. A könyvvel nem csak az államnak volt problémája. A szerkesztő előzetesen megmutatta a kéziratot néhány szélsőbaloldali figurának, konzultáltak velük. Ha jól tudom, órákig vitatkoztak. Röviddel éjfél után egyikük előhúzott egy pisztolyt. Az asztalra tette, és azt mondta: „Ha kiadjátok, ledurrantunk titeket!” Mivel se az államnak, se a szélsőbalnak nem tetszett, világos, hogy tárgyilagos könyv.

Nyugat-Berlin, hatvanas évek, akkor kezdődött az egész. Abban a valóságosvárosban, ami csak negyven évig létezett. Úgy emlékszem az egészszre, mintha álom lett volna. Az a kor, benne 1968-cal ma már történelem, és mégsem az. Van, aki minden jó okának tartja, mások minden rosszat belőle eredeztetnek, és persze akad olyan is, aki szerint nem volt több, mint jelentéktelen fellángolás. „Senki sem tudja, hogy felgyorsítottuk-e az eseményeket, feltaláltunk-e valamit, vagy csupán saját hullámain habzó tajték voltunk. Feltételezem, mind a három” – ezt olvastam egyszer Allen Ginsbergnél.

(Kép tükörben)

Ha filmet készítenék az egészszről, az első kép akár én is lehetnék az ágy szélén ülve pizsamában, meggörnyedve, ritkás, őszülő, alvástól kócos hajjal. Kint sötét. Feltápászkodom, vállamra terítem a takarót, kicsoszogok a szűk erkélyre. Dohányt sodrok. Szemben bérházak, egy-két ablak már világít. Eldörzsölöm a félig elszívott cigarettát a virágládában, visszalépek a lakásba, a fürdőszobába megyek. Belenézek a tükörbe, csodálkozva ingatom a fejem. Nem így emlékszem magamra. Leülök az íróasztalhoz, bekapcsolom a számítógépet, nézem a képer-

Részlet a szerző megjelenés előtt álló *Békétlenek* című dokumentumregényéből.

nyót. Tüdő, írom a böngészőbe, de nem nyomom le az entert. Csak ülök, nézem a szót, arcomat megvilágítja a képernyő fénye. Felállok, megint kilépek az erkélyre. A sarki kocsmá előtt két részeg lökdösi egymást. Róka iszkol át rézsút az utcán. Rágyújtok az otthagyt csikkre.

(Találkozás Ingevel)

Egy tüntetésen figyeltem fel rá. A sorok felbomlottak, fel-alá hajkurásztak minket. De egy kis mokány szőke lány mintha észre se vette volna a zűrzavart. A járdán állt, kezében egy kővel, elszánt tekintettel. Csak eldobni nem bírta. Pedig olyankor nincs idő tűnődésre. Elkapta a karját egy civilruhás zsarú, ezek voltak a legrohadtabbak. Sose tudta, honnan, mikor bukkannak elő. A földre teperte, próbálta megbilincselni. A kicsi derekasan rúgkapált, esélye persze nem volt. Akkoriban már hordtam magamnál egy tömör kis vasrudat, olyat, ami jól elfér a kabátujjban. Azzal adtam a civilzsarú fejére egyet hátulról, rögtön eldobta a bilincset.

– Futás! – kiáltottam a lánynak, és húztam magam után, be az egyik mellékutcába. Ilyenkor mindig előre felderítettem, hol az az átjáróház, amelyiknek a hátsó udvaraiban el lehet tűnni.

Aztán metróra szálltunk, meghívtam egy sörre távoli, biztonságos helyen.

– Nem láttalak még, gyakran jársz tüntetésre?

– Nem igazán. Nem szeretem a tömeget. Félek. Főleg a rendőrökutyáktól.

– És most, hogy kerültél ide?

– A barátnóm, Verena beszélt rá.

– A Becker? Őt ismerem! Te is benne vagy a balhéban, amiket csinálnak?

Akkoriban bezúzták a városban éjszakánként a pornóüzletek és az esküvői boltok kirakatát, mivel mindkettő a nők elnyomását jelképezte. A helyszínen cédulákat hagytak hátra „a fekete menyasszony” felirattal.

– Igen.

– Ja, bocs! Bommi vagyok.

– Tudom. Én pedig Inge. Egyébként a Liebenwalder Straßében lakom.

Nem kérdeztem, hányas számban, mert ott csak egy hely számított, az a komuna, amelyik a Fekete Segély központja volt. Mert a Vörös Segély mellett Fekete Segély is létezett. Mind a kettő a letartóztatottakat és az elítélteket gondozta és segítette, csak az előbbi főleg egyetemistákból állt, akik sokat adtak az ideológiai korrektségre. Mindig hajba kaptak, hogy mi a helyes marxista szempontból. De már azon is, hogy mi a marxista szempont: a leninizmus, a trockizmus vagy a maoizmus. A Fekete Segélyt ez abszolút nem érdekelte. Tulajdonképpen még anarchistáknak sem lehetett nevezni őket, mert elméletileg nem foglalkoztak az anarchizmussal, csak az akciókkal. Robin Hood ugyanolyan jó volt nekik példaképnek, mint Che Guevara.

A tájszólásából kivettem, hogy nem berlini:

– Honnan jössz?

– Schleswig-Holsteinben születtem, ott nőttem fel egy faluban nevelőszülőknél. Aztán sokfelé jártam különböző nevelőintézetekben.

– És mit csináltál utána?

– Hát, mindenfélét... Hamburgban például sztriptízeltam két hónapig. Közben figyelmesen nézett, mit szólok ehhez.

Nem szóltam semmit. Már előtte szemügyre vettem, s amit láttam, annak alapján nem tűnt lehetetlennek a sztriptíz. Egyébként is: miért hazudna valaki ilyet?

(Bankrabló még úgyse voltam)

Csöngettek. Verena felugrott, titokzatosan rám mosolygott, és ajtót nyitott. Bommi bukkant elő egy hozzá hasonló figurával. Két laza fazon hosszú fekete bőrkabátban. Kivették az övükből a pisztolyt, és letették az asztalra. Meglepődtem, mit keres nálunk, azóta se láttam, hogy kimenekített a tüntetésről.

Azt mondja:

– Figyelj, Inge, gondoltál már arra, hogy beszállj hozzánk?

Aztán arról beszél, hogy csak fegyverrel lehet megdönteni a kapitalizmust, más magatartásnak nincs hitele, forradalmi perspektívája... én pedig Verenára sandítok, aki szokása szerint hallgat. Máskülönben úgy néz ki, mint egy ártatlan kislány, de ahogy most figyel, elszántan és magabiztosan, látszik rajta, ő már döntött. Engem sem kell nagyon győzködni. Kézenfekvő az egész. Tüntetések, provokációk, ez az egész polgári engedetlenség... mindez meg se kottyán a kapitalizmusnak. És persze megtisztel, hogy bevesznek maguk közé. Tudom, kikről van szó, hallottam róluk: a Június 2-a Mozgalomról.

Gyorsan áttérünk a gyakorlati kérdésekre. Néhány fős illegális sejteket kell létrehozunk.

– A technikai tudást persze átadjuk – magyarázza Bommi –, hogyan kell autót feltörni, robbanóanyagot készíteni, papírokat hamisítani, fegyverrel bánni... de először is a megélhetést kell biztosítani.

– A megélhetést biztosítani? – kérdezem.

– Pénzt szerezni – válaszolja. – Na és hol a pénz?

Hát persze. Jól van, Bommi, bankrabló még úgyse voltam.

(Inge monológja)

Mindent halálosan komolyan veszünk, amit csinálunk. Fontos. Fontos vagyok. Fontosak vagyunk. Minden kő, amit a bankok ablakába dobunk, összeköt minket a forradalmárokkal az egész világon, a Vietkonggal a dzsungelben, a meggyilkolt Che Guevarával, az uruguayi tupamarókkal, az Afrikában harcoló forradalmárokkal Angolától Mozambikon, Guinea-Bissau és Namíbián keresztül Dél-Afrikáig. Büszkék vagyunk, nem félünk, kiszálltunk a rendszerből, ismerjük a dörgést. Örülten radikálisak és harciasak vagyunk.

Mindennel szembeállunk, ami a fennálló rendszert védi: a polgári törvényekkel és a polgári erkölccsel, a tulajdonnal, az állam uralta médiával, az igazságszolgáltatással, a rendőrséggel, a börtönökkel, a férfiak uralmával, a politikával és mindenekelőtt a bankokkal.

Se félelem, se tisztelet nincs bennünk az államhatalom vagy egyéb tekintélyek iránt. Saját törvényünk van, és ez így hangzik: ellenállás a profit világával szemben, szolidaritás a kizsákmányoltakkal, a jogfosztottakkal és az üldözöttekkel az egész világon!

(Inge és Verena)

A Hamburgban töltött év elég vad volt. Belevetettem magam az éjszakába, úgy éreztem, be kell pótolnom valamit. Nem sokat kértem magam, ha valamelyik srác felhívott magához. Nem mondhatom, hogy nem élveztem a kalandokat, de gyakran ébredtem keserű szájjal, azzal az érzéssel, hogy csak kihasználnak. Néhányszor trippert kaptam. Nem vigasztalt, hogy a barátnőim ezt tréfásan az utolsó gyermekbetegségnek nevezték, annyira elterjedt volt akkoriban.

Nyugat-Berlinben viszont új élet kezdődött, különösen, miután megismerkedtem és összeköltöztem Verenával. Együtt olvastuk az akkor divatos könyveket, többek között Wilhelm Reich munkái éltek reneszánszukat a húszas-harmincas évekből. Akár *Az orgazmus funkciója*, akár *A fasizmus tömegpszichológiája* azt a nézetet képviselte, hogy az egyes ember és a társadalom eltorzulását, boldogtalanságát a szexuális ösztön elnyomása okozza a kapitalizmusban. A szexualitás felszabadulásához tehát forradalomra, a kapitalizmus megdöntésére van szükség.

Ehhez mi azt a dialektikus elképzelést tettük hozzá, hogy nem kell megvárni a forradalmat, hanem lehetséges itt és most megváltoztatni magunkat és felépíteni egy ellenkultúrát, egy ellentársadalmat, amivel egyben megteremtjük az új, a szocialista társadalom csíráit, meggyorsítjuk a feléje való átmenetet. Mindezeknek a kommuna szolgáltatott keretet, ahol a közös munka és a közösségi tulajdon bázisán igyekeztünk megszabadulni polgári beidegződéseinktől.

Egyik este a matracon hevertem Verenával az állólámpa fényében, körülötünk sötétbe borult a szoba. Reichtől olvasott fel, ha jól emlékszem, annál a gondolatnál tartott, hogy a kapitalizmusban a szexualitás elnyomásával a szellemi szabadság és a kritikai készség kifejlődését akarják megakadályozni, mert így az egyén lelki energiáit lekötí a nemi vágyak elfojtása. Pink Floydot hallgattunk, a kedvenc együttesünket, s függetlenül attól, hogy Reichnek igaza volt vagy sem, végtelen melegség öntött el. Ez lenne a boldogság, kérdeztem magamtól, és megsimogattam Verena karját. Letette a könyvet, felém fordult, sokáig néztük egymást. Hozzáhajoltam, és megcsókoltam.

Így kezdődött a kapcsolatunk, amelyben már akkor, első együttlétünk alkalmával felfedeztem azt a gyöngédséget és meghittséget, amit fiú sohasem nyújtott nekem. Nem azért, mintha – kevés kivétellel – durvák és erőszakosak lettek volna. Schmidt bácsi sem volt erőszakos tízéves koromban a faluban, ahol elhelyeztek nevelőszülőknél. A gyalogút, amelyen minden nap mentem hazafelé a pár kilométerre fekvő iskolából, Schmidt bácsi tanyája mellett vezetett. Egyszer behívott, hogy szeretnék-e keresni két márkát. Hogyne szerettem volna. És akkor megmutatta, mit kell csinálnom érte. Mutatta, hogyan húzogassam a kis fehér húsdarabot, amit elővett a nadrágjából. Húzogattam, Schmidt bácsi feje pedig vörös lett, azt hittem, rosszul van, de nem, csak melege lett, mondta. Aztán a hús megkeményedett, és fehér, ragacsos váladék folyt belőle. Először undorodtam, de idővel megszoktam. Ő hozzám se nyúlt közben, a két márka pedig jól jött hetenként egyszer-kétszer. És ne essék félreértés: nem undorodtam meg emiatt általában is a férfiaktól.

Csak éppen sosem tudtam elhessegetni azt az érzést, hogy számukra a testi birtokbavétel, a kielégülés a kapcsolat legfőbb célja. A gyengédséget, amit előtte mutattak, és amit valóban élveztem, leleplezi már a szó is, ahogy nevezik: előjá-

ték. Tehát nem olyan élvezet, amelynek önmaga a célja, hanem a nő felizgatására szolgáló, mintegy udvarias, előzékeny, a jószándékot bizonyító bevezető, ami csak eltakarja, hogy a férfi a legszívesebben azonnal benyomulna, majd dolgát végezve távozna. Verenával azonban pont fordítva volt: minden a gyengédséget, a szeretetet fejezte ki, az érintések és a simogatások az érzékeny pontokon – márpedig egy nő minden pontja érzékeny.

(Fényes szélben, napsütésben)

Néha elmentem a kreuzbergi május elsejékre. Nem messze laktam a Lausitzer Platztól, ott gyülekeztek már délután a fiatalok – emitt az autonómok fekete blokkja, amott a marxista-leninisták hangszórós teherautója –, hogy azután a sötétség beálltával füstbe borítsák a környéket és kövekkel terítsék be a zöld rendőrautókat.

Egy ilyen alkalommal, valamikor a 2010-es évek első felében, ősz hajú, lófarokas férfi lépett a hangszóróhoz. Rögtön felismertem Medvét. Együtt alapítottuk annak idején a Június 2-a Mozgalmat. Rendes, beleváló srác volt, nem csak harcosként, emberileg is sokra tartottam.

Negyven évvel korábbi szellemeket idézett. Hanns Martin Schleyerről beszélt: hogy a munkaadók szövetségének elnöke a náciizmus idején a prágai hóhér, Heydrich jobbkezéként működött. Hát itt van egy kis csúsztatás, gondoltam, mert Schleyer csak azután töltött be magas pozíciót a megszállt Prágában, hogy Heydrichet meggyilkolta két cseh ellenálló.

Mintha élő legendát hallgatnának, jártattam a szemem a körülötte összegyűlt fiatalokon, amikor egy szempárba ütköztem.

A szem nem változik.

Most is ugyanolyan figyelmes várakozással nézett, mint majd' negyven éve, amikor először ültem le vele egy kocsmában, a viharos tüntetés után. Hosszú szőke hajából rövid, barna – gondolnám, festett – túskefrizura maradt. És az arcán ráncok ültek, ezen nem csodálkoztam.

Elindultam feléje. Ha elfordítja a fejét, én is másfelé megyek. De nem.

– Mit csinálunk itt, Inge? – kérdeztem, amikor odaértem.

– Hát, előre visszük a forradalmat – felelte, és kicsit feljebb húzta a szája bal csücskét. Nem jöttem rá, keserűen vagy gúnyosan.

– Ezt komolyan mondd?

– Bommi, Bommi – mondta elnyújtva. – Egy életünk van. És ez volt az az egy. Valami csattant. Meg se fordultam. Elrepült az első utcaő egy rendőrautóra.

Estefelé, amikor eldurvult a helyzet, beültem a Heinrichplatzon a Rote Harphéba. Öreg vagyok én már, hogy zsarukat hajkurásszak! És biztos Ingét se kell kimentenem a gumibotok alól, mint régen.

Átugrottam a közelbe Maxhoz. Ott ült, mint mindig, hátsó udvari házikójában kis asztal mögött, előtte patikamérleg. Vettem tőle pár grammot. Visszafelé jövet róka osont a park bokrai alatt.

Telt-múlt az idő. Kintről szirénák hangja, néha elrohant valaki a kocsmablak előtt.

Hajnalban kisétáltam az Oranienstraßéra. A csata véget ért. Talpam alatt be-
tört kirakatok cserepei csikorogtak, füstölgött néhány kiégett autó, az úttest kö-
vekkel meghintve.

Leültem egy üzlet lépcsőjére. Arra gondoltam, ahogy kezdődött. Fényes szél-
ben, napsütésben, transzparenszek alatt rohantunk a szebb jövőbe. Aztán lassan
mintha iszapba ragadtunk volna. Az iszap ingovánnyá lett; minél inkább kapá-
lóztunk, annál mélyebbre süllyedtünk benne. Végül csupán néhány buborék je-
lezte, hogy léteztünk valaha. Hogy léteztünk valaha.

Tudtam, mindjárt elérkezik a pillanat, amikor a napkorong hirtelen vendég-
ként elállja az utca végét, és fényével végigszágul rajta.

Ezt szerettem nagyon, ezt a visszatérő pillanatot.

Törecsek

részlet egy verses regényből

I. Becsekk

1. Burn out

Untam. Mérhetetlen módon, gőgösen (megvolt mindenki és minden), valamiképp mégis kétségbeesetten untam az életet. Minden tragikus felhang vagy belső viszály nélkül. Mintha egy tökéletesen egyenes, néma csík futna végig az élet monitorján. Emlékszem rá, igen, hogy mennyire hiányzott valami igazi. Arra is emlékszem, úgy neveztem magamban: valami nagyság. Hogy az kellene. Hogy igazán történjen valami. Ami számít. Ami lényeges, vagy ami megment. Mert minden olyan volt, mintha megállt volna a világ. Kiegytem. Burn out. Így hívják a szindrómát. Ezt mondta, így nevezte a pszichiáter, de a kollégák is ezt mondták, hogy ezért csúsztam rá a kokainra. Behavaztam, ezt pedig én mondom, ahogy azt is világosan tudom, hogy minden baromságot lehámozva az okoskodó dokikról, igazából csak a halált akartam feledni, egyszerűen csak féltem. Halálfélelem, ennyi. Elég ez. Körülbelül hét-nyolc éves korom óta szent meggyőződésem volt, hogy a haláltól, vagy még inkább így: a nemléttől, a megszűnéstől félni nemcsak, hogy normális dolog, hanem egyszerűen idióta vagy hazug az, aki nem fél. Mert vagy ostoba módon nem ér fel az igazsághoz az agya, vagy valami módon, nem büntetett szerrel, például vallással, ezoterikus blablákkal becsapja magát.

2. Sűrités

Hogy mi történt akkor, hétévesen? Hogy ez a halálfélelem honnan került elő? Ezt kérdezte aznap a csajom is, Anna. Két hétig volt velem, akkor éppen harmadmagával. A rekord öt volt. Drágámnak kell ilyenkor mindenkit hívni, pofonegyszerű képlet. Hogy miért? Mert egy bizonyos ponton túl: kivel, mikor, mi a száma, „mi volt veled?”, mesélsz is róla, a keresztneveket, becézéseket összekeveri az ember. Ami nem is azért baj, mert kiderül, rájön, meg hasonlók, hanem leginkább miért kellene bántani, bármelyiket, ha nem muszáj. Bántani, lekezelni.

Mármint lekezelni a bántást. Egyszóval macerás. A párhuzamosság viszont kell, szükségem van rá, amennyire a drogra volt, és bármilyen furcsa is, de ez is a halál, a haláltól való félelem következménye. Mert a gondolat, hogy az élet egyszeri, időben belátható módon és kiszámíthatóan véges, nem hagy más lehetőséget, mint hogy sűrítsünk. Belesűrítsünk annyit, amennyit lehet. Dichtung. Kevés barátaim egyike mondta, hogy németül a költészetet szó szerint sűrítésnek mondják. Ha a hossz korlátozott, és ugyebár az élet az ilyesféle csoda volna, akkor csak széltében lehet. Gyakorlatban ez az a párhuzamosság, amire utaltam. Így lettek az életemben változók (a párhuzamosok) és állandók, mint néhány rögeszme, kevés, de szaporodó rigolya, rituálé, egy-egy barát, no és, igen, a bejáratott randevűhely, MENZA, a 41-es asztal, az ablaknál. Odáig süllyedtem, mondanám, de őszinte leszek, röhögök, ha eszembe jut: volt olyan este, inkább: délután, hogy hármat pörgettem le ebédől zárásig. A pincér mindenről tudott, a napsárga margarétát az asztal közepén a terítékkal együtt cserélte, egy idő után már kérni sem kellett.

3. Ontológiai szüzesség

Anna okos volt. Nem véletlen, hogy megkérdezte. Hogy ő volt az, aki megkérdezte. Hogy mi történt hétévesen. Dichtungozós barátom (bölcész, irodalomtudomány–filozófia) olyan szépen foglalta össze a választ, hogy jobban nem lehet: elvesztettem ontológiai szüzességemet. Ezt mondta, én akkor még rákérdeztem, hogy ez végül is mit jelent, újságíróként én is jártam a bétékára, magyar, tanári, de azért az mégsem ugyanaz, néhány apróságra persze emlékszem, ami nem azt jelentette, jelenti, hogy akármilyen menne a korpuszból, filozófiai lexikon, filozófiatörténet. Megélted, tényleg, igazából, fizikailag átélted a nemléte, a gondolatot, hogy nem vagy, és majd már nem leszel sohasem. Hogy az, hogy voltál egyáltalán, az is csak véletlen, ráadásul mindez senkit sem érdekel. Az univerzum közömbös, és csak illúzió, hogy bárminek, pláne egy személynek folytatása volna, és hogy egyedül vagyunk. Ezt mondta, így foglalta össze a barát. És igen, fáj, bizony, talált, eltalálta. Akkor, hétévesen, megváltozott valami.

4. Volt egyszer egy vadnyugat

Apámék szüleinél voltunk, pontosabban nagyapám már nem élt, a mamát látogattuk meg. Amióta az eszemet tudom, két-három hetente mentünk. Régi parasztház, előtér, egy nagy szoba, meg a konyha. Az előtérből pince nyílik, felette jó nagy padlás. De a szoba padlója

ötéves koromig döngölt föld. A nagyszülők és az egész család együtt aludt ezeken a hétvégéken. Húgom anyámékkal a kihúzható ágyon, nagyszülők a két hátsó sarokban, én pedig a tévéhez közel, egyedül, saját ágyon. Ha felnőtteknek szóló film ment, akkor be kellett csukni a szemünket, nem nézhettük. Akkor valamiért, talán disznóvágás volt, egyedül maradtunk a húgommal, és senki nem szólt nekünk, hogy tévé kikapcs, hogy befordulás, hogy alvás. Ezért, hogy láttam, megnéztem a Volt egyszer egy vadnyugatot, legalábbis az első harmadát, a húgom elaludt hamar, én pedig megértettem akkor valamit, annál a résznél, ahol a kisfiút is kivégzik, és ezzel kiüriül a birtok, meghal az egész család, Claudia Cardinale, amikor megérkezik, férfiak segítségével már csak temetni tud, kopognak a száraz rögök a fakoporsókon, a fiúé a legkisebb méret, megértettem, hogy a halál végleges, öröklét nincsen, csak föld van, kukacok, só és elmúlás.

5. 67-es út

A Republic-szám óta mindenki tudja, hogy létezik egy ilyen számjelszerű út, de járni csak kevesen jártak rajta, sőt, szerintem legtöbben azt sem tudják, merre van. Hogy ez köti össze Balatonlellet és Kaposvárt. Én újságíróként, akár idióta témák miatt is, de keresztbe-kasul bejártam a fél országot, úgyhogy tudom, mit beszélek, ez az egyik legszebb út, bár nekem súlyokkal terhelt, Toponár miatt, ott van az MRI, a síófokiakat ide utalják be mindig, ha nagy bajt (gyenge nyelvi tréfa: ha agybajt) sejtének, többször küldtek már ide engemet is, egyszer daganatot kerestek. Ezen az úton mentünk most is, már nem vezethettem. A bírói ítélet után Töröcskére, a Pszichiátriai és Addiktológiai Intézetbe utaltak be, a kokainról leszokni egyedül, bíróság nélkül is nehéz vagy inkább lehetetlen lenne, szóval akkor vissza, Somogyba, érdekes, mintha az élet valami csiga volna: bármilyen messze jut az ember, amint jobban megpíszkálódik az élete, mindegy, milyen távolra jutott, visszahúzódik a kezdetekhez.

Emlékszem, ez járt a fejemben, miközben mentünk, anyám vezetett, fáj a bőröm, úgy remegtem, ja, és az még megvan, hogy csodálkoztam rá, a szép vidéket ismertem, nem is arra, de a rengeteg lovas farmra, meg a rendezett, tiszta hollandokra, hogy azok vásárolták fel a házakat a legeldugottabb kis falvakban. A nyugdíjuk,

*gondolom, itt mindenre elég. Nekik a nyugalmat jelenti
belső Somogy, nem a partikularitást, az elmaradottságot,
jól van ez így, dúdolgom a zenét, veszélyes út,
amin jársz, veszélyes út, amin járok, egyszer te is
hazatalálsz, egyszer én is hazatalálok.*

6. Nyelvi játékok

*Bentlakásos intézet. Sokan annyival elintézik:
bolondokháza. Az autóval parkoltunk, anyum
az automatához ment jegyért, én meg fejben játszottam
lázás nyelvi játékaimat: bolondokháza, pláza,
jölfésült álca, bárca, mindegyiknek ember a tárgya.
Beregisztrálva. Anyum mondta ezt, ő állt be a rövidke sorba
a pultnál, a Németh István fasorra nyíló főbejáratnál,
a regisztrációhoz szükséges dokumentumok: orvosi beutaló,
ambuláns lap, TAJ-kártya, lakcímkártya, személyi igazolvány.
A pult egy része sci-fibe illő, modern, nekem azért mégis
a régi Orion úrhajós sorozat jutott róla az eszembe,
Felszállt az Orion, McLain a parancsnok, a csarnok
többi része felújított, ez biztos uniós pénzt kapott,
szinte érthetetlen, hogy a beregisztrálás egy része
miért anyum nyolcvanas évekbeli munkahelyét,
az OTP-t és azt a pultot idézi. Ha az egész kubatúra
ilyen szépen, újra van megcsinálva, ez a pultszakasz
vajon miért nem került sorra, a beregisztrálási ponton,
a Németh István fasorra nyíló főbejáratnál,
a regisztrációhoz szükséges dokumentumok: orvosi beutaló,
ambuláns lap, TAJ-kártya, lakcímkártya, személyi igazolvány.
Meglétt, felírták egy lapra a helyemet, és anyám kezébe nyomták,
hozta, meglobogtatta, most, Töröcske előtt még itt, a Kaposi Mórban:
Északi tömb, zárt részleg, 7-es szárny.*

A tízmillió költő országa

*Mikor félig leszedve már az asztal,
és a süteményes szalvéták fölött
még töltesz egy pohárral, és elengednéd magad:
a házigazda előveszi verseit.*

*Hány mappa lapul hány lakásban?
Hány múltban eltemetett régi napló,
hány kitépett noteszlap?
Mennyi túlcsorduló, megfogalmazhatatlan pillanat
ragadt a félköríves csészeszefolt alá?*

*Én nem tudok nevetni rajtatok,
ügyetlen rímek, mikrofonba bűgött rossz hasonlatok.
Én is voltam kamasz, és ti se nőttetek még fel,
a hajatok hiába őszül.*

*Hiába állapototok meg,
a régi tévedések szóra bírnak.
Pedig hiába mondd ki, a szó attól még
nem lesz a tiéd, és a jelentése pláne.*

*A házigazda felnéz, és kívár.
Még nem tudja, milyen hatást szeretne,
s míg arcunkra fagy a biztató mosoly,
ő hangtalan lapoz. És csak lapoz.*

Messziről jött ember

*Rajongó kamaszlány csillogó szemmel,
akinek korán olvassák el a naplóját,
fényérzékeny film, amit túl hamar ér a nap,
olyan voltam én: messziről jött ember.
Kevésbé ügyetlen mondatból elég egy is,
amiből nekem volt száz: kész csoda,*

*hogy nem röhögtetek szembe.
Mégis akkor kezdtem magamra találni,
amikor – ahogy ti mondtátok – rám sem ismertetek.
Pedig tudjátok jól: én sem vagyok olyan,
aki azt mondhat, amit akar.
Hiába jutottam messzebbre, mint amilyen messziről jöttem.*

A magyar irodalom története

*Volt egyszer egy férfi,
aki azt gondolta magáról,
hogyan úgy jó, ahogy van.
Felemelte a poharát, és azt mondta:
igyunk arra, akik vagyunk.*

*De aztán jött egy másik férfi,
aki szerint az első tévedett.
Felemelte a poharát, és azt mondta:
előbb változzunk meg,
csak azután beszéljünk.*

*De aztán jött egy harmadik férfi,
aki szerint a másodiknak sem volt igaza.
Felemelte a poharát, és azt mondta:
a változás eszköze a beszéd maga.*

*És aztán jött egy nő, aki azt mondta,
hát ti nem vagytok normálisak,
csak beszéltek összevissza,
de ki fog elmosogatni.*

*És aztán jött az ötödik, és felborította az asztalt:
döntsétek el, hogy akkor most isztok vagy beszéltek!
De közben már kopogott az ajtón a hatodik:
ítélkezzetek csak, és majd rólatok is ítélnék.*

mindig más szeretnék lenni

*most kopár fán alig zöld levél
most fészkeket rejtő falomb
most bokron virág
most kalász a kukoricán
most érett gyümölcs
most sárguló levél a fán
most száradó faág
most csupasz hótól ázott
jégfagyasztott mező
most kerítés lábánál
apró zöld csuklyás fehér virág
most ember
most állat
most halál
most semmi
most kopár fán alig zöld levél*

1989 St. Louis, Clara Street

*A zene a padláson át jött
a szomszéd hallgatta hangosan
régi magnetofonját
amikor a mennyezet váratlanul leszakadt
és a lakást esővíz árasztotta el*

*félrehúzódtunk egy aránylag száraz sarokba
izzadó testünket egymásba fonva
néztük
ahogy a mennyezet
darabról darabra megadja magát
és kisebb vízözönnel a padlóra zuhan
ahogy az olcsó csillár
és a konyhai lámpagömb vízzel megtelik
megnyílik a villám szétcsapta tető*

*bezúdul a minden résbe elérő szél
és a lassan térdig érő víz
eláztatja a gipszkarton falat*

*egy ideig még néztük
fel sem fogva mi történik velünk
majd folytattuk
ahol félbehagytuk*

G Á T I I S T V Á N

Vörös tér

*Lenin ma zárva. Kordonok.
Így vár a tér, terekre osztva.
Egy szürke képre gondolok.
A tankönyv régi rajza: Moszkva.
Tapintható a nyári este
S a gyermekkori mondatok:
„Privét! Já zshivú v Budapestye.”
S a képen végre ott vagyok!
Kalapból húz elő a mágus.
A hídon boldog szelfizők.
Fagyfaltot mér a sarki árus.
Filmen se látni szebb időt.
A rajz még kissé elnagyolt,
De fürgén lép a lábnyomunkba:
A székesegyház felragyog,
Pár tollvonás jut még a GUM-ra.
Száz árnyalat, sok furcsa álom,
Az este összerakja mind.
S én lopva, révedezve járom
A tankönyv régi lapjait.*

Puskin az Arbaton

*Puskin kereng az Arbaton.
Nataljával suhan karöltve.
Turistahad közt, bronzba öntve
Sétálni ritka alkalom.*

*Itt jár a költő! Ámulat.
Szellőben ring a szoknya alja.
A Burger King előtt Natalja
Egy hirdetésre rámutat.*

*A délután, mint rossz kölyök,
A múltat résre nyitva hagyta.
Megáll a szél egy pillanatra
A hűtőmágnesek között.*

*Puskin vidám az Arbaton,
Ahogy bolyong másodmagával.
Már kész a mú, nincs végre párbaj.
Úgy döntök, én se zaklatom.*

*A pár, ki hajdan itt lakott,
Kering a báli forgatagban.
A zsebben antik óra kattant.
Villannak kések, étlapok.*

*Benéznek egy-egy boltba még.
Harsány a könyv, mit Moszkva árul.
A múlt recsegve visszazárul.
Sziürkülni kezd a nyári ég.*

*Puskin, ki mindent dalba von,
Most visszalép a kőalapra,
S hunyorgó szemmel néz a napba
Hölgyével itt, az Arbaton.*

16.

*Szavazófülkék, fehér függönyök –
megannyi elhagyott öltözőkabin
riadt kis álmok tengerpartjain.
Sirálycsapat a lassú folyó fölött.*

*A hídfő mellett alszik a régi vámház.
Idegenforgalom, áruforgalom.
A bolygómozgást újrafordítanom
van-e voksom. Eljön az urnazárás.*

*Eljön az urnafelnyitás, a holtak hamvai
beleszórhatók a fölséges folyóba.
Mennyi fölösleges port bír eltartani*

*egy lakás – így gondolsz csak a régi bútorokra?
Hogy repedni kezdenek, mint egy tábla jég.
Van út, van madár, és mennyi van hátra még.*

26.

*Tudod, hogy megtörténik egyszer, és mivel nem tudhatod,
hogymikor pontosan mikor, elképzeled, hogy milyen lesz,
amikor nem számítasz rá, amikor megszólal a telefon:
csörög a hívás, jelez az üzenet, felveszed, megnyitod,
ott lesz a hír, amiről tudtad, hogy megtörténik egyszer,
mégse hitted, hogy: veled. Meghal az anyád, meghal az apád,
egy barátod megbénul egy autóbalesetben, elhagy,
akit szeretsz, otthontalanná válsz egy bombatámadásban.
Biztos úgy lesz, képzeled, hogy éppen úton leszel,
de te az indulásra, az érkezésre gondolsz, határidők, sérelmek,
aggodalom ragadnak el, sodornak tovább, akkor sem leszel majd
ott, ahol, így képzeled, hogy jelezni fog a telefon, valahol
egy táskában mélyén, kapkodva keresni kezded, és ebben a pillanatban
a háborút választanád, pedig az a legkevésbé valószínű.*

35.

*ha úgy lesz ahogy én akarom
nem pedig úgy ahogyan te
azzal melyikünk veszít*

*ha úgy lesz ahogy te akarod
nem pedig úgy ahogyan én
azzal melyikünk veszít*

*a mars és a jupiter közötti
több százezer aszteroidát
régbben egy valaha szétrobbant
bolygó maradványainak hitték*

*valószínűbbnek tűnik ma már
hogy ezek a kötött pályán keringő
apró égitestek egy soha
össze nem álló bolygó alkatrészei*

47.

*Azt követeli minden, ismerd el jogát a gyűlölethez,
hadd növekedjen a dédelgetett harag. De kiélvezni
a sérelem édességeit, rácsapni az ajtót a félelemre,
hogy nem vesszük észre egymást, hogy élünk, elrohanni
és másfél napig haza se nézni, ilyesmire, mióta pelenkát
cserélünk és mesét olvasunk, és arra figyelünk, hogy
a kisebbik gyerek el ne érje a kést a konyhapulton –
meg nem bocsátani nincsen alkalom: büntetni egymást
hosszú hallgatással, amiért szóvá tettünk valami
szóra se érdemest, bosszúból, mert nem szeretkezünk
egymásra szomjasan, egymástól részegen, otthonunkig
fel se jutva, gangos udvaron, betont feltörő gyökerű
platánfa mögé menekülve, kapkodva egymás után,
levegőért, egy történet közepén, a történet kezdetéért.*

ANGYALI VENDÉGSÉG

(Képzletelméleti esszé)

*Álminkban is élünk, nem csupán napközben.
Legnagyobb tetteinket olykor álmunkban vesszük véghez.
(C. G. Jung: Das rote Buch, 173.)*

1.

Valamikor az ötvenes évek elején Izraelben egy sereg tudós és hivatásos kutató, történész és régész, író és újságíró egy szokatlan közös vállalkozásba fogott. Havonta megjelentettek egy-egy négy sűrű oldalon nyomtatott újságot, azzal a főcímmel, hogy *Chronicles. News of the Past (Hírek a múltból)*. A lap – minden más újsághoz hasonlóan – kapható volt az újságos kioszkoknál és a könyvesboltokban is. Oldalait voltaképp a bibliai alakok és események életre keltett hírei töltötték meg, napi hírekké és publicisztikákká formálva, mintha minden épp ma történt volna, vagy mintha a régiek lettek volna teljes mértékben a birtokában egy modern havilap létrehozásához szükséges valamennyi eszköznek és feltételnek. Az angol nyelvű lap külső megjelenése megtévesztően modern volt: kiemelt című vezércikkek, szenzációhajhász rövid hírek, illusztratív fényképek (többnyire múzeumok tárlóiról vagy régészeti lelőhelyekről, olykor falfestményekről), reklámok és apróhirdetések (hangszer-, lakás- és álláshirdetések, cserére felkínált tárgyak, oktatási intézmények reklámjai, valamint karavánok utazási hirdetései, olvasói levelek stb.), a gazdaság hírei és természetesen társasági pletykarovatok, valamint kitekintés a világgazdaságra. Ábrahám új hitének születésekor a lap szenzációs különkiadással is jelentkezett. Létrehozóinak termékenységét a Héber Biblia anyagának kimerítése sem apasztotta el, a későbbi lapszámok már a kereszténység kezdetével foglalkoztak, majd bevonták a középkort is. Az elmaradhatatlan siker nyomán 1954 és 1968 között háromszor is ki kellett adniuk az újság három jókora kötetben összegyűjtött teljes anyagát.

Minden egyes szám a zsidó időszámítás szerint, valamint – legalábbis az egyiptomi szolgátság előtti idők esetében – ékírással is datálva lett, zárójelben megadva az i. e. adatot is. A lap harmadik száma, amely a teremtés 2060. évének Niszán hónapjában, a 17. napon jelent meg (i. e. 1700), hatalmas betűkkel hordja a következő címet: **Szodoma és Gomorra eltörölve / A legszörnyűbb katasztrófa az Özönvíz óta!** Az oldal közepén két, nagy magasságból készült légi felvétel látható egymás mellett a Holt-tengerről és környékéről, a bal oldali fölött a cím: *Előtte*, a jobboldali fölött: *Utána*. Az utóbbin Szodoma és Gomorra hűlt helye meg is lett jelölve. A jerikói hírügynökség jelentése szerint a Holt-tenger egésze mintegy délebbre csúszott, és bár szemtanúk állítása szerint a Jordán folyó áradata igyekszik az elhagyott medret feltölteni, a helybeli farmerek kétlik, hogy a környék sós talaja belátható időn belül művelhetővé válhatna.

Az újság közli egy hebroni olvasó nyilvánvalóan valamivel korábról származó olvasói levelét, amelynek beküldője aziránt érdeklődik, létezhet-e egyáltalán olyan bűn, amit Szodomában és testvérvárosában még nem követtek el, és hogy meddig maradhat mindez büntetlenül. Az újság mintegy válasz gyanánt a levél alá szerkesztett egy fényképet, amely a környék menekültjei számára létesített sáttáborban készült valahol a Holt-tengertől délre.

A második oldal bekeretezett publicisztikai írása valamiféle tanulságot törekszik levonni a történelemből. De hát lehet-e egyáltalán bármilyen tanulsága, tanítása ennek az egész völgyet megsemmisítő borzalomnak? – teszi fel a kérdést. A katasztrófa sok ezer ember halálát okozta, s ha tudjuk is, hogy mindkét város lakói elképzelhetetlenül bűnös életet éltek, mégiscsak meglehet, még ha nem tudjuk is, hogy elvéve akadt köztük is olyan, aki az igazak ösvényét járta, s akinek vértett a szíve a többiek gonoszsága láttán. Talán túl kevesen voltak, és túl gyengék is, hogy bármit tehettek volna. És hát a kisgyermekeknek még nem is volt lehetőségük bármilyen bűn elkövetésére! Ám az isteni igazságosság, mert ezt kell látnunk e szörnyű tragédiában, másképp működik. Ha egyszer a magasabb hatalmak meghozták döntésüket, nem tesznek többé különbséget az igazak és vétkes szomszédjaik között. Kiirtják a gonosz fészket, mielőtt megfertőznék az egész országot. Az igaznak addig volt esélye tenni valamit, amíg a gonoszság még csak keveseket tartott a hatalmában. Amit akkor elmulasztottak, később már nem pótolható, és a kötelesség idejének elmulasztása mindenkit felelőssé tesz. Sőt, az igaz felelőssége tán még nagyobb is a bűnösénél, hiszen ő tudja, mit jelent igaznak lenni, míg a többiek nem.

Egy másik, egy nappal korábbi hír arról számol be, amit egy, az előző napnyugta előtt Szodomából menekült személy mesélt el az újságíróknak. A még éppen nyitott városkapun kifelé áthaladva azt látta, hogy lincselésre kész csöcselék onstromolja az egyik bírónak, egy bizonyos Lótnak a kapuval szemközti házát, ki akarván onnan vonszolni két „illegális” látogatót. A két idegen talán egy órával korábban érkeztetett, majd Lótnál szálltak meg, ahol vendégül látták őket. A hír, hogy a befogadott hébernek vendégei vannak, gyorsan elterjedt a városban, s a tiltakozó tömeg élén a város vezető tisztviselői vonultak. Mikor az őrző tömeg a házhoz ért, Lót kiment elébük, gondosan bezárva az ajtót a háta mögött. Arra a kérdésre azonban nem volt hajlandó választ adni, hogy vajon a látogatók megfizették-e a „látogatói adót”, valamint hogy kik is ők, és egyáltalán, mit keresnek Szodomában. A nevüket firtató kérdést is elengedte a füle mellett, s mindegyre csak azt ismételte, hogy a vendégek az ő vendégei, akik mindaddig az ő védelmét élvezik, amíg a hajlékában tartózkodnak. Ekkor a tömeg erőszakosan rátámadt „az idegeneket rejtegető idegenre”. Mielőtt a dolog a legrosszabbra fordult volna, a résnyre kinyílt ajtón keresztül egy erős kéz ragadta meg Lót hátulról, és berántotta a házba. A történet befejezetlenül maradt, mert miközben a tömeg a házra rontott, szemtanúnk beszámolója is megszakadt, lévén az örök közben nekiláttak a városkapu lezárásának, ő pedig minél hamarabb kívül akart jutni a városfalakon.

Valamivel konkrétabb utalások találhatók a harmadik oldalon, ahol a lap rendkívüli tudósítója teszi közzé kissé töredékes interjúját a Damaszkuszából való Eliézerral, aki Ábrahám birtokainak a menedzsere, s akiről köztudott, hogy „bíra gazdájának feltétlen bizalmát”. A tudósítót azok az országszerte szállongó híresztelések vezették hozzá, amelyek szerint a katasztrófális eseményeknek van valami lehetséges közük Ábrahám állítólagos névtelen és láthatatlan istenéhez. Mindenesetre különös fényt vet az elmúlt napok eseményeire nevezett Eliézernak az a közlése, hogy röviddel a rettenetet megelőzően „három idegen” tett látogatást a gazdájánál. Hogy kikről van szó, azt vagy nem tudja, vagy nem akarja elmondani. A csak töredékesen hallott beszélgetésből, ami Ábrahám és az idegenek közt zajlott, annyit világosan ki tudott venni, hogy a szodomai körzetnek és lakóinak elvetemültségéről esett szó, és homályosan valamiféle „megérdemelt büntetésről”. Úgy tűnt, hogy az idegenek kérdések egész sorát tették fel a gazdájának, azt követelve, hogy igennel vagy nemmel válaszoljon rájuk. Kérdéseik egyike mintha azt firtatta volna számon kérően, tiltakoztak-e valaha is hangosan a város lakói mindama förtelmes bűnök ellen, melyeket körükben elkövettek. Az öreg intéző szerint Ábrahám ismételt és kelleetlenül nemmel válaszolt a kérdésre. Ezután nem nagyon értette a folytatást, mert az leginkább filozófiai jellegűvé vált, s mint önök is tudják, tette hozzá, én üzletember vagyok.

Olyan nehezen érthető szavakat hallott csak ki belőle, mint „isteni igazságosság”, meg „kollektív felelősség”. Valamivel később a szóváltás mintha inkább üzleti megbeszélésre kezdett volna hajlani, és így újból követhetővé vált a számára. Úgy festett, mintha Ábrahám ki akarta volna „vásárolni” a várost valamilyen bosszúálló erők kezéből, amelyeket a három rejtélyes idegen képviselt. Egyszer már mintha sikerült is volna megegyezniük az „árban”, tudniillik ötven igazban, vagyis hogy ha akad ennyi a városban, akkor megkímélik. Ábrahám azonban nem tágított, hanem tovább alkudott, és sikeresen lenyomta ezt az árat is először negyvenre, aztán harmincra, húszra, és végül tízre. Minden látszat szerint azonban Ábrahám még ezt az általa kialakított alacsony árat sem volt képes végül megfizetni, és így a város az idegeneké maradt, akik nagy hirtelen távoztak. Az interjú végeztével Eliézer intéző csupán ennyit fűzött hozzá némileg rejtélyeskedve: mindnyájan tudjuk, hogy rövidesen mi történt.

2.

Mark Twain sokat idézett szellemes mondása szerint „nincsenek régi viccek, csak öreg emberek. Egy újszülöttnak minden vicc új”. E megjegyzés saját szintjét elhagyva, eggyel magasabb szinten a hagyomány kérdésebe botlunk, ahol ugyanis az újszülött mindig úgy értesül a számára csakugyan vadonatúj viccről, hogy egyben azt is a tudtára adják, hogy most egy igen régi viccet fog hallani. Ha van humorérzéke, ősrégi nevetésre fakad. Nyomban megszűnik újszülöttnak lenni, s a hallott vicc kortársává válik. Minden jó vicc régi, s nevetése a rég jelen nem lévők kacagásába vegyül. Nincsenek új viccek, csak éretlen emberek.

A rabbinikus Írás-magyarázat egyik fő műfaját, a *midrás*okat nem csupán a gyakran – joggal – „kreatívnak” nevezett filológia jellemzi, de a kreatív történetírás is. A bibliai szöveget értelmező és magyarázó alternatív elbeszélések nem egy befejezett és immár lezárt szövegtörzshöz fordulnak vissza, amely mintegy elkészült tárgyként várna türelmesen a kommentárjaira. A *midrás*-irodalom gyökerei magából a szövegből fakadnak, kreatív történetészésének kezdetei már ott is mindenfelé megfigyelhetők, s így bizonyos értelemben a *midrás*t alkotó rabbinikus bölcsek egy már a kinyilatkoztatás szövegét is megalkotó készletet követnek tovább. Hasonló jellegzetességek ugyan a qumráni és az újszövetségi szövegek esetében is megjelennek, ám a Biblia rabbinikus kezelését a legélesebben az a vonás különbözteti meg tőlük, hogy értelmezéseik önmagukat semmilyen értelemben nem tekintik kinyilatkoztatásnak, sem kinyilatkoztatáson alapulónak, s így az igazság kizárólagos birtokosának sem. Ez a magyarázata annak, hogy – a Talmudhoz nagyon hasonlóan – igen gyakori a különböző bölcsek „megfejtéseinek” egyszerű egymás mellé rendelt elősorolása, amit legfeljebb a „más magyarázat szerint” fordulattal tagolnak.

Az Írás szövegének mindenkori szerzőit vagy szerkesztőit sosem zárta magába az az egyetlen összefüggés, amiben éppen dolgoztak. A már éppen létező szöveg teljességének ismeretében alkottak, amely teljes szöveg a szemükben végső soron az Egy művet jelentett. A celemekény előtűk lebegő horizontja tehát nem számos novella felhalmozott gyűjteményét alkotta, hanem csupán az egyetlen világcselekmény elbeszélésének sok-sok részletét. Ez a bibliai tudat a rabbik szöveghez való viszonyában úgy tükröződik, hogy aggálytalanul egészítenek ki „hiányzó” részleteket, azonosítanak személyeket, bibliai alakok életviszonyait anakronisztikusan ábrázolják, és ami időnként a legszembeötlőbb: hogy hőseik nem csupán a saját – Biblia-beli – jelenetüket, hanem az egész Bibliát ismerik. A *midrás* Isten előtt álló Ábrahámja minden további nélkül hivatkozik a Vízözönre és Isten azt követő ígéreteire vagy Izrael még nem létező népének majdani viszontagságaira. Hőseik legalább olyan otthonosan mozognak a szöveg egész terjedelmében, mint a rabbik

maguk. Az egész könyvet lakják, nem csak az abba zárt saját lakrészüket. Ez a vonás amúgy Izrael ellenségeit is jellemzi, például a fáraót vagy Bileámot is, ha szövegértelmezéseik következetesen tévesek is. Könyvotthonuk ablakain kitekintve a hősöknek a rabbinikus értelmezés tájaira is van rálátásuk, túllátnak saját világukon, s olykor az őket értelmezőkkel mintegy közösen magyarázzák magukat. Rabbi Joseph B. Soloveitchik írja valahol, hogy elődei szerint az Írásban nem fordulhatnak elő tényleges ellentmondások. Ha látszólag mégis felmerülne ilyesmi, türelmesen tovább kell haladni az olvasásban, míg biztosan meg fognak oldódni. Így például amikor Ábrahám és Izsák együtt ballagnak az utóbbi feláldozásának színhelye, Mórija hegye felé, először mindketten értetlenségüknek adnak hangot, nem mond-e ez a történet ellent annak, hogy az isteni ígélet szerint Ábrahám fiából egykor nagy nép keletkezik. Végül Ábrahám megállapítja, hogy a Tórában, diskurálásuk színhelyén, az ellentmondások csak látszólagosak lehetnek, ezért azt tanácsolja Izsáknak, hogy csak figyelmesen és türelmesen kövessék tovább olvasott útjukat, értelmezzék szöveglépteiket, s az ellentmondás majd fel fog oldódni. Ahogy csakugyan.

3.

Az Istennel való szövetség látható jeleként Ábrahám körülmetélkedik háza népének valamennyi férfitagjával együtt. Az Írás közvetlenül rákövetkező fejezetének elején (1Móz 18,1) Ábrahám sátrának bejáratában üldögél Mamré tölgyesében a szokatlanul nagy melegben, és nézelődik. A két esemény között történtek feletti csendről a *midrás* lebbenti fel a fátylat: minthogy a körülmetélés óta mindössze három nap telt el, Isten találmára felszólít néhány angyalt, hogy látogassák meg vele együtt a még gyengélkedőt. Az angyalok elképedve hártják el a javaslatot, magabiztosan és lazán idézve Dávid majdani 144. zsoltárát: „Micsoda az ember, hogy tudsz felőle, s az embernek fia, hogy gondod van rá?” Ha ti nem akarjátok meglátogatni velem a beteget, megyek egyedül, válaszolja nekik a teremtő.

Ábrahám közben már egyszer kiküldte Eliézert, hogy kémlelje az utat, nem lát-e lehetséges látogatót közeledni. Hiszen a betegek meglátogatása rabbinikus előírás. Miután szolgálja sikertelenül tért vissza, maga is elindulni készül, hogy körülnézzen. Először Isten jelenik meg előtte, aki gyengélkedésére való tekintettel kedvesen leinti Ábrahámot, amikor az fel akarna pattanni a helyéről. Ez az a pillanat, amikor „felemelte szemeit”, és megpillantotta a többi látogatóját. A *midrás* meg is nevezi a három – magát embernek álcázó – angyalt, akik mellesleg csak azért jelennek meg ebben az emberi formában, hogy Ábrahám kedvében járjanak, ha már annyira vágyott beteglátogatókra. Hárman azért vannak, mert minden angyal egyszerre csak egy küldetést teljesíthet: Rafael (= Isten gyógygót) azért érkezett, hogy gyógyítsa Ábrahámot, Mikáél (= ki olyan, mint Isten) azért, hogy meghozza a hírt Sárának Izsák majdani születéséről, Gábrriel pedig (= Isten erős harcos) a romlott városok elpusztítására jött. A gyengélkedő ősatya olyannyival többre becsüli a vendégszeretetet minden más kötelességnél, hogy odafordul a nyilván eközben az árnyékban pihenő Sechinához (= az Úr földi jelenlétéhez), és pár perc türelmet kéri, amíg megvendégeli újabb látogatóit. A *midrás* nem felejt el megemlékezni a sátor mellé ültetett különleges fáról sem, amely árnyékot vető ágait minden igaz hívő fölé kiterjesztette, ám ha netán bálványimádó akart volna megpihenni alatta, ágait nyomban az égnek meresztette, nehogy az illető árnyékra találjon alatta.

Ábrahám előtt persze rejtve maradt, hogy egyedül ő és a családja esznek, amit ugyanis az angyalok elé tállalt, azt rejtett égi tűz emésztette el. A *midrás* megítélése szerint egyébként Ábrahám személyisége magasztosabb volt az arkangyalokénál, bizonyára összefüggésben azzal a ténnyel, hogy az utóbbiak ember volta pusztán megjelenés volt. Arkangyali személyiségük nem a saját természetében mutatkozott, szemben Ábraháméval.

Amikor Sára elneveti magát, hallván az ígéretet, miszerint vénkorára még fiút fog szülni az aggastyán Ábrahámnak, a *midrás* Istene még a bibliai szövegégnél is frappánsabban teszi fel a kérdést Ábrahám felé: hát túl vén volnék én ahhoz, hogy csodákat tegyek? Ugyanakkor a családi békét szem előtt tartva az Úr tapintatosan elhallgatja Ábrahám előtt, min is kacagott szó szerint Sára olyan jót az imént. Az angyali vendégséget követően az Ábrahámot meggyógyító angyal dolga végeztével visszatért az égbe, míg a másik kettő Szodoma felé vette az útját: egyikük, hogy kimentse onnan Lótot, másikuk, hogy eltörölje a várost a föld színéről.

A *midrás*nak a Bibliánál jóval részletesebb és behatóbb ismeretei vannak Szodoma és Gomorra vétkeiről, melyekről nem csupán beszámol, de gyakran név szerint is elsorolja a – Bibliában elő sem forduló – fő bűnösöket, sosem felejtkezve meg a környék hasonlóan bűnös, kisebb városkairól sem. Isten a jövővel is tisztában lévén, tudván tudja, hogy a városok jelen lakóinál utódjaik sem születnek majd jobbnak. A Bibliában Isten nem akarja eltítkolni (szó szerint: elfedni) Ábrahám előtt, hogy mire készül, a *midrás* azonban úgy tudja, hogy nem óhajt Ábrahám beleegyezésének megszerzése nélkül cselekedni. A zsidó nép ősatyja méltatlankodva emlékezteti Istenét a Vízözön elmúltával tett esküjére, azt a furfangos kérdést vetve föl, hogy vajon a pusztítás meg nem ismétlésére irányuló ígéretét csak víz általi pusztításra értette egykor, s most úgy bújik-e ki esküje alól, hogy tűzhöz folyamodik. (Közbevetőleg: Isten egy szóval nem említette, hogy kénköves tűzzel tervezzi a város romba döntését, megint csak arról van szó, hogy Ábrahám részletes és kifogástalan szövegismerettel rendelkezik.) Az egész föld Bírója maga ne járna el szavához hűen? És egyáltalán: ha fenn akarod tartani a világot, teszi hozzá, fel kell adnod ezt a szigorú igazságosságodat, mert ha csak ahhoz ragaszkodsz, a világ létezése egyszerűen lehetlenné válik. Látom, szívesen védelmezed teremtményeimet, jegyzi meg Isten, nem véletlen, hogy a Noé óta élt tíz nemzedék során senkivel nem váltottam szót, egyedül veled. Ábrahám szerint az igazak eltörlése a bűnösökkel együtt rossz benyomást tenne a későbbi nemzedékekre, szemrehányásai közé ezúttal a Babel tornyának történetét is beillesztve. Válaszában Isten mintegy tanácsot kér tőle, mit cselekedjék. Ábrahám belátja, hogy bármeddig nem enyhíthető a vétkesek büntetése, sem ezen a világon, sem a következőn. De azért belefog a Bibliából már ismert alkudozásába, kezdve az érintett városok legkisebbjén, azt állítván, hogy ott bizonyára a bűnök száma is méretarányosan elenyésző lehet. Ravaszágát jól jellemzi, hogy kiderül, az esetleges ötven igazat öt különböző városra számítva érti, azaz már eleve városonként csak tíz igazért alkudozik. Ábrahám még azután is folytatja a kérlelést, hogy a Sechina már magára hagyta, mert mint a *midrás*ból megtudjuk, Isten ötvenkét éven át intette és figyelmeztette e városokat, mindhiába. Mert bár hajlik rá, hogy külön-külön minden bűnt megbocsásson, a züllésben és kicsapongásban töltött teljes életeket nem nézi el.

A Biblia szerint a két angyal nyomban a vendégségben elköltött ebéd után indult el Szodoma felé (1Móz 18,22), tehát délidőben, és estére értek a városhoz (1Móz 19,1). A *midrás* ezt az érthetetlenül lassú angyali közlekedést nem is tudja mással magyarázni, mint hogy mindkét angyal a könnyőriület angyala volt, akik szándékosan húzták az időt, abban reménykedve, hogy Ábrahám esetleg sikerrel jár az alkudozásával, s akkor nekik nem kell végrehajtaniuk a pusztítás ítéletét. De mire a városkapuhoz jutottak, lakóinak sorsa megpecsételődött. Az este abból a szempontból is kapóra jött, hogy Lót csak a sötétség beálltával merte őket behívni a házába, amikor senki sem látja. Lót felesége mindenestre hasonló természet lehetett, mint majdan Jób asszonya, és zsémbesen figyelmeztette a férjét, hogy ha a városlakók meghallják, mit tesz, meg is ölhetik. És bár Lót félrevonult vendégeivel az egyik szobába, meghagyva feleségének a másik szobát, hogy ha ne adj isten mégis történne valami gonosz dolog, az asszonynak esélye legyen egyedül is megúsznia, a feleség nem restelt a szomszédba menni sóért, ahol elkotyogta, hogy a ven-

dégek miatt kéri. Így terjedt el a városban az idegenek híre. Árulását később már csak te-
tézni fogja a menekülés közbeni hátrapillantásával.

Ábrahámhoz hasonlóan Lót is kéri a város megkímélését, de az angyalok türelme vé-
ges. Lót kísérletet tesz a csöcselék visszatartására, emlékeztetve őket arra, hogy már a
Vízözönre is hasonló bűnökért került sor, mint amit éppen elkövetni szándékoznak.
A tömeg, amely eszerint szintén kiismeri magát az Írás korábbi fejezeteiben, válaszul köz-
li, hogy ha maga Ábrahám járulna eléjük, a város törvényein akkor sem változtatnának.
Lót továbbítja családjának az angyalok immár leleplezett személyazonosságát és eltökélt
szándékát, de vejei csak gúnyolódnak rajta: a város él és mulatozik, zeneszótól hangos,
hogy volna elképzelhető, hogy rövidesen megsemmisül? Az egyik angyal ekkor kézen
fogta Lótot, a feleségét és a lányait, a másik pedig kisujjával megérintette a sziklát, amire
a bűnös város épült, és kifordította a helyéből. Ugyanakkor indult meg a kénköves zuha-
tag is az égből. Mint tudjuk, menekülés közben Lót felesége Orpheuszhoz hasonlóan nem
tudta megállni, hogy vissza ne nézzen, és így még a sóbálványá válást megelőző másod-
percben meg ne pillantsa a Sechinát pusztító munkája közben.

A mentőangyal Ábrahámhoz kísérte volna Lótot, aki azonban azt veti ellene, hogy
amíg rokonával külön laktak, Isten az átlagemberekéhez hasonlíthatta az ő tetteit, s ebből
az összehasonlításból ő egész jól jött ki. De Ábrahám közelében túlságosan is látványossá
válna jó cselekedeteinek hitványa volta. Így az angyal végül abba a kisvárosba kísérte,
amelyik kissé későbbi alapítású volt Szodománál, ezért lakóinak még valamivel kevesebb
bűn elkövetésére volt alkalmuk.

A városok pusztulásának idejét az Úr Niszán hónap 16-ra rögzítette, mégpedig a haj-
nali órákra, mivel így mérlegelt: ha fényes nappal pusztítom el, a holdimádók még azt
mondhatnák, hogy ha a hold fenn lett volna az égen, megmentett volna bennünket. Ha
éjjel pusztítom el városaikat, még azt mondhatnák a napimádók, hogy ha a nap fenn lett
volna, megmentett volna bennünket. Ezért olyan órában szakítom rájuk büntetésüket,
amikor mind a hold, mind a nap fent lesz az égen. Az én ítéletem elől nincs menekvés.
A városok helyre fognak majd állni a Messiás idejében, lakói azonban nem lesznek jelen
az eljövendő világban sem.

4.

A mai nyugati kultúra lakóitól eltérően a rabbinikus *midrások* költői nem csupán két világ
polgáraiként élték életüket. Az érzéki-empirikus világ és az értelem érzékfeletti fogalmi
világa között bejáratosak voltak egy harmadik univerzumba is. A tapasztalati világuktól
nem sokban különböző bibliai tájakat járva, Ábrahám szövegbe szőtt útját követve olykor
ők is kénytelenek voltak „felemelni szemeiket”, és látni, hogy „íme három férfiú áll előt-
tük”, és néz le rájuk. A szemük elé táruló kép nem az érzéki-tapasztalati világhoz tartozik,
ám nem is a tisztán szellemi világhoz. Valami harmadikhoz, amely mindkettővel érintke-
zik, és a képzelőerőt igénybe véve közvetít kettejük között. A *midrás* szerzői számára a
bibliai szöveg maga az őket körülvevő valóság, ami mozgásba hozza és mozgásban tartja
képeletüket, ami viszont radikálisan különbözik a mi „képzelődés” szavunktól. Utóbbinak
a megismerés szempontjából semmi jelentősége, nagyjából az álmodozással tekinthető
azonosnak. Az a képzelőerő, ami esetünkben a szövegvalóság mélyére hatol, megismerő
természetű: episztemológiai képzelet. A megismerőképességek egyike. Önálló erő. Az a
terület, ahol ez a képesség mozog és tevékeny, közbülső helyet foglal el az érzéki-fizikai és
a szellemi szféra között (ha tetszik: a *res extensa* és a *res cogitans* között). E terület eseményei
nem minősíthetők minden további nélkül mítoszoknak, ahogy természetesen az érzéki vi-
lág tényeinek sem. A ráirányuló képzeleti megismerésben szétválaszthatatlanul összefonó-

dik a képi realitás feltáró megismerése egyfelől, és e realitás képi megalkotása másfelől. látvány megismerése és megalkotása ugyanannak az erőnek ugyanaz a mozdulata. Odüsszeusz vagy Hamlet realitások, ahogy Dávid parittyás győzelme Góliát fölött is, vagy a három angyal látogatása Ábrahám sátránál. Nem mindenki látja őket, de igen sokan legalább tudnak róluk azoktól, akik látták és látják. A képzelet hatalmával egyszer már meglátott kép valóságként rögződik e közbülső világ terében, amelynek valósága éppen e képből áll, s minden következő nemzedék látója, aki ugyanide behatol, képzeletével látni fogja. E harmadik univerzumnak és lakóinak valósága nem objektív valóság, sem abban az értelemben, hogy felmutatható „helye” volna valamiféle térben, sem abban az értelemben, hogy a szóban forgó képzelet belső képességének működtetése nélkül is autonóm módon létezne. Ám nem is szubjektív valóság, nem magányos individuumok kósza és esetleges ábrándozása, és végképp nem a lelki élet valamiféle „akcenciája”. E képzeleti tér közös tér, s egy hagyomány tagjai, akik bejáratosak benne, ha az ott látottakról elbeszélgetnek egymással, tudják, hogy ugyanarról beszélnek. Talán John L. Austin beszédcselekvés-elméletét lehetne vagy kiterjeszteni, vagy legalábbis analógiaként felhasználni ennek a területnek a leírására is, amit most jobb híján a „reálképzelet” világának hívhatnánk. Ahogyan az említett elmélet a tényközlő nyelvi aktusoktól megkülönbözteti a cselekvő nyelvi aktusokat, amelyek nem valóságot írnak le, hanem valóságot létesítenek (például „köszönöm!”, „bocsánat”, az esküvő „igen” szava, az örökbefogadás szavai vagy a kereszteléskor elhangzó szavak stb.), úgy térnek el a képzelődés mindennapi tevékenységétől ennek a közbülső képzeletvilágnak a képei. A művek, amelyek fizikai világunkban esetleg hordozói ezeknek a reálképzeleti képeknek, ugyanúgy irrelevánsak a kép szempontjából, ahogyan a tájképet hordozó fal vagy vászon is irreleváns a festmény szempontjából.

Talán legjobban például az égő csipkebokor bibliai képének megalkotásával lehetne ezt megvilágítani. A jelenet hangsúlyozza, hogy Mózes nem arra figyel föl, hogy egy csipkebokor lángban áll a pusztában, hanem hogy a bokor valójában nem ég, csak lángol. A csipkebokor nyilvánvalóan az érzékszervvel felfogható fizikai realitás egyik eleme, ahogy önmagában a tűz is az. A kettőnek a jelenetben ábrázolt viszonya azonban tisztán „képzelt” viszony: ha a fizikai bokor égne fizikai tűzzel, el kéne hamvadnia. Mózes egy hívogató jelet tapasztal, amelynek elemei az érzéki világ lehetséges tárgyai, amelyek egyébként természetesen semmilyen gondolati utalást sem tartalmaznak egy világon túli, magasabb metafizikai-szellemi entitásra. Ahogyan a Gideont vagy Jósuét megszólító, látszólag „normális” öregembereket is csak hozzájuk nem illő szavaik leplezik le angyalként. Ha ez a közbülső, csak képzelettel megragadható világ nem létezne, teljes csend venne körül bennünket, s csupán az érzékekkel felfogható tárgyak rezgéseit vagy összeverődéseit érzlelhetnénk. Az égő csipkebokor képe azonban egyszer felötlött ennek a valóságot képző és látó képzeletnek a birodalmában, ahonnan attól fogva kitörölhetetlen. Képzeleti valóság.

Az emberi képzeletnek ezt az érzéki és szellemi közti közbülső helyét nevezi Henry Corbin, az iráni iszlám misztika nagy misztikus tudósa *mundus imaginális*nak. (Franciául az *imaginal* neologizmusával zárkózik el az *imaginaire* irrealitást sugalló kifejezésétől.) Élesen megkülönbözteti az *imaginatio vera* (= aktív képzelőerő) fogalmát a „képzelődés” megszokott fogalmától, amely utóbbi a vallások – és részben a művészet – jelenségeit végső soron kikerülhetetlenül a pszichológia, kivált a pszichopatológia területére sorolja. Ez a szerencsésen megalkotott latin kifejezés vezeti nyomra például Moshe Idelt, a kabballa talán legnagyobb élő tudósát abban, hogy elhelyezhesse a perzsa iszlám misztika befolyását egy, néhány középkori kabbalista értekezésben felbukkanó kifejezés esetében. A misztikus világok egyikének megnevezése e traktátusokban úgy hangzik, hogy *olam ha-dmut*: a képi világ, vagy talán egyszerűbben: képvilág. Ez az a világ, amelyben a bibliai szerzők és a *midrásszerzők* angyalai élnek életüket, vagy ahol a kabbalisták tíz *szefirájának* örök élete zajlik.

A *midrás* kommentárköltészete pontosan úgy viszonyul az Írás szövegéhez, ahogyan az Írás hősei az Írásban megjelenő angyalokhoz. Corbin a *mundus imaginis* fogalmáról beszámoló előadásának vége felé egy 19. századi francia író (Villiers de L'Isle-Adam) szavait idézi az angyalokról, akik „nem nyilvánulnak másként, csakis abban az extázisban, amelyet kiváltanak, s amely lényük egy részét alkotja”. A bibliai alakok lényének is része mindaz, amit szemlélőikből váltanak ki, az őket látó látás része a látványuknak. Máskülönb megismerhetetlenek és láthatatlanok maradnának.

5.

A kabbala nagy tudósa, Gershom Scholem roppant, mesteri tanulmányt írt a zsidó misztika Gólem-hagyományáról, amelyben hatalmas anyagra támaszkodva azt bizonygatja, hogy semmi nyoma annak, miszerint a kabbalisták valaha is törekedtek volna vagy próbálkoztak volna a szó fizikai értelmében Gólem építésével és életre keltésével. Szerinte a rendkívül bonyolult, a héber alfabétikum betűinek kombinációira és permutációira épülő misztikus rituálé valójában a kabbalista kiképzésének lezáró fázisához tartozott, mintegy be- és felavató szertartás gyanánt, amely a résztvevők számára a magasabb szellemi tudással bíró ember teremtő képességét tanúsította. A megvalósított Gólemmel és annak veszélyeivel foglalkozó közismert legendák mind annak a kornak a szülöttei, amikor e rituálé emlékei már *gesunkenes Kulturgut* gyanánt kezdtek hatni a kabbala körein kívül, az alsóbb és műveletlenebb néprétegekhez szállva alá.

Moshe Idel, aki egy teljes könyvet szentelt a Gólem-tematikának, eltökélten vitatja Scholem álláspontját. Különösen behatóan tárgyalja a kabbalista rituálénak a Gólem életre keltésével teljesen egyenrangú helyet betöltő másik elemét, tudniillik a Gólem elmaradhatatlan leépítését, megsemmisítését, amit a szövegek állandóan „a porhoz való visszatérítésnek” neveznek. A folyamatnak ez a része a betűkombinációk és permutációk megfordításával, ellenkező irányú megismétlésével megy végbe. És éppen ez az a motívum, amely teljes mértékben hiányzik annak a meglehetősen elszigetelt iskolának a tanításából, amelyet Ábrahám Abulafia, spanyolországi kabbalista alapított a 13. században. Talán az ő Gólem-kabbalájában rejlik a kiegyenlítés lehetősége Scholem és Idel álláspontja között.

Ezt az irányzatot extatikus kabbalaként vagy prófétikus kabbalaként emlegetik, Scholem időnként „ihletett kabbalának” is nevezi (Inspirationskabbala). Misztikájának célja a beavatott magasabb bölcsességhez, majd azon is túl prófétai kvalitáshoz való eljutása. Abulafia kabbalájának is alkotórésze a Gólem megalkotása és életre keltése, ám nála egészen feltűnő módon hiányzik az alkotás leépítésének, illetve megsemmisítésének egész rítusa. Szövegeiben az új teremtményt visszatérően „képnek”, „képi alaknak” (*dmut*) nevezik, s az eljárás materiális, betűkombinációs és kontemplációs aspektusán kívül rendkívüli szerepet tulajdonít a képzelőerőnek (*koach ha-medame*). Más kabbalistákhoz hasonlóan ő is támaszkodik az 1Móz 12,5 rejtélyes (és a fordításokban rendre elkenet) passzusára, ahol az áll, hogy a Háránból kivonuló Ábrahám feleségén, Szárájon és Lóton, valamint minden vagyonán felül vitte magával „a lelket” (*nefes*) is, amelyet asszonyával Háránban „csináltak”. A hagyományos értelmezések vagy félrefordítják a helyet, vagy hűbéresekre és rabszolgákra értik, esetleg a házaspár által megtérített idegenekre. A kabbalisták zöme a bibliai kifejezést az Ábrahám és Sára által alkotott mesterséges emberre érti.

Mint említettük, Abulafijánál teljességgel hiányzik a megjelenő alak porrá való visszaváltoztatásának leírása. Figyelmének középpontjában egyedül létrehozásának technikája áll, és se ő maga, se tanítványai nem foglalkoznak a teremtménykép megsemmisítésének problémájával. A ránk maradt kéziratok tanúsága arra vall, hogy Abulafia nem úgy viszonyult ehhez a képhez, mint az időben állandósult lényhez, és így fel sem vetődött

számára a lény ontológiai státuszának kérdése, miután teljesült a misztikus élmény, amely a teremtmény megalkotásában fejeződött ki. A lény a képzelőerő ontológiai szintjén áll fenn, s mintegy erejét veszti, mihelyt a kabbalista elhagyja azt a kivételes tudatállapotot, amelyben misztikus technikája felidézte a megjelenését.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Abulafija kabbalájának extatikus képzelőereje nem azonosítható a mi képzelődés és ábrándozás fogalmunkkal. Az általa megjelenített kép mozgása legközelebb talán a *mundus imaginalis* olyan alakjaiéhoz állhat, mint például a Kerekasztal lovagjainak ünnepélyes léptei (Andrei Pleșu) két hősi vállalkozás között.

Henry Corbin munkássága a maga módján arra irányult, hogy legalább részlegesen helyreállítsa korunk emberének teljesen megszakadni látszó viszonyát ehhez az érzéki-anyagi és intellektuális-szellemi szférák közt félúton elhelyezkedő *mundus imaginalis*hoz. A nagy kérdés persze az, mi is történik a reálképzelet e beláthatatlan mindenségeinek tájaival és lakóival, ha látogatóik egykor sűrű tömege még jobban megcsappan, ha elmaradnak az odatévedők, s a tudatmindenség e világa végképp elhagyatottá válik. Ha ilyen módon a fizikai és a szellemi világ minden közvetítés nélkül újból összeér, akárcsak a valóságokat képzelő erő megjelenése előtt.

EGY ÉPÍTÉSZ VISSZAEMLEKEZÉSEI NÉGY ORSZÁGBÓL

részlet

I. Gyerek- és ifjúkor Magyarországon

Szülővárosom

1897-ben születtem Pécsen, a Mecsek hegység déli lábánál és lankáin fekvő, akkoriban még idilli dél-dunántúli kisvárosban, amelyet szép román dómtemploma és római-ókeresztény temetőjének maradványai tettek híressé. A római korban Sopianae néven kelta őslakosságú település feküdt itt, ahol az Illíriából Pannóniába vezető hadiút, miután keresztezte a Drávát, a Mecsek hegység akadályába ütközve arra kényszerült, hogy kettéválva megkerülje azt. A hegységet sűrű tölgy- és bükkfaerdők borítják, a lanka alsó része gyümölcsös- és szőlőskertekkel van beültetve. A hegytől keletre fekvő völgyben kőszételepek terülnek el zúgó aknatornyaikkal, gesztenyeerdőkbe ágyazva. A város, az uralkodó északnyugati szelektől védetten, kellemes klímájú, így helyenként öreg csenevész fügefák is előfordulnak, a százötven évig tartó török uralom emlékei. A hegy mészkövéből friss forrás fakad, amely gyermekkorom idején még az egész 40000-es lakosú várost el tudta látni ivóvízzel.

A déli lankáról érkező a városképet a székesegyház szélesen elterülő épületteste uralja, jellegzetes négy tornyával, kelet felé továbbhaladva pedig a belvárosi plébániatemplom óriási, zölddel befuttatott kupolája. Az épület eredetileg török dzsámi volt, amelynek lapos, iszlám stílusú mennyezetét a múlt század végén magas tetőszerkezettel látták el. Ennek tetején aranyozott kereszt ragyogott egy fekvő holdsarló felett, a török félholdon diadalmaskodó kereszténység szimbóluma.

A két meghatározó épület közti terület a székeskáptalanhoz tartozott, a kanonokok barokk és rokokó háza álltak itt, míg a középkori eredetű püspöki palota a Dóm tér nyugati oldalát zárta le. Ettől a tértől délre feküdt a háromsoros gesztenyeallé által árnyékolta „Sétatér”, amely a meleg évszakban esténként a fiatalság találkozóhelye volt. A vasárnapi katonazene melletti korzózás különben a város nagy főterén zajlott, a belvárosi templom előtt, egy nagy, akkoriban még ferde lejtésű, kavicsburkolatú területen közepén a Szentháromság-szoborral. Az egyik oldalon a ciszterek gimnáziuma állt, a másikon a városi hotel és a városháza. A gyakori nyári zivatarok alkalmával a főtér és a belőle kiinduló észak-déli fekvésű utcák rohanó hegyi patakokká változtak. Ilyenkor a már készenlétbe helyezett fahidakat a lehető leggyorsabban előretolták a tér mindkét oldaláról, hogy ne akadjon meg az egész gyalogosközlekedés. A városháza északi oldalán csatlakozott a térhez a fő bevásárlóutca, a messze kelet felé vezető Király utca, amely még a főtérnél is gyakrabban szolgált az esti korzózások helyszínéül.

A város társadalmi viszonyait gyermekkorom idején még erősen meghatározta a püspöki udvar befolyása. Az udvarhoz a székeskáptalan mellett tartozott egy papi szeminárium és egy jogi akadémia is, sok külföldi diákkal. Az egyházi oldalon volt ezenkívül a ciszterek gimnáziuma, amely mellett később létrejött a jezsuita rend gimnáziuma is. A két katolikus

gimnázium mellett az állami főreáliskola, ahová én jártam, kisebb jelentőségűnek tűnt, noha azok az erők, amelyek később a társadalom képét átforgalmazták, kétségtelenül innen eredtek.

A vezető katolikus társadalmi réteg mellett, amely kezében tartotta a megyei és városi közigazgatást, valamint a legfontosabb ipari és kereskedelmi vállalatokat és a bankokat egyaránt, volt még egy befolyásos réteg, amely a maga részéről uralta a szabad foglalkozások és a kereskedelem egy részét, s amely túlnyomórészt zsidókból állt. Noha kétségtelenül létezett egy bizonyos egyházilag formált antiszemitizmus, általánosan elterjedt zsidóellenességről aligha lehetett beszélni. A két csoport társadalmi viszonya mindazonáltal távolságtartó volt. A zsidók teljes mértékben kivették a részüket a közéletből; az apám például tagja volt a városi közgyűlésnek, és alelnöke nemcsak a zsidó hitközségnek, hanem a Kereskedelmi és Iparkamarának is, amelynek utóbb az elnöke lett; mindenütt becsülték és közkedvelt volt. A magánéletben azonban a két réteg nem érintkezett egymással, és nem emlékszem arra, hogy „a másik oldalhoz” tartozó, velem még oly jó baráti viszonyban lévő osztálytársaim közül bárki járt volna nálunk, vagy én náluk...

Az otthonunk

A szüleim háza a korábban fallal és árokkal körülvett eredeti városterület délkeleti sarkán állt.¹ Itt vezetett egykor a kelet-nyugati országút, és emlékszem azokra az időkre, amikor a város utcái még nem voltak leaszfaltozva, és ez az út igazi vidéki út volt, nyáron sűrű porral, esős időben mélyen süppedő sárral. Ezen át vezették a haszonállatokat a környező falvakból a közel fekvő gyakorlótéri marhapiacra, ami miatt napközben nem nyithattuk ki az ablakokat a por és a sok légy miatt. De a Barnum-cirkusz aranyfogú elefántjai is itt, az ablakaink előtt vonultak el felséges léptekkel, nyomukban a tigrisek és oroszlánok ketreceivel. Előttünk masíroztak el a katonák a közeli laktanyához, és a velünk szemben lévő sarkon áldották meg és hintették meg szenteltvízzel, útban a távolabbi temető felé, a szegény emberek koporsóit, majd a pap karingjét a tömjéntartót lóbáló karénekes fiú karjára vetette, mielőtt mindketten hazamentek volna. Így korán megtanultam az első latin szavaimat a halotti imádságból: „circum dederunt...”.

A házunk mögött azonban egy másik világ nyílt. Magas juharfákkal övezett kicsi és csendes kert, a közepén kerek virágágyással, benne rózsák és egy csoport piros *Canna indica*, amelynek fekete, gyöngyszerű gyümölcsét mi, gyerekek minden évben türelmetlenül vártuk... A kert szomszédságában, egy magas kovácsoltvas kerítés mögött óriási cementezett udvar terült el, az egyik oldalán hatalmas tárolóhelyiségekkel körülvéve, a másik végén pedig nagyapám háza állt, földszintjén a bornagykereskedés ódivatú irodájával, amelyben apámmal közösen tevékenykedett. Ősszel, a szüret után az egész udvar nyüzsgött a járművektől, amelyek az erjedő musttal teli nagy boroshordókat szállították ide. A hordók betöltötték az udvart, egészen addig, amíg az ellenőrzéseket követően tartalmuk a kigyózó fekete tömlőkön át fokozatosan el nem tűnt a mély pincék kapui mögött. A pincehelyiségek messze a telkünkön túlra nyúltak, és két szintben az egész egykori váráron végighúzódtak, titokzatos katakombákként, ahová nekünk tilos volt belépni.

Ennek a birodalomnak az uralkodója kora gyerekkoromban még az anyai nagyapám² volt, akit csodáltam, magas növésű, erőt sugárzó férfi volt, selymes ősz hajjal és ápolt ősz szakállal. A családfáját a bécsi császári udvari kereskedő és főrabbiig, Samson Wertheimerig (1658–1724) vezette vissza. Alakját az egész városban legendássá tették távoli utazásai: járt Egyiptomban, ahonnan egy bérelt bárkával egészen Karthumig vitorlázott a Níluson,

¹ A szülői ház: Felsőmalom u. 24. [A jegyzeteket a szöveg közreadói, Gantner Eszter és Schweitzer Gábor készítették – A szerk.]

² Wertheimer Jakab (1832–1915)

és eljutott az Északi-fokra is, ahol útközben egy északnordvég faluban tett pihenőn bemutatták II. Oszkár királynak, aki kíséretével ugyanabban a vendégházban szállt meg.³ Az esetet büszkén mesélte nekünk; aligha gyaníthatam, hogy egy jó fél évszázaddal később megismerkedem majd ennek az uralkodónak az unokájával.⁴

Hasonlóképp érdekesek voltak számomra az ezekről az utakról származó emléktárgyak, amelyek egy nagy üvegszekrényben álltak. Volt köztük edény, amely egy egyiptomi sírból származó gabonát tartalmazott, egy különös növény magvakkal teli megkövesedett gyümölcssei, szkarabeuszok, egy egyiptomi ásatásról származó dombormű egy harcosfej töredékével, etruszk vázák, Tanagra-figurák és sok más minden. Különösen izgalmas volt számomra két nagy kazetta, amelyekben egyiptomi templomokat, piramisokat és szobrokat ábrázoló régi acélmetszetek voltak. Az archeológia és az antik művészet iránti későbbi érdeklődésem valószínűleg innen eredeztethető. Volt továbbá egy ólomskatulya is, tele antik érmékkel, amelyeket a nagyapám már korán odaajándékozott nekem, és amelyekből egyes darabokat még ma is őrzök a gyűjteményemben.

Amikor még egészen kicsik voltunk, a nagyapám szívesen üldögélt a gyerekszobánkban, és figyelte, ahogy játszunk. Akkoriban csak ketten voltunk testvérek, a nálam három évvel idősebb nővérem⁵ és én, miután középső testvérünk, egy vakon született kisfiú négyéves korában meghalt.⁶ Tisztán emlékszem a fehér gyerekágyra, amelyben felvatalozva feküdt, és amelyhez odavezettek minket, hogy elbúcsúzzunk tőle. Anyám a szomorú esemény után évekig komor volt és sokat betegeskedett, alig találkoztunk vele. Öt évvel később új fiútestvér⁷ érkezett, majd rövidesen egy kislány⁸ is, anyám pedig szemlátomást összeszedte magát. Intenzív szeretete azonban a két kicsinek szólt; csak később, már szinte felnőttként tudtam bensőségebb viszonyba kerülni vele. Ebben az időszakban halt meg nagyanyám is, s szüleim, hogy nagyapám magányát enyhítsék, néhány éven keresztül rendszeresen átküldtek hozzá ebédelni. Míg az iskolában és otthon magyarul beszélünk – apám az erdélyi határ mellől származott, szinte teljes egészében magyar környékről –, a nagyapám többnyire németül beszélt, ahogyan a városi zsidó lakosság egész idősebb generációja. Így tanultam meg éppolyan folyékonyan németül, mint magyarul.

Hogy ez a franciával ugyanígy történt, azt az olasz Barborini⁹ kisasszonynak köszönhetem, akit roppant kalandos sorsa Pécsre vetett, és aki franciára és olaszra tanította a város fiataljait. Apja II. Abdul Hamid szultán udvari építész volt, ő pedig sokoldalú nevelésben részesült az akkori Konstantinápoly egyik francia kolostorában. Élénk intelligenciájából és muzikalitásából adódóan nemcsak a nyelv, hanem a francia irodalom és történelem iránt is fel tudta kelteni érdeklődésünket. Neki köszönhetem többek között a Napóleon iránti, néhány évig tartó rajongásomat is: az asztalomon évekig ott állt Canova fiatal Bonapartét ábrázoló mellszobrának márványmásolata, amit a szüleim egy olaszországi útról hoztak nekem. Még fontosabb azonban, hogy érdekelni kezdett a sok építészeti rajz, amelyek Barborini kisasszony lakásának falait borították, apja tervrajzainak és épületeinek finoman lavírozott perspektívái; a székesegyház mellett ez volt ébredő építészeti érdeklődésem egyik korai ösztönzője.

³ II. Oszkár (1829–1907) – 1872 és 1905 között Svédország uralkodója. A találkozás történetéhez lásd: Egy pécsi találkozása Oszkár királlyal. *Pécsi Napló*, 1907. december 11., 3.

⁴ VI. Gusztáv Adolf (1882–1973) – 1950 és 1973 között Svédország uralkodója.

⁵ Füchsl/Forbát Emília (1893–1944)

⁶ Füchsl Jenő (1895–1899)

⁷ Füchsl/Forbát Elemér (1904–?)

⁸ Füchsl/Forbát Irma (1906–1944)

⁹ Barborini Laura (1869–1926) – Pécsen élő ének- és nyelvtanár. A visszaemlékezésekben említett édesapa, Giovan Battista Barborini (1820–1891) egyike volt azon itáliai építészeknek, akik a 19. század második felében évtizedeken keresztül az Ottomán Birodalomban működtek.

Nyári örömök

Minden évben, miután befejeződött a tanév, Szent Péter és Pál napján átköltöztünk nagyapám hatalmas nyári házába,¹⁰ amely egy nagy szőlős- és gyümölcsöskertben állt, magasan a város feletti lankákon. Itt gyűlt össze a szerteágazó rokonság mindkét szülőm részéről, legfőképpen a gyerekek, akik a nyári szünetet nálunk, „vidéken” tölthették. És valóban olyan volt itt, mint vidéken. A birtok déli részén elterülő mezőn virágzott az összes vad mezei virág, a lakóház körüli öreg hársfákon a legkülönbébb énekesmadarak fészkeltek, így a meleg, nap-sütötte levegő mindig madárhangtól rezgett. Éjszakánként tücskök százai ciripeltek. A birtokon ősrégi vadgesztenyeallé haladt át, amely árnyékot adott, legöregebb fájának felsőbb régiói pedig menedékkül szolgáltak számomra, ha zavartalanul akartam olvasni. Visszagondolva ezekre a nyarakra, még ma is hallom néha, amint apám legkisebb, zongoraművész hűgának¹¹ játéka betölti a levegőt. Itt váltak életem részeivé Beethoven, Mozart és Scarlatti szonátái, valamint Bach *Das wohltemperierte Klavierja*, amelyek aztán soha többé nem is hagytak el.

A korai nyárejszakák, amelyeket gyakran egy lugasban töltöttünk a szőlőhegy legmagasabb pontján, a hullócsillagokat számolva, szintén felejthetetlenek maradnak, fejünk felett a világító tejúttal, a Nagymedvével és a Cassiopeiával. Erről a pontról a székesegyház tornyai felett elnézve az egész déli horizontot be lehetett látni, Nagyharsány távoli hegycsúcsáig, amely valószínűleg egy kialudt vulkán volt.¹² Zivatarok után itt-ott új csillag villant fel a sötét horizonton, távoli tüzek fényei villámsújtotta paraszti udvarokban, majd hamarosan megszólaltak a segítséget nyújtó városi tűzoltóság szirénái is.

A nyári emlékekhez hozzátartoznak ezek a viharok, amelyekhez foghatót később soha nem éltem át. A kékfekete, világító villámokkal feltöltött felhők hirtelen, sietős menetben tornyosultak a Mecsek hegység nyugati lankái felett, s először tompán guruló mennydörgés, majd recsegő becsapódások követték őket. Ezzel egyidőben köröskörül a hegyekben eldördültek a vihargyúk lövései, hogy szétszórják az esőfelhőket, valószínűleg nem sok sikerrel. Végül lezúdult a zivatar, mintha dézsából öntenék, magával sodorva az agyagos talajt az alattunk fekvő város meredek utcáiba.

A szőlőskertek felett kezdődtek a Mecsek erdővel benőtt részei, mögöttük pedig több kilométer hosszan terültek el völgyek, elszórt erdészházikókkal és vendéglőkkel, itt kószáltam a legszívesebben egyedül. Még messzebb feküdt nyugati irányban a távoli Jakab-hegy, ahová az iskolatársakkal kirándultunk tanítási szünnapokon, a pálos rend öreg, düledező kolostorromjával, amelyben egy egész cigánynemzetség megtelepedett sátraival.

Iskolaéveim későbbi nyaraiból néhányat a Magas-Tátra legszebb helyén töltöttem, a Csorba-tónál, egy nagy, sötét tengerszem mellett, majdnem 1400 méternyire a tengerszint felett, óriási fenyőerdők között, a tisztásokon mohával és páfránnyal. A tó a Magas-Tátra hegység láncá előtt fekszik, a Poprád-völgy szélén, környékéről be lehet látni a Szepesi-síkságot, a másik oldalon pedig az Alacsony-Tátra látszik, fel-felbukkanva a vonuló felhők rései között. Emlékszem az órák hosszát tartó kirándulásokra, amelyeket a hegység belsejébe tettem, elhaladva a magas vízeselek előtt, és a tengerszem-csúcs megmászására, ahonnan a lengyel oldalon egészen mélyre, Zakopánéig le lehetett látni. Felejthetetlen marad az áramló Dunajecen tett utajozás kirándulás is, amely egy kis faluban ért véget, ahol csak hosszú fekete kaftánt viselő lengyel zsidók laktak. A Csorba-tó – éppúgy, ahogy az egész szlovák környék az akkori Felső-Magyarországon, ahol a háború alatt is el kellett töltenem két évet – egyfajta második hazámmá vált. Számptalan emlék köt azokhoz az emberekhez, akikkel itt fiatalkoromban évente találkoztam, s akik közül sokakat később, felnőttként idegen országokba számúzva

¹⁰ A nyári ház: Kaposvári u. 21.

¹¹ Fűchsl Jenny (1873–1942) – a Grünfeld-vonósnégyes hangversenyein hallhatta zongorajátékát a közönség. Lásd például: *Az Újság*, 1910. december 11., 15.

¹² A Harsányi hegy nem vulkanikus eredetű, valójában mészkőből képződött.

láttam újra viszont. Ki tudná elfelejteni a nagy magyar színésznő, Márkus Emília Romola nevű lányát, aki akkoriban balettiskolába járt, majd táncosnóként a csodálatos Nyiszinszkij élettársa lett,¹³ megosztva vele tragikus sorsát?... Vagy az átható tekintetű és finomra nyírt ősz szakállú Sigmund Freudot, aki feleségével és lányával mindig ott töltötte vakációját?...

Technikai csodák

1907-ben Frigyes főherceg és párja ünnepélyes jelenlétében országos kiállítás nyílt Pécsen, amely kitöltötte az egész nyári szünidőnket. Annyi volt a látnivaló, hogy már a felsorolás is meghaladná az emlékezés kereteit. Amire azonban a legjobban emlékszem – a „kinematográf” mellett, amely egy sátorban állt, s ahol hátborzongató történeteket adtak elő zongorakísérettel –, az a nagy léghajó volt, amelybe két napon át töltötték a világítógázt, míg egyre nagyobb és nagyobb lett, hogy aztán vasárnap ünnepi ceremóniák és az egész város ujjongása kíséretében a magasba emelkedjen. Az utaskísérők a város rendőrfőnöke¹⁴ és a népszerű, ragyás főispán, gróf Benyovszky¹⁵ voltak, az utóbbi mint a kormány legmagasabb rangú képviselője, aki, mielőtt megszabadultak volna a nehéz homokzsákoktól, kísérelőnek lepecsételt borítékot adott át, amelyben a nézők szerint a végrendelete volt...

Ebben az időszakban jelent meg városunkban az első „automobil”, amelyhez különösen szoros kapcsolat fűzött iskolatársam és legjobb barátom, Pali¹⁶ révén, aki a zsidó népiskola egyik tanárának fia volt. A kapcsolat a használt gyújtógyertyákkal kezdődött, amelyeket Pali előhúzott a zsebéből egy Trentinóban töltött nyarat követően, ahol energikus anyja a szüreti időszakban egy barátnőjének szőlőbirtokán tevékenykedett. Aztán viszont megjelent a nagy Itala-autó is a maga valójában, hogy Pécsen telegen át, ahol nem csekély feltűnést keltett. Mindebben számunkra még egy izgalmas titok is rejtett: Pali Trentinóban szerzett barátját, a sofőr Ettore-t olasz irredentaként üldözték az osztrák hatóságok, és a pécsi tél után Olaszországba akart menekülni. Így érintett meg minket már egészen korán annak a vihar-nak az első szele, amely tíz évvel később a Dunai Monarchia feloszlásához vezetett.

1909-ben Blériot¹⁷ átrepülte a csatornát, és mi rögtön hozzáláttunk, hogy megépítsük monoplánjának modelljét, amely gumiszalag-meghajtással magasra repült a nagy cementudvarunk fölött. 1910-ben Budapesten nagy versenyrepülést rendeztek,¹⁸ amelyen én is részt vehettem, minden akkori repülőgéptípus és a repülés összes nagysága képviseltette magát. Ott volt a két Wright, Farman, Santos-Dumont és Blériot vetélytársa, a kis Paulham, aki keskeny Antoinette-jével 1030 méteres új csúcstól állított fel... Fél évvel később Pécsre jött egy ismeretlen francia, Léon Versepuy,¹⁹ aki napokon át hasztalanul próbálkozott, hogy felemelkedjen a levegőbe egy apró Santos-Dumont-géppel. Végül feltornászta magát hatméteres magasságba, majd a földre zuhant, és eltört az egyik szárnya. A propellerének egy darabját hosszan őriztem.²⁰

¹³ Márkus Emília (1860–1949) leánya, Pulszky Romola (1891–1978) 1913-ban kötött házasságot Vaclav Nyiszinszkijel (1889–1950).

¹⁴ A rendőrség élén ekkor Oberhammer Antal (1871–1930) h. rendőrfőkapitány állt.

¹⁵ Benyovszky Móric (1872–1936) – 1906 és 1910 között Pécs és Baranya vármegye főispánja.

¹⁶ Bodó Pál (1897–1975) – író, újságíró, műfordító. Édesapja Bodó (Weisz) Mór, a pécsi izraelita hitközség iskolájának a tanára volt.

¹⁷ Blériot, Louis (1872–1936) – francia mérnök és pilóta.

¹⁸ Szabó Attila: Az első nemzetközi repülőverseny Budapesten. In: *A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve II.* Szerk.: Csáki Krisztina. Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, 2013. 260–281.

¹⁹ Versepuy, Léon (1881–1954) – francia pilóta.

²⁰ Lásd: Versepuy gépe megrongálódott. *Pécsi Napló*, 1910. szeptember 10., 5. Néhány nappal korábban azonban több ezer néző jelenlétében sikeres repülést hajtott végre Pécsen. Lásd: Hurrá,

Az ezután következő néhány évetem a fizikai kísérletek és mindenféle gépek iránti érdeklődés uralta, ami valószínűleg minden korombeli fiú életéhez hozzátartozott. Otthon hamarosan egész gyűjteményem volt berregő és villámokat szóró elektromos készülékekből, amikor pedig ezek már nem voltak képesek új mutatványokra, egyik tanárunk hatására, aki sikeresen keltette fel diákjai érdeklődését tárgya iránt, az éveken át féltetett zsebpénzemből kémiai laboratóriumot alakítottam ki a szobámban, amit néhány robbanás és savaktól elszíneződött szőnyegek jeleztek... Ilyesfajta időtöltéseim egy ideig azáltal is megerősítést nyertek, hogy apám épp ebben az időben zárta be egyre rosszabbul menő bornagykereskedését, megvásárolt viszont egy régi sörfőzdét, és modernizáltatta. Jó néhány órát eltöltöttem ott, a gépek és az épülőfélben lévő új épületek között. Hamarosan azonban már sokkal jobban vonzott a magas hűtőtorony, amelynek tetejéről tavasszal felvázolhattam a virágzó gyümölcsöskertekre nyíló kilátást. A néhány évig tartó fizikai és kémiai érdeklődésem után egyre inkább – miközben szívesen kószáltam a város új épületeinél is – a rajzolás és a festés vált a kedvenc elfoglaltságommá, az utolsó iskolaévek olykor egészen intenzív munkája mellett.

Valószínűleg ritka dolog, hogy az ember nem szorongással gondol vissza az iskolaéveire, mint arra az időszakra, amikor szabad fejlődésében értetlen tanárok akadályozták meg. Én viszont szívesen idézem fel utolsó iskolaéveimet, amelyek során néhány tanárunkra már inkább barátként tekinthetünk, akik szövetségeseink voltak abban a törekvésben, hogy megszabadulhassunk az ódivatú tanterv által ránk kényszerített kötöttségektől. A fővárosban a századforduló körül ébredő, a kulturális és politikai élet minden területén jelentkező szellemi megújulás, amely a radikális szépirodalmi folyóiratban, a *Nyugatban* – élén a költő Ady Endrével –, valamint a Társadalomtudományi Társaságban és az 1900-ban alapított *Huszadik Század* című tudományos folyóiratukban öltött testet, lassan a nagyobb vidéki városokban is érezte hatását. Egyelőre azonban még megpróbálták távol tartani ettől a mozgalomtól az iskolát, amelynek irodalom- és történelemoktatása a régi nemzeti kulcsszavakon nyugodott. A felsőbb évfolyamokon voltunk viszont néhányan, akik tehetséges és érdeklődő diákként meg akartuk kísérteni a régi láncok lerázását. Ennek útját az iskola régi „önképzőköri” hagyományának megújításában láttuk, aminek keresztülvitele a kör titkáraként az én feladatom lett. Három különböző csoportot hoztunk létre, az irodalom, a képzőművészet, valamint a zene és a természettudományok számára, s ez lehetővé tette, hogy mind a három területen egyidejűleg végezzünk koncentráltabb önképzőköri munkát, messze túllépve az iskola szakterületének határait. A csoportokban folyó munka főleg az adott tárgy témáiban írt dolgozatok megvitatásából állt, továbbá a művészeti csoportban kamara- és szólózenei darabok előadásából, mert volt közöttünk néhány rátermett zenész is. A zongoristánk például Halász Dezső²¹ volt, jó barátom, akit később még viszontlátunk majd.

Érdeklődési köröm radikális átalakulását nem utolsósorban egy távoli rokonunk²² nagy könyv- és grafikai gyűjteménye ösztönözte: a rokon egy magánbank fiatal társtulaj-

Versepuj! *Pécsi Napló*, 1910. szeptember 6., 3.

²¹ Halász Dezső (1897–?) – Forbát Alfréd iskolatársa a Pécsi Állami Főreáliskolában. A két világháború közötti időszakban Zágrábban élt.

²² Ullmann Marcell (Mór), az 1913-ban csődbe jutott Ullmann M. Károly Bank- és Váltóüzlet egyik belfagya volt, aki utóbb 1915. május 30-án Drohobyc térségében tartalékos főhadnagyként halt hősi halált az első világháborúban. Az Ullmann-bankház bukásához lásd Gál Zoltán: A pécsi magánbankárok felemelkedése és bukása a XIX. század derekától az 1930-as évekig. In: *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara – Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2005. 41–44.

donosa volt, visszavonultan élő különc, aki a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatta az öröklött üzlet iránt, s a kisváros fullasztó atmoszférájából inkább az európai szellemnek abba a gazdag és ragyogó világába menekült, amely századunk első évtizedeiben élte virágkorát. Könyvtárában ott volt az újabb német és skandináv irodalom minden műve, amelyekről az iskolánkban mit sem lehetett hallani, Gerhard Hauptmann, Thomas Mann, Rilke és Hofmannsthal, Ibsen, Strindberg és egyéb szerzők, akiket itt ismertem meg. Különösen Ibsen volt rám nagy hatással, akinek „lángjáról” – apám szkeptikus fejrázásai mellett – tanulmányt is írtam.

Talán még az irodalomnál is erősebben hatottak rám ebből a gyűjteményből az új könyvművészet darabjai; az irányzat Angliából terjedt át a kontinensre, fő képviselői William Morris, Walter Crane és Aubrey Beardsley voltak. Ekkor ismerkedtem meg azoknak a modern művészeti irányoknak a kezdeteivel, amelyekkel tíz évvel később közeli viszonyba kerülhettem. Itt láttam először Kandinszkij *A két lovasát* és Franz Marc alkotásait, valamint olvastam Kandinszkij első írását, *A szellemiség a művészetben* című szöveget.

Az irodalmi és művészeti megvilágosodásnak ez a forrása egyszer csak hirtelen apadt el. A bank 1913 őszén csődbe ment, megrázva a város jó néhány vagyonát és ipari üzemét, a gyűjteményt pedig elárverezték. A bank tulajdonosának, akivel az évek során szoros barátságot kötöttem, el kellett fogadnia egy állást egy fővárosi könyvesboltban, ahol néha találkoztam vele, mielőtt néhány évvel később elesett volna a kárpáti fronton. Néhány könyvet, amelyek különösen kedvesek voltak számomra, apám megvásárolt nekem az aukción;²³ ma is őrzöm őket...

A könyvművészetben belül különös érdeklődéssel fordultam az ex librisek felé. Imre barátom,²⁴ a munkásbiztosító vezetője, a szociáldemokraták csodált titkárának, Hajdu Gyulának a testvére szisztematikusan gyűjtötte az ex librisek nyomtatott képeit. Ennek a gyűjteménynek a hatására én is elkezdtem ellátni az ismerőseimet különböző ex librisekkel. Később, amikor ennek híre ment, egy művészeti és gyűjtőszervezet, a budapesti Szent György-céh számozott mappában kiadott tízet a rajzaim közül réznyomatban, száz példányban, amelyet a sajtó olcsón átvett. Onnantól kezdve fizetett megrendeléseket kaptam ex libris-vázlatok készítésére.

Mindezek után a gyakorlatban is el akartam sajátítani azokat a grafikai és nyomtatási eljárásokat, amelyekkel a fent említett könyvgyűjteményben ismerkedtem meg. Erre egy kis nyomdában és litográfiai műhelyben nyílt lehetőségem, ahol a vezető engedélyével a szabadidőmet eltöltöttem. A tájakat ábrázoló skicceimet hamarosan már magam is kőre tudtam rajzolni és nyomtatni. – Végül részt vehettem egy tanulmányúton, amelyet a magyar könyvnyomdák és kiadók szövetsége az ún. „Bugrá”-ra, a lipcsei nemzetközi könyvművészeti és grafikai kiállításra szervezett.²⁵ Éppen túl voltam az érettségimen, és noha az ugyanezekben a napokban Szarajevóban eldőrdült lövések elkomorították a világot, apám megengedte, hogy elutazzak.

A háború kitörése

Ez volt az első nagyobb külföldi utam, ha eltekintek az apámmal a bécsi művészeti múzeumokba tett látogatástól, valamint egy internátus által szervezett gyalogos kirándulástól, amelynek során Tirolból a Felső-Engadinon és az olasz tavakon át a Simplon-hágó fölött jutottunk Svájcba. Miután áttanulmányoztam a kiállított könyveket és a grafikai eljárások

²³ Elárverezett pécsi könyvtár. *Pécsi Napló*, 1914. április 1., 3.

²⁴ Hajdu Imre (1884–1975) – a Pécsi Kerületi Munkásbiztosító Pénztár ügyvezető igazgatója, Hajdu Gyula (1886–1973) ügyvéd, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, egyetemi tanár fivére.

²⁵ „Bugra” – Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik.

kat, elhagytam a könyvnyomdászok társaságát, és először életemben egyedül, saját terveim szerint utaztam tovább. Néhány napot Drezdában töltöttem, túlnyomórészt az elővár (Zwinger) festménygalériájában, ahol a sixtusi Madonna szinte semmilyen, ifjabb Hans Holbein és Lucas Cranach viszont annál mélyebb hatást gyakorolt rám. Pompásnak találtam a városképet a Zwingerrel, az udvari színházzal, a templommal és a kastéllyal. A Zwinger mögötti kis tavon eveztem, és megnéztem az udvari színházban egy Hamlet-előadást, ahol Hamlet dikciójának szász csengésében gyönyörködtem... Végül Hellaerauban megcsodáltam Tessenow épületeit, amelyeket épp akkortájt fejezett be a Dalcrozeiskola számára.

A következő állomás Weimar volt, ahol néhány napot barangoltam. A Goethe-ház hangulata mélyen megérintett; miközben a kis alabástrom mellszobrokat szemléltem Goethe dolgozószobájában, újra elfogott a korábbi, Napóleon iránti és sokak által gúnyolt csodálatom érzése is. És ebben a városban élt egykor egyik kedvenc költeményem, a *Don Carlos* szerzője is. Hogy is sejtettem volna, hogy egyszer még éveket fogok itt eltölteni?

Voltaképpen azt terveztem, hogy Nürnbergben keresztül Münchenbe utazom, hogy eredetiben is láthassam a Régi Képtár könyvekből már olyan jól ismert képeit. Az utolsó júliusi napokat Nürnberg várában és színes gótikus templomaiban töltöttem. Hisz még soha nem láttam középkori építésű városrészt. – És akkor jött hirtelen augusztus 1-jén a hadüzenet, amely azon nyomban véget vetett ezeknek a szép napoknak.

A hazaút nem volt mentes a nehézségektől. Csak néhány nap múlva jutottam el egy zsúfolásig tömött éjszakai vonattal Passauig. Minden állomáson be kellett várunk a szembejövő vonatokat, amelyek teli voltak lelkesen éneklő katonákkal. Végül megérkeztünk, és a Duna-parton ott füstölt a Duna-Gőzhajózási Társaság lapátkerék-meghajtású gőzöse, amelyet jól ismertem egy korábbi, az Alsó-Dunára tett iskolai kirándulásból, s amely három nap alatt Mohácsig vitt. Ott várt rám az öreg kocsisunk a kocsival és a lovakal, és néhány órán belül felbukkant a Mecsek hegység.

Otthon mintha az egész város megváltozott volna. A legtöbb osztálytársam már egyenruhában volt, hiszen mindegyikük idősebb volt nálam legalább egy évvel. Hogy a helyzet komolyságához igazodva én is tegyek valamit, a következő két hónapban, mielőtt az egyetemen elkezdődött volna a tanítás, összetrombitáltam a fiatalabb iskolatársakat, és cserkészcsoporthoz alakítottunk, amely sokféle feladatot el tudott látni. A Vöröskereszt rögtön hasznunkat vette, segédkezhetünk a déli háborús helyszínek sebesültjeinek szállításában. Aztán a nővéremmel közösen kaptunk munkát a Hadsegélyező Hivatalban, a főispán irodájában. Ott arany eljegyzési gyűrűket cseréltek be vasgyűrűkre, és vastag pamutból kötött ér- és térdmelegítőket gyűjtöttek, hogy továbbadják őket a város három ezredének. Így telt el a két hónap, mielőtt október elején beiratkozhattam a budapesti műszaki egyetem építészeti karára.

Az építészeti tanulmányaim kezdetei nagy csalódást jelentettek. Az első félévben semmi olyan nem volt, aminek köze lett volna az építészethez, és a másodikban is csak kevés. Ehelyett az „akadémiai” munka keményebb volt, mint a reáliskola utolsó éveiben, minden nap késő estig dolgoztam, szabadidőm pedig, hogy múzeumokba, koncertekre járjak vagy szabadon rajzoljak és fessek, csak vasárnaponként volt. Az egyetlen tárgy, amely érdekelt, az antik formátan volt, és a tanszék adjunktusával, dr. Lechner Jenővel²⁶ hamarosan össze is barátkoztam. A híres építész, az akkortájt elhunyt Lechner Ödön unokaöccse volt, aki a magyar nemzeti romantika vezéralakjának számított. Ő maga a romantika utáni neoklasszicizmus szellemében dolgozott, és nem volt ellenére, ha kevés szabadidőben egyszerűbb rajzokkal segédkeztem neki a tervpályázatoknál. Így mégiscsak korán kapcsolatba kerültem az építészeti munkával. Köszönettel tartozom az északmagyar–lengyel rene-

²⁶ Lechner (1942-től Kismarty-Lechner) Jenő (1878–1962) – építész, építészettörténeti író, egyetemi oktató, Lechner Ödön (1845–1914) unokaöccse.

szánszról írott doktori disszertációjáért is; ez ébresztette fel az érdeklődésemet a művészet-történeti kutatások iránt, amely később aztán az övével rokon területre vezetett.

Tanulmányaimnak ez az első felütése csak rövid ideig tartott. A második szemeszter végén elértem a szolgálatköteles életkort, és behívtak a tüzérséghez technikusként, noha az egészségügyi vizsgálatot végző katonai orvosok nem értettek egyet abban, hogy alkalmas vagyok-e a fegyveres szolgálatra. 1915 nyarán egy tábori tüzérségi egységhez osztottak be Eszéken, Horvátországban, egy óra vonatútra déli irányba Pécestől, a Dráva mellett, ahol apám majdnem minden vasárnap meg tudott látogatni. A kétségek mindazonáltal jogosnak bizonyultak. Egy különösen megerőltető lovas gyakorlat után magas láz kapott el. A katonai kórházban töltött néhány hét után tüdőcsúcshurutot állapítottak meg, és el kellett bocsátaniuk a szolgálatból.

A betegség éve

A következő két évet a Magas-Tátrában, a „Tátra-otthon” panzióban töltöttem, a széplaki tüdőszanatórium szomszédságában és főorvosának kezelése alatt. A környék óriáserdeiben azonban, amelyeket oly jól ismertem a Csorba-tónál töltött nyarokról, érkezésem előtt néhány nappal nagy kárt okozott egy ciklon. A hosszú fatörzsek ledöntve és összevissza heverték, gyakran gyökerükkel az ég felé, és a villamos szárnyvasút póznái is osztoztak a sorsukban. Mindent vastag hó fedett. A sanatóriumot a poprádi állomásról csak szánkóval lehetett megközelíteni, az autóúton, amelyről valamelyest letakarították a havat.

Csak sok évvel később tudtam meg, amikor meglátogattam az orvosomat, mennyire beteg is voltam tulajdonképpen, és hogy ő akkoriban aligha mert reménykedni a teljes felépülésemben. A fejlődésem szempontjából mindazonáltal értékes volt ez a két év, amelyek során erőfeszítéseket tettem, hogy egészséges legyek, és hogy újra kezdhesek valamit az életemmel. Sokféle emberrel kerültem kapcsolatba, ennek következtében pedig az emberismeretem is fejlődött; sokat tudtam olvasni, rajzolni és festeni, és végül a második évben, amikor már szabadon mozoghattam, közelebről megismertem a szászok által lakott Szepességet, ezt a karakteres országrészt, régi kultúrájával és építészetével. Ez a környék már korábban, a 17–18. századi szabadságharcok történetével lenyűgözött.

Az olyasfajta emberekkel való érintkezés, amilyenekkel addigi életemben sosem találkoztam, nem volt mindig pozitív. A korábban említett társadalmi távolságtartás, amelyhez Pécestől hozzászoktam, itt egészen eltűnt, különösen a fiatalság körében, akik nagyon bajtársiasan éltek együtt. Felejthetetlen számomra a fiatal, mindig vidám Tarcsányi Vili,²⁷ egy korán elárvult fiú, akinek az apja balesetben halt meg. Őt harminc évvel később katonatisztként és a nyilasok rövid türannisza elleni összeesküvés vezetőjeként végezték ki, röviddel azelőtt, hogy a nyilas rémuralom összeomlott volna... De találkoztam a korlátozott magyar dzsentri társadalmi réteg tagjaival is, akikről korábban csak hallomásból volt tudomásom. Pedig hát ez a réteg viselte a legfőbb közéleti pozíciókat a megyékben és a minisztériumokban egyaránt, a réteg, amely azon dolgozott, hogy az országot a szakadék szélére vezesse, egyrészt a nemzetiségek háttérbe szorításával, a saját iskolák elvételével, másrészt a mezőgazdasági és ipari munkásság elnyomásával, akiktől megtagadták a szavazati jogot. A panzióban tipikusan ebbe a kategóriába tartozott a Magyar Királyi Koronaórség fejszerűséssel kezelt főparancsnoka.²⁸

Ott voltak azonban a másik oldal képviselői is, a radikális ellenállásé, amellyel már Pécsen és első egyetemi évem alatt érintkezésbe kerültem. Volt egy egyetemi oktató a fe-

²⁷ Tartsay Vilmos (1901–1944) – katonatiszt, a második világháború alatti katonai ellenállás egyik szervezője és mártírja.

²⁸ Ebben az időben Kubinyi György (1868–1945) ezredes volt a koronaórség parancsnoka.

leségével, és három szétválaszthatatlan fővárosi tanítónő, őket mind viszontláttam a későbbi életemben. És itt találkoztam első alkalommal a magyar szociáldemokrácia egyik vezető személyiségével, a *Népszava* pártújság szerkesztőjével, Kunfi Zsigmonddal és feleségével, akikkel rögtön összebarátkoztam.

Végül itt kezdődött ifjúságom nagy szerelme Mártival, amely teljes hat évig tartott, míg az éveken át tartó távolság akadályai fokozatosan ki nem oltották...

Gyógyulás

1916 novemberében 86 évesen meghalt az öreg császár és király, I. Ferenc József, és néhány nappal ezt követően megjelent a szanatóriumban egy magas rangú katonatiszt, aki minden beteg katonai személyt és az ott állomásozó síkiképzési egységeket felesketett az új uralkodóra, IV. Károlyra. Mihelyst lezajlottak a koronázás tradicionális ceremóniái – amelyekben a mi parancsnokunknak is szerepe volt –, a fiatal császár a katonai vezetés egységeibe való személyes közbeavatkozással próbált javítani az egyre rosszabbá váló háborús helyzeten. Egy a főparancsnokságtól érkező császári küldöttség végiglátogatta a monarchia összes szanatóriumát és üdülőotthonát, és kiosztotta a parancsot minden vélt „lógósnak”, tekintet nélkül az illető egészségi állapotára, hogy jelentkezzen a korábbi egységénél. Pécsre utaztam, és inkább a városi vezetés katonai referensénél jelentkeztem, aki megnyugtatót, hogy az alkotmány szerint senkit nem vihetnek el katonai szolgálatra a felelős hatóságok megkerülésével. Az egészségi állapotomat egyébként épp egy hónappal korábban ellenőrizték a budapesti helyőrségi kórházban, ahol továbbra is szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítottak. A polgármester²⁹ és a főispán³⁰ erre tiltakozást nyújtottak be a törvényellenes beavatkozás ellen a védelmi minisztériumnál, mire én mindössze pár nap elteltével visszatérhettem a Tátrába.

1917 késő tavaszán tettem még egy kirándulást a Szepesség reneszánsz városkáiba, előtanulmányként a művészettörténeti munkához, amelyet a pécsi reneszánsz művészet emlékeiről szándékoztam írni. Aztán végérvényesen elhagytam a Tatra-otthont, és Pécsen töltöttem a kora nyarat, szorgalmasan foglalatzkodva a kijelölt témával, közben pedig szoros kapcsolatba kerültem a művészettörténetileg magasan képzett pappal, dr. Szőnyi Ottóval,³¹ a püspöki könyvtár és a hozzá tartozó kótár őrzőjével. A munkát csak a következő tavasszal tudtam ideiglenesen lezárni, egy hosszabb esztergomi, a magyar hercegérek székhelyén tett látogatást és további, a budapesti nemzeti múzeumban folytatott tanulmányokat követően. Az első eredmény egy előadás volt a Magyar Archeológiai és Antropológiai Társaságban, amely aztán felvett rendes tagjai közé.³²

A nyár közepét újra a Csorba-tónál töltöttem, ahol tovább erősödtek személyes kapcsolataim a politikai baloldal képviselőivel. Itt kezdődött többek között sok évtizeden át sértetlen barátságom Halasi Bélával,³³ a Radikális Párt fiatalabb generációjának tagjával, aki akkoriban a magyar kereskedelmi szövetség titkára volt, de szoros barátságot ápolt a szociáldemokrácia vezető értelmiségével is. Halasi révén kerültem magam is a parlamenten kívüli ellenállás vezetőinek baráti körébe, és az ősz folyamán az egyik legfiatalabb tagként léptem be a Radikális Pártba.

²⁹ Nendtvich Andor (1867–1951) – Pécs polgármestere 1906 és 1936 között.

³⁰ Visy László (1854–1935) – Pécs főispánja 1911 és 1917 között.

³¹ Szőnyi Ottó (1876–1937) – katolikus pap, régész, levéltáros, művészettörténész, a Pécsi Püspöki Joglyceum tanára, a Pécsi Városi Múzeum igazgatója.

³² A „Szatmári György tabernákulum a pécsi székesegyházban” címen megtartott előadáshoz lásd Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. 24.

³³ Halasi Béla (1887–1965) – közigazdász, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) titkára, a Tanácsköztársaság után emigrált; 1939-től az USA-ban élt.

A forradalom előtt

1917 októberében két éves megszakítás után újra folytathattam az építészeti tanulmányaimat. Fiatalabb évfolyamba kerültem, egy másik pécsi építészhallgatóval, Molnár Farkassal³⁴ egy csoportba, aki később követett a Bauhausba, Weimarba, hogy aztán a konstruktivista periódus művészileg legjelentősebb magyarországi építészévé fejlődjön. Ezt hallgatóévei alatt még alig lehetett sejteni. Vézna fiú volt, akinek a kemény tanulmányok nehezeére estek, és aki soha nem tudott komolyan venni semmit: „dadaista” volt egy olyan korszakban, amikor a dada épphogy csak megszületett... Ráadásul a Szent Imre Kollégiumban lakott, amelyet szigorúan katolikus alapítvány tartott fenn, s amelynek fegyelmét nehezen tudta elviselni. Weimarban még találkozni fogunk vele. – Az évfolyamhoz tartozott a budapesti műszaki egyetem első női hallgatója is, Hatvany Tony,³⁵ akivel később a müncheni műszaki egyetemen találkoztam újra. A budapesti üzleti arisztokrácia egyik legkultiváltabb családjához tartozott, amelyhez két művészileg jelentős unokatestvér, a festő Ferenc és az író Lajos is tartozott.

Lechner örült, hogy viszontláthat. Egyedül vitte a tanszéket, minden asszisztense katonai szolgálatban volt, és rögtön megkérdezte, hogy nem szeretnék-e nála dolgozni, a fiatalabb évfolyamokért felelős asszisztensként. Örömmel egyeztem bele, a szolgálatot a tanulmányaim mellett láttam el – és az egyre aktívabb politikai tevékenységem mellett, amely az estéimet egyre jelentősebb mértékben vette igénybe. A vasárnapok maradtak társasági életre és rajzolásra, festésre.

Az 1918-as forradalom előkészítésében fontos szerepet játszó Galilei Kör, a baloldali egyetemi és főiskolai ifjúság szerveződése a korábban említett Társadalomtudományi Társaság hatása alatt már 1908-ban megalakult; a kör létrejöttét két radikális szabadkőműves páholy is támogatta, köztük a Martinovics-páholy, amely nevét az 1792-es jakobinus összekövés kivégzett vezérére³⁶ kapta, s amelynek tagjai között ott volt az egész szociológusi elit és a szociáldemokrácia vezető értelmisége is. A kör a szociológusok „szabad iskolájával” közösen tevékenykedett, és a szocialista szakszervezetek beleegyezésével átvállalta a munkásság politikai irányítását és képzését. A kör a szociáldemokráciánál baloldalibb felfogást képviselt. Emellett 1914 tavaszán, a háború kitörése előtt nem sokkal a szociológusok körének politikai szervezeteként létrejött a fentebb már említett Polgári Radikális Párt.

Figyelemre méltó az a meglepően súrlódásmentes együttműködés, amely a két parlamenti képviselőt nélküli ellenzéki csoportosulást, a radikálisokat és a szociáldemokratákat jellemezte abban az időszakban, minden teoretikus véleménykülönbségük dacára szem előtt tartva a közös célokat: mindenekelőtt a közélet megszabadítását a feudális maradványoktól, valamint a polgári demokrácia kivívását. A demokráciáról alkotott elképzelésükhöz hozzátartozott a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításának terve, egészen az ország politikai struktúrájának átalakításáig menően, a különböző népek föderációjának létrehozását szorgalmazva, ami fontos pont volt a radikálisok vezetője, Jászi Oszkár programjában. Jászi politikai barátai közé tartozott Octavian Goga is, a román kisebbségek parlamenti képviselője.³⁷

³⁴ Molnár Farkas és Forbát Alfréd kapcsolatát a következő monográfiák részletesen tárgyalják: Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*, i. k., valamint Ferkai András: *Molnár Farkas*, Budapest, TERC, 2011.

³⁵ Hatvany Antónia (1894–1974) – Hatvany-Deutsch József és Laczkó Fanny leánya, Hatvany Lajos és Hatvany Ferenc unokatestvére. Az Egyesült Államokban 1924-ben jelent meg Frances Kellorral közösen írt *Security against War* című kétkötetes műve.

³⁶ Martinovics Ignác (1755–1795) – ferences szerzetes, egyetemi tanár, a hazai jakobinus szervezkedés egyik vezetője. 1794-ben vették őrizetbe, s négy társával együtt 1795-ben végezték ki.

³⁷ Octavian Goga (1881–1938) költő, politikus nem volt a magyar parlament tagja.

A Galilei Körbe való belépésemnek mindenekelőtt az volt a célja, hogy a sokoldalú kurzusaikon részt véve pótoljam meglehetősen hiányos politikai és szociológiai ismereteimet. Pikler Gyula,³⁸ a fővárosi statisztikai hivatal vezetője például előadásorozatot tartott az angol Henry George-ról, a földreformmozgalom atyjáról, különös tekintettel a szocialista eszmékhez közel álló gondolataira. Szorosabban kapcsolódott az aktuális politikai helyzethez, az utolsó háborús évek lázadásra kész atmoszférájához a római Spartacus-felkelésről tartott történelmi előadás, amelyet a Nemzeti Múzeum osztályvezetője, a Strzygowski-tanítvány Supka Géza³⁹ tartott, akinek személye rám és minden hallgatójára lebilincselően hatott. Amikor Supka a Radikális Párt első jelöltjeként megmérette magát a parlamenti választásokon, én is ott ültem a választási irodában. Idős, mozgásképtelen, ám választójoggal rendelkező embereket hoztak el lakásaikból és fuvaroztak konflison a választási helyiségbe. Őrjáratoztak az ellenzék választási gyűlésein, és vitákat provokáltak az ellenzéki párt egyik képviselőjével, az idős gróf Apponyi Alberttel, aki korábban oktatási miniszterként megtagadta a nemzetiségiektől a saját iskolákat. A választás elveszett, én azonban megnyertem Supka évekig tartó barátságát, aki a Radikális Párt *Világ* című újságjánál, amelynek másodszerkesztője volt, hallgatói politikai referensként alkalmazott. A szerkesztőségben újra találkoztam egy pécsi újságíróval, Magyar Lajossal⁴⁰ is, akivel diákkorunkban barátok voltunk, s aki később a szovjet-orosz Borogyin missziójának segéd-tisztje lett, Csang Kaj-sek mellett, majd a sztálini terror áldozatává vált.

A Galilei Kör kulturális tevékenéseit mindeközben egyre inkább politikaiak váltották fel, többek között illegális békepropagandát szervezett. Duczynska Ilona,⁴¹ egy lelkes és aktív diák kifüggesztett egy listát, amelyre mindazok a tagok felírhatták a nevüket, akik adott esetben készek lennének békefelhívásokat terjeszteni a katonák körében – akiknek akkoriban nem volt szükségük túl sok győzködésre... Én is aláírtam.

A karácsonyi napokat a Tatra-otthonban töltöttem, hogy kipihenjem magam kicsit. Ott kaptam a figyelmeztetést, hogy egy darabig maradjak is ott, mert a rendőrség érdeklődött utánam a panzióban. De semmi nem történt, azon kívül, hogy megtudtam, a rendőrség különböző laktanyákban háború elleni röpcédulák százait kobozta el, és hogy a szálak a Galilei Körhöz vezettek, amelynek tevékenységét [1918.] január 12-én betiltották. Körülbelül harminc tagot vettek őrizetbe, az élen Duczynskával Ilona és barátjával, Sugár Tivadarral.⁴² – Visszatérésem után a betiltott egyesület vezetőségével a legnagyobb elővigyázatosság mellett találkoztunk a második vezetőnk, Rudas Zoltán⁴³ lakásán, aki később a tanácskormány tagja lett. Ennek ellenére heteken keresztül nem merészkedhettünk a találkozóhelyünk közelébe anélkül, hogy ne tűnt volna fel egy utcasarok mögül egy hamarosan ismerőssé váló figura.

³⁸ Pikler J. Gyula (1864–1952) – orvos, statisztikus, a Budapesti Statisztikai Hivatal aligazgatója.

³⁹ Supka Géza (1883–1956) – író, régész, művészettörténész, 1916–1917 között a művészettörténész Josef Strzygowski asszisztenseként a régészet és művészettörténet előadója a bécsi egyetemen.

⁴⁰ Magyar Lajos (1891–1940) – író, újságíró. A Tanácsköztársaság bukása után börtönbüntetésre ítélték, majd fogolycsera útján 1922-ben a Szovjetunióba került. Az 1920-as évek közepén Mihail Borogyin (1884–1951) mellett a kínai szovjet misszió tagja. A sanghaji szovjet főkonzulátus ellen 1927. november 7-én intézett támadás idején Magyar Lajos irányította a védelmet.

⁴¹ Duczynska Ilona (1897–1978) – újságíró, nyelvész, történész, a Galilei Kör tagjai ellen 1918 szeptemberében indított per egyik elítélte. A perhez lásd Csunderlik Péter: „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!” Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Galilei Körre. *Történelmi Szemle*, 2018/3. szám. 433–442.

⁴² Sugár Tivadar (1897–1938) – orvostanhallgató, a Galilei Kör tagjai ellen indított perben őt is elítélték. A Tanácsköztársaság után emigrált. A sztálini megtorlások áldozata lett.

⁴³ Rudas Zoltán (1893–1947) – jogász, a Galilei Kör tagja, a Tanácsköztársaság idején többféle tisztséget töltött be. Miután 1937-ben önként hazatért az emigrációból, 15 évnyi fegyházbüntetésre ítélték. Kormányzói kegyelemmel szabadult 1940-ben.

Az elítéltek közül öt ellen hazaárulás miatt indítottak bírósági eljárást, a tárgyalásra összehívottak között került sor; csak néhány hozzátartozó és bizalmas ember vehetett részt rajta. Egy a katonai bírósághoz beosztott rokonom segítségével azonban ott lehettem. A kihallgató szigorú büntetést követelt. Duczynska csodásan védekezett, a híres ügyvéd, Baracs Marcell⁴⁴ pedig felülmúlta önmagát. Csak a két fővádlottat tudták elítélni. Az ítélet megszületett: a kilenchnapos vizsgálati fogság beszámításával további két, illetve három év börtönt kaptak, böjti napokkal és sötét cellával súlyosbítva – az elítéltek mindazonáltal a forradalomnak köszönhetően már néhány héttel később szabadulhattak.

A Radikális Párt párthelyiségében csak ritkán jártam; egy baráti körrel azonban, amelynek a legtöbb vezetőségi tag is része volt, esténként egy kávézóban találkoztunk. Egy este innen mentünk együtt arra a pártülésre, amelyen Jászi fontos bejelentést készült tenni. Sokáig váratott minket, a nyugtalanság egyre nőtt. Aztán végre megérkezett, és komoly arccal számolt be arról, hogy találkozója volt gróf Károlyi Mihállyal, annak a pártnak a vezetőjével, amely a régi függetlenségi pártról vált le. Károlyi a találkozón bejelentette, hogy pártja készen áll politikai szövetséget kötni a Radikális Párttal, egyúttal hajlandó csatlakozni a párt minden demokratikus célkitűzéséhez, a nemzetiségiek kérdésében is. Jászi azt javasolta, fogadjuk el az ajánlatot, annál is inkább, mert az volt a benyomása, Károlyi a messzemenőkéig megbízható. A párt számottevő vita nélkül csatlakozott Jászi véleményéhez. Így történt, hogy jelen lehettem a legfontosabb határozatnál, amelyen az októberi forradalom későbbi történései alapultak.

1917–18 telén erősen igénybe vett még egy hallgatói politikai esemény. A diákságnak az a része, amely nem tartozott sem a reakciós katolikus hallgatói szervezethez, sem a politikailag radikális Galilei Körhöz – noha az egyre inkább balra orientálódott –, megalapította az IPIOSZ-t,⁴⁵ az értelmiségi fiatalok országos szövetségét. A Galilei Kör vezetése engem delegált a szövetség elnökségébe. A szervezet főleg hallgatói jóléti kérdések rendezésére jött létre. A háború utolsó évében egyebek mellett az élelmezési helyzet is kezdett kritikussá válni, és azzal próbálkoztak, hogy plusz adagokat eszközöljenek ki a diákság számára. Nekem jutott a feladat, hogy egy delegációt a mezőgazdasági minisztérium államtitkárához vezessek, ahol a kérésünk meghallgatásra is talált. El lehet képzelni apám remülését, aki másnap Péccset ilyen összefüggésben olvasta a nevem az újságban. Azt hitte, hogy minden időmet szorgalmas tanulással töltöm az egyetemen... A szövetséghez tartozott egy protestáns és egy református [így!] hallgatói szervezet is, mindkettőt egy-egy szabadelvű lelkész képviselte. A politikamentes arcukat dacára is kialakult mindenféle vitás helyzet, s jó néhány vég nélküli éjszakai ülést jelentett számomra, akit az ellenfelek általában közvetítőnek választottak, míg újra helyreállt a béke. Hét évvel később egy budapesti átutazás során a vasútállomáson találkoztam az egykori református lelkésszel, aki közben szuperintendáns lett románná vált hazájában, Erdélyben.⁴⁶ Elmesélte, milyen nagy bizalommal álltak akkoriban a békítő munkámhoz...

1918 májusában a szétesés első jelei mutatkoztak a hadseregben. Egy Pécsre áthelyezett szerb nemzetiségű ezred fellázadt, és csak egy boszniai mohamedán többségű ezred

⁴⁴ Baracs Marcell (1865–1933) – ügyvéd, fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, 1927–1931 között demokrata párti országgyűlési képviselő.

⁴⁵ IPIOSZ – Intellektuális Pályák Ifjúságának Országos Szövetsége. Az 1917 ősze és 1918 tavasza között működő szövetség elnöke Deme László református lelkész, a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség titkára volt. Lásd Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában*. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945*. Szerk.: Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 23.

⁴⁶ Valószínűleg Makkai Sándorról (1890–1951) lehet szó, aki 1926 és 1936 között töltötte be az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki tisztét.

bevonásával lehetett legyőzni őket.⁴⁷ A panzióbeli szobám egy kaszárnya udvarára nézett, és kihallgathattam a napi parancsok minden szavát. Így tudtam meg a napi parancsból, amelyet elrettentésül olvastak fel, hogy az ezredet büntetésből megtizedelték. A szüleim Pécsen hallották a kivégzési sortüzet a közeli vágóhid felől, ahol agyonlőtték a katonákat. Egy Pécsen élő tehetséges szerb nemzetiségű fiatal festő barátomat, Petar Dobrovićot,⁴⁸ aki később a belgrádi akadémia professzora lett, feljelentették a hatóságnál, mert állítólag egy utcasarkon állva odakacsintott az átvonuló lázadóknak. Halálra ítélték, de – ahogy tizenhét évvel később maga mesélte el nekem – kiszabadult, mert a halálos ítéletét rossz keresztnévvel állították ki...

Nem zárhatom le az emlékezéseim első szakaszát anélkül, hogy ne említsem meg találkozásomat Magyarország legnagyobb forradalmi teoretikusával, a magyar népi könyvtár alapítójával és a fővárosi könyvtár vezetőjével, Szabó Ervinnel. A Galilei Körben kaptam az üzenetet, hogy Szabó szeretne találkozni velem. A lakásában látogattam meg, mert már hetek óta súlyos beteg volt. Nagyon barátságosan fogadott, mély karosszékben ülve; soha nem fogom elfelejteni meleg, mély tekintetét. Új szocialista kiadót akart alapítani, a Fáklyát, és megkért engem, akinek látta nemrég publikált ex librisét, hogy tervezek hozzá emblémát. Néhány nappal később elvittem neki a rajzot, tetszett neki, és fel akarta használni. De a kiadó sosem jött létre, és Szabó már nem érte meg a forradalmat...

Ez volt az utolsó nyaram a Csorba-tónál, ezúttal a pécsi reneszánsz művészetről szóló, immár elkészült munkám publikálásra való előkészítésével foglalatoskodtam.⁴⁹ A baráti körből sokan voltak ott ezen a nyáron, köztük a forradalmi kormány néhány későbbi minisztere és államtitkára: a szociáldemokraták közül Kunfi a feleségével és a sógorával, Rónai Zoltánnal, a radikálisoktól Szende Pál, Halasi és az író Biró Lajos a családjával. Sigmund Freud, valamint egy másik törzsvendég, az építész Vágó József sem hiányzott, aki később Genfben a népszövetségi épület versenyén Le Corbusier és más, hasonlóan nagy nevet megelőzve nyert. Egész nap a rajztáblájánál ült, amelyet kiállított a tűző napra. Feltűnt a három elválaszthatatlan tanár is, és megkértek, mutassam be őket az oly híres politikusoknak. Egyikük nem sokkal később Rónai Zoltán felesége lett...

Szeptemberben elhatároztam, amit már jó ideje fontolgattam, hogy otthagynom a budapesti műszaki egyetemet, amelynek nem volt városépítéset-tanára, és tanulmányaimat Münchenben, a széles körben ismert Theodor Fischernél⁵⁰ folytatom. Ez a politikai tevékenységem végét is jelentette, amely majdnem eltérített a szakmámtól. 1918. október 2-án hagytam el Magyarországot, három héttel a forradalom kitörése előtt. Ugyanezen a napon temették el Szabó Ervint...

PÁLFY ESZTER fordítása

⁴⁷ A 6. gyalogezred pécsi pótzászlóaljának 1918. május 20-i felkeléséhez lásd Farkas Márton: Katonai felkelés Pécsen 1918. májusában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1963/3. szám. 412–423.

⁴⁸ Petar Dobrović/Dobrovits Péter (1890–1942) – festőművész, magyarországi szerb politikus, az 1921. augusztus 14-e és augusztus 21-e között fennálló Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság elnöke. Ezt követően a megalakuló jugoszláv állam egyik legfontosabb festője lett.

⁴⁹ Lásd Forbát Alfréd: A pécsi székesegyház Szathmári-oltára. *Archaeológiai Értesítő*, 1918–1919. (Új Folyam, XXXVIII. kötet) 42–56.

⁵⁰ Fischer, Theodor (1862–1938) – a müncheni Technische Hochschule professzora.

FORBÁT ALFRÉD VISSZAEMLEKEZÉSEIRŐL

Mendöl Zsuzsa, a pécsi születésű nemzetközi híru építész és grafikus, Forbát Alfréd (1897–1972) életútjának és életművének legjelesebb hazai kutatója a *Jelenkorban* megjelent egyik tanulmányában mutatott rá arra, hogy a Forbát-hagyatékban fellelhető dokumentumok – így a visszaemlékezések: *Erinnerungen eines Architekten aus vier Ländern* (Egy építész visszaemlékezései négy országból) – közzététele nemcsak a magyar vonatkozású művek számát gyarapíthatja, hanem jelentős forrásként gazdagítja a 20. századi európai szellemtörténeti és kapcsolati hálók kutatását is.¹

Az előbbi szövegközlés a *Kindheit und Jugend in Ungarn* (Gyerek- és ifjúkor Magyarországon) című első fejezetre szorítkozik.² Arra a fejezetre, amely az életút első két évtizedére tekint vissza: Pécsre, a szülővárosra, a Forbát/Füchsl³ és Wertheimer családra, az iskolai és a még idehaza megkezdett egyetemi tanulmányokra, a pályatársakra és barátokra, az első szellemi, művészeti és technikai kihívásokra, a Nagy Világháború időszakára, a politikai és világnézeti hatásokra, a Galilei Körre és a polgári radikálisok törekvéseire. A négy országra kiterjedő pályafutás állomásaira összpontosító visszaemlékezés első fejezetében Forbát Alfréd annak a szűkebb és tágabb társadalmi, kulturális és szociális környezetnek a megörökítésére törekedett, amely az életút további alakulására is nyilvánvaló hatást gyakorolt. Ennél a fejezetnél válik érzékelhetővé az életrajzi tér, és bontakozik ki az életrajzi kontextus. Forbát a jó írás- és stílusérzékkel rendelkező, lendületesen fogalmazó szerzők közé tartozott, aki a belső arányokra is gondosan ügyelve mellőzte a terjengős leírásokat és a felesleges gondolatfutamokat. Ha arra keressünk választ, hogy az életút első szakaszában hol érték meghatározó jelentőségű impulzusok a visszaemlékezések szerzőjét, akkor a családi háttér és a korabeli pécsi polgári milió mellett a progresszív társadalmi törekvéseket szorgalmazó Galilei Kört, valamint a Polgári Radikális Pártot emelhetnénk ki. A visszaemlékezésekhez fűzött kommentárban az életút eddig is ismert állomásai mellett ezekre a lehetséges összefüggésekre kívánunk rámutatni.⁴

¹ Mendöl Zsuzsa: Forbát Alfréd munkásságáról. *Jelenkor*, 1997. szeptember, 874. A Forbát-monográfia szerzőjeként utóbb Mendöl Zsuzsa is használta a visszaemlékezéseket. *Forbát Alfréd (1897–1972)*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. A memoárokat természetesen a hazai és nemzetközi építészettörténeti szakirodalom is idézi.

² Köszönettel tartozunk a Forbát Alfréd/Fred Forbat hagyatékát őrző stockholmi Arkitekturmuseetnek, hogy lehetőséget biztosított a visszaemlékezés részletének megjelentetésére. Köszönet illeti továbbá Dr. Herzfeld Istvánt (Pécs–Stockholm), aki a kézirat megszerzésében volt segítségünkre.

³ Füchsl Alfréd 1915-ben változtatta meg a családnevét Forbáttra (*Budapesti Közlöny*, 1915. augusztus 17., 6.). A névváltoztatási kérelem szövegét lásd: *Források Pécs polgárosodásáról (1867–1921)*. Szerk.: Nagy Imre Gábor. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2010, 316–317. A szövegben az egyértelműség kedvéért Forbát Alfréd néven említjük. Füchsl Arnold és gyermekei – Emília (1893–1944), Elemér (1904–?) és Irma (1906–1944) – ugyanakkor három évvel később, 1918-ban vették fel a Forbát nevet (*Budapesti Közlöny*, 1918. május 28.). Forbát Alfréd szülei és leánytestvérei a holokauszt áldozatai lettek, Elemér fivére Nagy-Britanniába vándorolt ki, ahol a II. világháborút követően a Ford vezetéknévet vette fel.

⁴ A lentebb írtakhoz átfogó jelleggel lásd még Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*, 13–29.

Családi háttér

Füchsl Arnold (1867–1944), a Heves megyei rákháti születésű, de Pécsre már Nagyváradról érkező apa, valamint Wertheimer Jakab (1832–1915), a siklósi hátterű anyai nagyapa évtizedeken keresztül kiegyensúlyozott gazdasági és társadalmi hátteret biztosítottak a polgári középosztályi életmódra berendezkedő Füchsl család számára, amelyet utóbb a zsidótörvények kora zúzott szét.

A 19. század végén mind az apa, mind a nagyapa a Pécssett akkoriban még jelentős szerepet betöltő borkereskedelem területén működött.⁵ A Rákóczi út és a Felsőmalom utca kereszteződésénél a mai napig álló, mindkét utcára néző földszintes nagyszülői, illetve szülői ház – a fontos kereskedelmi útvonalak találkozása miatt – egyaránt szolgált családi otthonként és az üzleti tevékenység központjaként. Miközben a gazdasági életben az apát és a nagyapát megfontoltság és tisztessegre törekvés jellemezte, az apától már a vállalkozó polgárságot jellemző újtörvénység sem állt távol.⁶

Wertheimer Jakab hosszú időn keresztül a bor-nagykereskedelem egyik meghatározó személyisége volt, aki a pécsi bor iránt a filoxéravész és a borhamisítási ügyek miatt megcsappant kereslet dacára a legtovább tudta fenntartani vállalkozását, mert kizárólag „kifogástalan minőségű borokat vásárolt és adott el”.⁷ A négy évtizedes múltra visszatekintő – svájci, franciaországi és olaszországi kapcsolatokkal is rendelkező – Wertheimer-éget végül 1909-ben az üzlettársként, illetve tulajdonosként már korábban bevont Füchsl Arnold számolta fel, aki viszont hamarosan az addig magánkézben lévő Hirschfeld-féle sörgyár megvásárlásával és részvénytársasággá történő átalakításával meghatározó szerepet töltött be a pécsi söripar fellendítésében. A beruházásokat hitelező Hazai Bank közreműködésével tovább bővült a gyártelep, korszerűsítették a gépipari berendezéseket, illetve fejlesztették a sörgyártás technológiáját. A sör iránti kereslet bővüléséhez a már korábban bevált reklámpolitika is hozzájárult.⁸ A Hirschfeld-féle sörgyár korszerűsítése terén elért első eredményekről a *Pécsi Napló* lelkes hangvételű cikkben számolt be, amelyet valószínűleg maga a főszerkesztő, Lenkei Lajos állított össze. A cikk a beruházások és fejlesztések minden lényeges területre kiterjedő bemutatását a már elkészült, illetve tervezett munkásjelölti intézmények felsorolásával zárta. A szerző szerint az átalakításoknak köszönhetően Pécs városában működik immáron a vidék legtekélyesebben berendezett és legnagyobb termelésre képes sörgyára.⁹ (A *Pécsi Napló* főszerkesztője utóbb a Hirschfeld S. Sörgyár Rt. [későbbi nevén Pannónia Sörfőző Rt.] felügyelő bizottsági tagjaként közelebbről is ráláthatott a sörgyár működésére.) A gazdasági élet mellett Lenkei Lajos és Füchsl Arnold együttműködése a hitéletre is kiterjedt, hiszen vallási közösségükhöz is ragaszkodó polgárként egy időben voltak a Pécsi Izraelita Hitközség vezetőségének, illetve előljáráóságának tagjai.¹⁰ A kettejük közötti kapcsolatok abban is szerepet játszhattak, hogy amikor az észak-amerikai útvjáról hazatérő Lenkei Lajos 1912-ben *Északamerikai megfigyelések* címen kiadta útiélményeit, a címlapra az akkor mindössze 15 éves

⁵ A 19–20. század fordulójának pécsi társadalom- és gazdaságtörténetéhez lásd T. Mérey Klára: Pécs a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 1987/2. szám, 81–93, továbbá Vonyó József: Pécs a századfordulón, *Sétatér*, 1997/3-4. szám, 3–15., valamint Kaposi Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, 2006.

⁶ A vállalkozó polgárhoz lásd Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: *A zsidókérdésről*. Szerk.: Fűzfai Gábor – Szabó Balázs. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 1989, 95–135.

⁷ Lenkei Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1922, 234.

⁸ Harnos Ottó: *A Pécsi Pannónia Sörgyár története*. Pécs, 1973, 86., valamint Kaposi Zoltán: i. m., 82.

⁹ -i: Látogatás a vidék legszebb és legnagyobb sörgyarában. *Pécsi Napló*, 1913. június 29., 1–3.

¹⁰ Weisz Gábor: *A Pécsi Izr. Hitközség monográfiája*. Pécs, Pécsi Izraelita Hitközség, 1929, 50–52.

Forbát Alfréd által rajzolt színes New York-i városrészlet – a középpontban egy felhőkarcolóval – került. Miként a kötetet beharangozó újsághír kiemelte, városszerte általános feltűnést keltett a könyv tetszetős címlapja. A címlapot készítő – s a nagyközönség előtt nagy valószínűséggel ekkor bemutatkozó – fiatalemberről az is kiderült, hogy tanulmányai mellett szenvedélyesen foglalkozik a „grafikai művészettel”.¹¹

Az „első generációs” pécsi lakosnak tekinthető Füchsl Arnold elismertségét azok a reprezentatív városi, szakmai-közéleti és hitközségi tisztségek is mutatják, amelyekre a visszaemlékezések is utalnak. Az apa a városi törvényhatósági bizottság tagjaként, a kereskedelmi- és iparkamara alelnökéként, majd elnökeként, valamint a Pécsi Izraelita Hitközség elöljárósági tagjaként, illetve alelnökéként is tevékenykedett. A közéleti megbecsültség csúcspontját 1927-ben a felsőházi póttaggá történő megválasztása jelentette. Ugyanabban az évben a kormánypártnak – az Egységes Pártnak – is tagja lett. Ezek a pozíciók egy időben a város határain túlmutató státuszt és presztízst is biztosítottak a számára. A Mecsekoldalban szülővel rendelkező – tehát már „tükének” számító – nagyapa gazdasági súlyát és társadalmi tekintélyét az jelzi, hogy a 19–20. század fordulóján a legtöbb adót fizetők között került be a városi törvényhatósági bizottságba,¹² valamint az 1893 és 1896 közötti években a Pécsi Izraelita Hitközség elnöki tisztét is betöltötte.¹³ A Wertheimer Jakab személye iránti tiszteletet mutatja, hogy temetésén Visy László főispán és Nendtvich Andor polgármester is megjelentek.

Polgári mentalitás – békében és háborúban

A zsidó gyökereikhez ragaszkodó Wertheimer és a Füchsl család tagjai tekintélyes városi polgárként pontosan tudták, hogy a szűkebb és tágabb közösség iránt kötelezettségekkel is tartoznak. A közéleti és hitéleti szerepvállalásokat egyebek mellett ez a szempont is motiválhatta. A polgári erények között kiemelt helyet betöltő – gyakorta a nyilvánosság figyelmétől kísért – jótékonykodás a két család esetében nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a rendszeres adományozók közé tartoztak, hanem ők maguk is tettek filantróp célokat szolgáló alapítványokat.¹⁴ A nagyapa rövid hitközségi elnöki időszakában létesítették a tápin-tézetet is, amiről elismerő szavakkal emlékeznek meg a hitközségtörténeti krónikák.¹⁵ Az adományozás ökümenikus jellegét mutatja, hogy Wertheimer Jakab a pécsi református templom építését is támogatta.¹⁶ A jótékonykodás sem kötődött szükségszerűen felekezeti keretekhez, hiszen éppen a nagyapa halála alkalmából adományozott a család 200 koronát a város szegényeinek, valamint további 100 koronát ajánlottak fel a városi népkonyha javára is.¹⁷ A szociális gondoskodás iránti elkötelezettség a család nőtagjait is áthatotta. Az

¹¹ Kapós könyv a pécsi könyvpiacra. *Pécsi Napló*, 1912. október 6., 11.

¹² Lásd Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In: *A Janus Pannónius Múzeum Évkönyve 20–21 (1975–1976)*. Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977, 113–125., továbbá Nagy Imre Gábor: Pécs városi törvényhatósági bizottságának működése (1872–1919). In: *Tanulmányok Pécs történetéből 19*. Szerk.: Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2007, 188.

¹³ „... házám imádság házána hivatik minden népek számára!” *A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében*. Vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Vörös István Károly. Pécs, Kronosz Kiadó–Pécsi Zsidó Hitközség–Pécs Története Alapítvány, 2016., 436.

¹⁴ A szülők által tett alapítványokhoz lásd Radnóti Ilona: „A jótékonykodás megment a haláltól”. Adományok és alapítványok a pécsi izraelita hitközségben a dualizmus korában. *Pécsi Szemle*, 2006/2. szám, 49.

¹⁵ Weisz Gábor: i. m., 29–30.

¹⁶ Gyűjtés a pécsi ev. ref. templom építésre. *Pécsi Napló*, 1906. szeptember 19., 3.

¹⁷ *Pécsi Napló*, 1915. február 18., 3.

anyai nagymama, Schwartz Sarolta temetési beszédét tartó Perls Ármin főrabbi kiemelte, hogy az idegen gyermekeket is magához ölelte, az árvát, elhagyatottat gondjába fogadta és anyát adott számukra. „Táplálta az éhezőt, gyógyította a beteget.”¹⁸

A Füchsl család tagjai a helyi közösségi értékek gyarapításában is közreműködtek. Amint erre Ujváry Jenő a Pécsi Városi Múzeum múlt század eleji alapítása kapcsán rámutatott, a múzeum létrejöttében jelentős szerepet játszott „a polgárosodó közösség öntudatosodása”, patriotizmusa és szülőföld iránti szeretete, amely a városi lakosságot összefogta, „hogy kedves lakóhelyük emlékeit, szépségeit, életének lüktetését saját és utódaik gyönyörűségére és okulására összegyűjtsék.”¹⁹ A megalakulást követően a pécsi polgárok adományokkal járultak hozzá a múzeum állományának bővüléséhez. A gyarapítók közé tartoztak a Füchsl család tagjai is. Az utazásai során egzotikus helyeken is megforduló Wertheimer Jakab hagyatékának egy részét az örökösök 1915-ben a városi múzeum javára ajánlották fel. Füchsl Arnold 30 „igen becses tárgyat” ajándékozott a múzeumnak, közöttük egy régi egyiptomi vörös mázas agyagedényt, benne több ezer éves búzaszemekkel. A további adományok egyike egy 1687-es amszterdami kiadású könyv volt, amely a németalföldi jogtudós, Hugo Grotius leveleit tartalmazta. Alfréd további 18 különféle tárgyat, közöttük egyiptomi sírkamra faláról származó freskótöredéket, római kori bronzszobrokat, valamint egyiptomi terrakottákat adományozott a múzeum számára.²⁰ Archeológiai és antik művészetek iránti érdeklődését egyértelműen a gyűjtőszennvedélyű nagyapának tulajdonította, akinek kollekcijából néhány darabot későbbi vándorútjai során is megtartott. A társzművészetek iránti fogékonyságot ugyanakkor a klasszikus zene iránti rajongás is jelzi. A zeneszeretet a név nélkül említett legfiatalabb apai nagynéni – Füchsl Jenny – a szülői ház levegőjét betöltő zongorajátékáig vezethető vissza: Bach, Scarlatti, Beethoven és Mozart ekkor váltak a visszaemlékezések szerzőjének útítársaivá.

A Füchsl család a polgári családokhoz hasonlóan a gyermekek iskoláztatása során a nyelvtanulásra is gondot fordított. Noha a visszaemlékezések szerzője a Pécsi Állami Főreáliskola tanrendje szerint német- és franciaórákon is részt vett, a család számára hasznos befektetésnek tűnhetett, hogy a Török Birodalom területéről Pécsre vetődő itáliai származású Laura Barborini privát francia nyelvleckéket adjon a számára. A nyelvórák tartása mellett elismert énektanárként is működő Barborini kisasszony a francia irodalom és történelem iránt is felkeltette ifjú tanítványa érdeklődését. Bár erről külön nem esik szó, a visszaemlékezések szerzője – még eredeti családnevén – itáliai motívumokat felidéző ex librist készített Laura Barboroni számára.

Forbát Alfréd az utolsó békeévben fejezte be középiskolai tanulmányait a Pécsi Állami Főreáliskolában. A felső évfolyamokhoz kötődő önképzőkori időszakra még sok évtized távlatából is szívesen gondolt vissza, hiszen az elmúlt századelő progresszív kulturális és társadalmi törekvéseinek, mindenekelőtt a *Nyugat*nak és a Társadalomtudományi Társaság folyóiratának, a *Huszadik Száznak* a hatása alatt az addigi hagyományok megújítására törekvő lelkes fiatalok számára az önképzőkör biztosította az első önálló szárnypróbálgatások színterét. A progresszív gondolatok vidéki középiskolák diákságára gyakorolt hatását mutatják a Forbát korosztályához tartozó szombathelyi Hoffmann János visszaemlékezései is, aki a premontrei gimnázium diákjaként osztálytársaival együtt szorgalmasan lapozta ugyan a *Huszadik Száza*dot, de a szabadgondolkodók Galilei Körétől már távol tartotta magát. „Nem voltunk forradalmárok semmilyen vonatkozásban.” Miként

¹⁸ Az Istenfélő asszony. Gyászbeszéd Wertheimer Jakabné sz. Schwartz Sarolta felett. In: Perls Ármin: *Szónoklatok IV.* Pécs, Pécsi Irodalmi és Nyomdai Rt., é. n., 167–170. Wertheimer Jakabné haláláról a *Pécsi Napló* 1907. szeptember 24-i száma emlékezett meg.

¹⁹ Ujváry Jenő: A „hely szelleme” mint múzeumalapító tényező. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3. Szerk.: Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1996, 131–138.

²⁰ A városi múzeum gyarapítása. *Pécsi Napló*, 1915. április 11., 5.

Hoffmann János fogalmazott, a polgári jólét keretei között nevelték őket, s ehhez az értékrendhez tartották is magukat.²¹

A pécsi főreáliskolai és önképzőkori társak között ugyanakkor nemcsak a későbbi építész- és művészársakat találhatjuk meg, hanem a hírlap- és szépirodalom, továbbá az orvostudomány leendő képviselőit is – Raab Andor és Bodó Pál író, újságírókat, valamint Paunz János gyermekorvos, egyetemi tanársegédet –, jelezvén a főreáliskola és különösen az önképzőkör intellektuálisan nyitott légkörét. A visszaemlékezésekben Pali néven szereplő gyermekkori jóbaráttal, Bodó Pállal, valamint Raab Andorral a középiskolás évek után is kapcsolatban maradhettek, legalábbis erre utal, hogy amikor a Szent György Czeh 1916-ban száz számozott példányban megjelentette Forbát Alfréd tíz ex librisét, a könyvjegyek megnevezettjei között mindketten szerepeltek.

Az első világháború éveit a hátszági polgári lakosság számára az egyik legfontosabb erőnyelnek, egyben természetesen kötelezettségnek a hadban álló ország támogatása számított. A hadbavonultak, illetve a hátramaradottak megsegítésére irányuló – a polgárok széles körét cselekvésre buzdító – ruha-, alapanyag- és pénzgyűjtő akciókban a Füchsl család tagjai oly módon vettek részt, hogy a szülők mellett már a fiú- és leánygyermek is közreműködtek.²² A legidősebb testvér, Emmi a Pécsi Hadsegélyező Bizottság önkéntes tisztviselőjeként is tevékenykedett. Munkája elismeréseként a Vöröskereszt II. osztályú díszjelvényét kapta a hadiképtéménnyel.²³ Visy László főispán is feljegyezte naplójába a segélyakciókban aktívan ténykedők között a jeles rajzolóként aposztrofált – mellesleg hadba vonulás előtt álló – Alfréd nevét.²⁴

A Pécsi Nemzeti Kaszinó termeiben 1914 őszén megnyílt kiállításon ugyanakkor a közönség Forbát Alfréd 52 eredeti rajzát vásárolhatta meg, amelyeket a sajtó jóslata szerint is nagy művészi jövő előtt álló budapesti műgyetemi hallgató abból a célból ajánlott fel a kiállítást rendező segélybizottság számára, hogy az eladásból befolyt összegből pamutfonalat vásároljanak.²⁵ Szőnyi Ottó, a Pécsi Városi Múzeum igazgatója a *Dunántúl* című napilap hasábjain méltatta Forbát Alfréd grafikáit és litográfiáit. Elismeréssel írt a lokálpatriotizmusról tanúskodó motívumokról – a székesegyház és a Tettye környékét megőrkítő alkotásokról –, a bájos színekről és a hajszálfinom vonalakról, valamint a „gondolati elmélyedést” tükröző művekről: „a halál meghátrál a kerttel övezett házikó előtt”.²⁶ A visszaemlékezések szerzője – kibontakozó művészettörténeti érdeklődése folytán – ekkoriban került szorosabb szakmai kapcsolatba Szőnyi Ottóval. S ha már a Tettyéről is szó esett: a *Dunántúl* 1917. augusztusi lapszámaiban éppen Szőnyi Ottó cikke nyomán érdekes vita bontakozott ki a Tettye szó eredetével, helyes kiejtésével és írásmódjával – Tettye vagy Tetye – kapcsolatban. A vitában a családnevét addigra már megváltoztató Forbát Alfréd egyrészt a kifejezés török eredete mellett érvelt, másrészt pedig amellet foglalt állást, hogy miközben egyaránt helyesnek tartható a korábban elfogadott rövid – Tetye – és az újabban általánosan követett hosszú – Tettye – kiejtés, a „mai nemzedék fülét inkább a tetye sérti”.²⁷

Noha nincs különösebb nyoma annak, hogy Forbát Alfréd a szorosabb értelemben vett

²¹ Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely, 2001, 45.

²² A pécsi segélyakció keretében például Füchsl Arnold és neje, Wertheimer Gizella 250, a gyermekek közül Emmi 20, Alfréd 20, Elemér 5, Irma 5 koronát ajánlottak fel. *Pécsi Napló*, 1914. augusztus 7., 4.

²³ *Pécsi Napló*, 1915. december 24., 2–3.

²⁴ Radó Bálint: „Ajtóm mindenki előtt nyitva áll.” Nagyatádi dr. Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja és a hátszág. In: *A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború*. Szerk.: Bósze Attila. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2017, 169.

²⁵ Körséta a pécsi harctéri kiállításon. *Pécsi Napló*, 1914. október 25., 4.

²⁶ Szőnyi Ottó: A grafika a háborús jótékonyág szolgálatában. *Dunántúl*, 1914. október 18., 3. Ez a motívum köszönt vissza a Hajdu Imre számára készített ex librisen.

²⁷ Irodalmi vita a Tettye körül. *Dunántúl*, 1917. augusztus 17., 3–4.

hitélet iránt különösebb affinitást mutatott volna, a családi örökség részét jelentő zsidó közösségi érzés erősen élhetett benne. Erre utalhat, hogy a pécsi izraelita hitközség Biblia-Társasága által a Kiss József költő hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett ünnepélyen a sajtó által sikeresnek tartott felolvasásban tekintette át az ünnepelt költő mozgalmas életét.²⁸ A közösségi kötődés további megnyilvánulását jelenthette, hogy az *Egyenlőség* című zsidó felekezeti hetilap 1916. évi chanukka – a fény ünnepe – alkalmából megjelent mellékletének címlapját is Forbát Alfréd tervezte. Ezek az emocionális kötelékek az életút későbbi szakaszában is magukkal kísérték.²⁹

Forbát Alfréd és a magyar századforduló

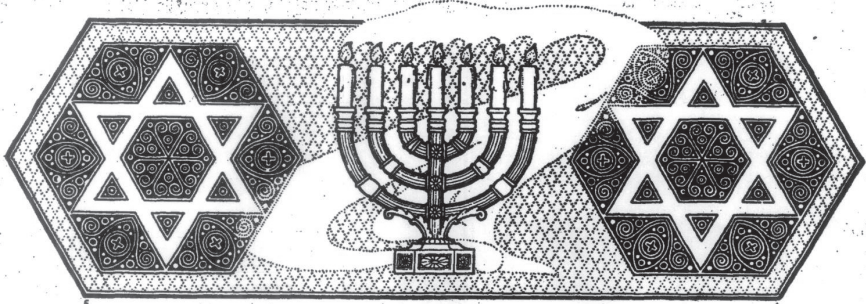
„Szeptemberben elhatároztam, amit már jó ideje fontolgattam, hogy otthagynom a budapesti műszaki egyetemet, amelynek nem volt városépítézet-tanára, és tanulmányaimat Münchenben, a széles körben ismert Theodor Fischernél folytatom. Ez a politikai tevékenységem végét is jelentette, amely majdnem eltérített a szakmámtól. 1918. október 2-án hagytam el Magyarországot, három héttel a forradalom kitörése előtt. Ugyanezen a napon temették el Szabó Ervint...” – írja Forbát Alfréd a visszaemlékezésekben magyarországi távozásáról. Fizikailag ugyan elhagyta az országot, de a fiatal diák élményei és találkozásai a századforduló magyar szellemi életének progresszív köreiből forogva élete végéig elkísérték. Emlékiratának első fejezetében – miként arra a fentiekben is utaltunk – részletesen ismerteti a pécsi miliót, ahonnan a budapesti Galilei Körbe és a Magyar Radikális Pártba érkezett. Ezzel egy körülbelül 3000 fős³⁰ hálózat tagjává vált, amely 1900 és 1918 között a magyarországi progressziót alkotta és formálta a kultúra minden területén: a képzőművészetektől a zenén át a politikáig.³¹

²⁸ Kiss József ünnepély. *Pécsi Napló*, 1914. február 24., 6.

²⁹ Közismert, hogy Forbát Alfréd tervei nyomán készült el 1926-ban az első világháború pécsi zsidó hősei előtt tisztelgő, a zsinagóga északi falán elhelyezett emléktábla, továbbá a pécsi zsidó temetőben a holokauszt áldozatainak emléket állító – a jeruzsálemi siratófalat idéző – Mártíremlékmű is. Az akkor már Svédországban élő Forbát Alfréd nemcsak az építészeti terveket készítette el, hanem az emlékműre felvésett héber szöveg kiválasztásában is közreműködött. Lásd Forbát Alfréd levele Róth Sándor hitközségi elnöknek a pécsi izraelita temetőben lévő Mártíremlékművel kapcsolatban. Åkelund, 1948. április 14. In: „... házam imádság házána hivatik minden népek számára!” *A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében*, i. m., 424–425.

³⁰ Fenyő D. Mario: *A Nyugat hőskora és háttere*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001, 132.

³¹ Fenyő D. Mario a következő csoportokat sorolta a progresszióhoz: a *Huszádik Század* című szemle és a Társadalomtudományi Társaság; a szemlét 1900-ban alapították a Társaság csak két évvel később szerveződött hivatalosan; a Társaság szabadegyeteme a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, mely részben a munkásoktatást is szolgálta, 1906-ban indult; a Thália Társaság, amely 1904-től 1909-ig működött (Lukács György, Bánóczy László, Benedek Marcell és Hevesi Sándor fémjelezték ezt a vállalkozást); a MIÉNK – Magyar Impresszionisták és Naturalisták köre, melyet 1907-ben szerveztek. Első kiállításuk 1908 januárjában nyílt meg; Martinovics Szabadkőműves Páholy: 1908. május 27-én alapították; a Galilei Kör: 1908-ban hozták létre elsősorban jog- és orvostanhallgatók. A Galilei Kör a Szocialista Diákok szervezetéből nőtt ki, amely Szabó Ervin köré tömörült, és szoros kapcsolatokat ápol a Szociáldemokrata Párttal. A feminista szervezetek, amelyeknek szervezői közül Bedy-Schwimmer Róza és Glücklich Vilma például állandó előadói voltak a Társadalomtudományi Társaság által szervezett szabadegyetemnek. A Nyolcak, amely első kiállítását 1909 decemberében rendezte, de hivatalosan 1911. április 13-án alakult meg. Azok a csoportok, amelyek az általános választójogért küzdöttek. Ezek között az első az Általános és Titkos Választójogi Liga volt, mely 1905-ben alakult. A Nemzeti Választójogi egyesületet 1910-ben alapították. Az UMZE (Új magyar zenei egyesület) 1911-ben jött létre. A Polgári Radikális Párt, amely 1914-ben alakult. A Lukács György és Balázs Béla köré szerveződött Vasárnapi Kör

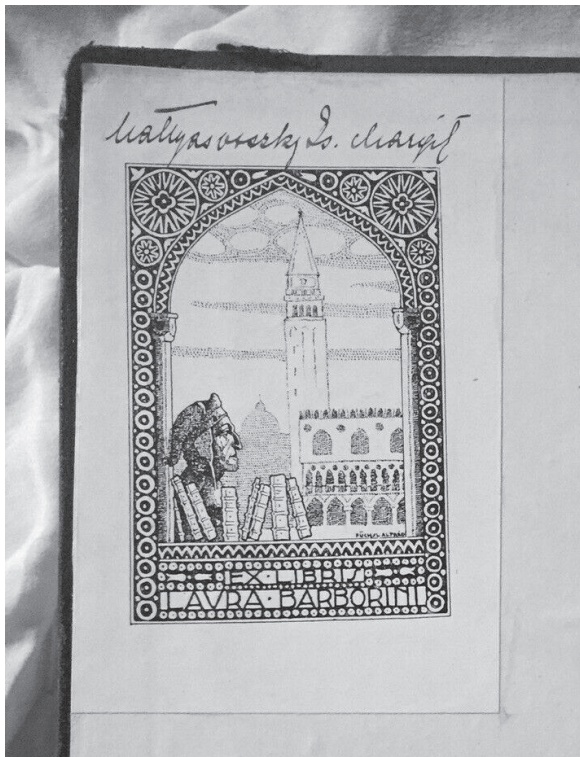

5677.

CHANUKA

1916.

Az Egyenlőség című zsidó folyóirat 1916. évi egyik ünnepi – chanukkai – mellékletének címlapja; Forbát Alfréd rajza

Ex Libris Laura Barborini; Forbát Alfréd munkája

A hálózat tagjai azok voltak, akik vagy anyagilag, vagy konkrét tevékenység formájában tartották fenn az adott csoport, mint például az UMZE, vagy a Társadalomtudományi Társaság, a MIÉNK, vagy a Forbát által is többször említett Galilei Kör működését.³²

E szellemi kör pontos feltérképezését a hiányos forrásokon túl az is megnehezíti, hogy sokan akár több csoportban is kulcsszerepet játszottak. Így a Társadalomtudományi Társaságnak, a századelő egyik – ha nem legnagyobb hatású – formációjának számos tagja felbukkant a szabadkőműves páholyokban vagy a Szociáldemokrata Pártban (például Ágoston Péter jogtudós). Ez a tény utal a csoportok közötti, és ezzel a hálózat átjárhatóságára, továbbá arra a szövevényes kapcsolatrendszerre, amely sokszor barátságokon, szerelmeken, házasságokon alapulva kötötte össze a különböző csoportok tagjait egymással. Ahogyan Pók Attila fogalmazott: „Nem kímélik őket a magánéleti viharok, neuraszténiás nyugtalanságok sem. Klasszikusan szép barátságok születnek, féktelen haragok választják el őket.”³³

Ez a körülbelül háromezer fős magyar progresszió egyértelmű kisebbséget jelentett a magyar társadalomban a századelő és a világháború között. Noha erős szálakkal kötődött a Szociáldemokrata Párthoz (például a munkásoktatás területén), helyzete politikailag és kulturálisan egyaránt marginálisnak tűnt. Hatásuk azonban – ezt újra és újra hangsúlyozni kell – mind a kultúra, mind a szellemi tudományok területén felmérhetetlen. Beszélgetéseik-ben, akcióikban modern, demokratikuségyenlőbb Magyarországot vizionáltak. Tevékenységük átfogta a művészeteket, az irodalmat, a tudományos gondolkodást és az oktatást. Gondoljunk a Forbát által említett Társadalomtudományi Társaság 1906-ban indított Társadalomtudományok Szabad Iskolájára vagy a Forbát által aktívan támogatott 1908-ban alakult Galilei Körnek a munkásokat oktató tanfolyamaira. De hasonló célt tűzött ki nyolc évvel később a Vasárnapi Kör által indított Szellemi Szabadtudományok Iskolája is.

Feltűnő, hogy ezeknek a csoportoknak a tevékenysége egészen az első világháborúig a kultúra területén bontakozott ki. Az, hogy a progresszió elsősorban a kulturális életben jelentkezett, nem magyar sajátosság, amint erre Szabó Miklós mutatott rá *A magyar polgári radikalizmus és a hasonló külföldi mozgalmak* című munkájában: „A magyar polgári radikalizmussal rokonnak azokat a mozgalomként tevékenykedő vagy kimagasló személyek nevével jellemezhető politikai áramlatokat tekintjük Közép- és Kelet-Európában, amelyek a teljes vagy viszonylagos elmaradottság, a feudális társadalmi-politikai örökség felszámolásának feladatából kiindulva a liberalizmus megújítási kísérleteihez vagy a kispolgári-entellektüel harmadikutassághoz jutottak. Ezeket összehasonlíthatóvá teszi az, hogy törekvéseiket (...) a szellemi élet területén igyekeztek elsősorban megvalósítani.”³⁴

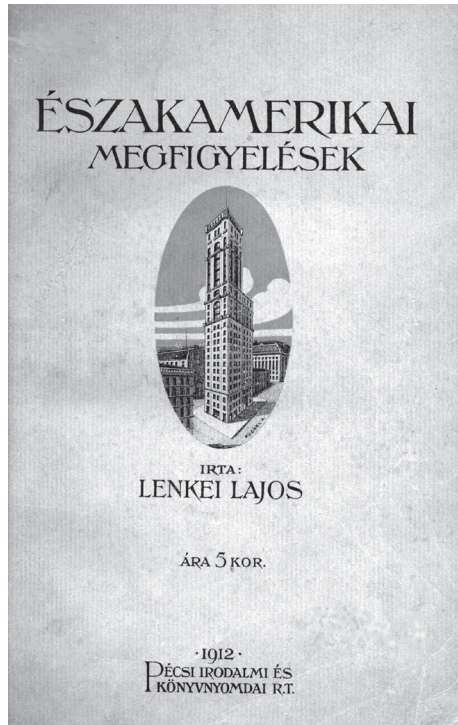
Ily módon rokonítható az itthoni kezdeményezésekkel Friedrich Naumann kísérlete, a *Nationalsozialer Verein*, a bécsi Karl Kraus által szerkesztett *Die Fackel*, amelyet Pesten is

1915 elejétől. A felsoroláshoz tartozik még a *Huszádik Századon* kívül a *Nyugat* és köre is, a *Világ* című folyóirat, valamint a rövid életű, Lukács és Fülep Lajos szerkesztette *Renaissance* című lap is. Fenő D. Mario: i. m., 32.

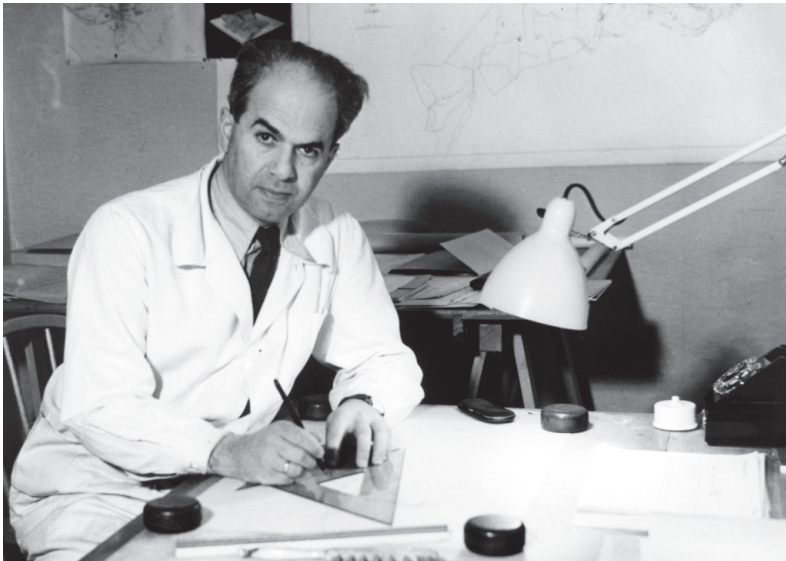
³² Ugyan átfogó statisztika nem áll rendelkezésünkre, de néhány olyan, névvel és címmel ellátott taglista fennmaradt, amelyből hozzávetőleges becsléseket végezhetünk. Litván György például többször idézi a Társadalomtudományi Társaság taglistáit – ezek közül jó néhányat megőriztek a *Huszádik Század* hasábjai. A taglistákból nemcsak a Társaság aktív magjára következtethetünk, hanem valamennyire annak szociális összetételére is. A lakcímek, de sokszor maguk a nevek is információt nyújthatnak származás, háttér szempontjából. A Galilei Kör 1912-es névsora például ezernél is több tagot számlált, s a tagok nagy része a zsidó társadalom szegényebb családjaiból származott. Tegyük hozzá, ezt a listán kívül más források is megerősítik.

³³ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása – A Huszádik Század társadalom-szemlélete 1900–1917*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 17.

³⁴ Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában* <http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/>) In: *Magyarország története, 1890–1918, Szerk.: Mucsi Ferenc*, Budapest, Akadémiai, 1978 (XII. fejezet. 873–1002., 1344–1349.)

Lenkei Lajos könyvének címlapja; a rajz Forbát Alfréd munkája

Forbát Alfréd

sokan olvastak, T. G. Masaryk első világháború előtti elméleti munkássága, amely rokonítja őt Jászival, a német *Die Aktion* című folyóirat és annak köre, amely Kassák Lajosnak szolgált mintául, vagy évekkor korábban a Thália Társaság kezdeményezése, amely sokban támaszkodott a berlini Otto Brehm színházára.³⁵

Mindenképpen rokonítja ezeket a közép-európai kezdeményezéseket az a körülmény, hogy a politikán, illetve annak struktúráin kívüli kezdeményezések voltak, jelentős értelmiségi támogatást élveztek, és tevékenységi körük elsősorban a kultúrát fogta át. Ami azonban egyértelműen a magyarországi csoportok sajátossága volt, az egyfelől a politikai problémákra való intenzív reagálás, másfelől pedig a progresszív szervezeteinek és csoportjainak a Szociáldemokrata Párthoz – ekkor az egyetlen tömegmozgalomhoz – fűződő személyes ismeretségeken, oktatói tevékenységen alapuló kapcsolata. Ez részben enyhítette a progresszív csoportjainak légüres térben való mozgását. A magyarországi progresszív mozgalomhoz tartozó csoportok vázlatos áttekintése egyértelműen bizonyítja Szabó Miklós megállapítását: tevékenységük elsősorban a kultúra területén manifesztálódott. A tevékenységi körön kívül és a személyes ismeretségeken túl az is összekötötte őket, hogy az Európa iránti nyitottságuk nemcsak passzív formában, hanem aktívan – nemzetközi konferenciákon való részvétel (feministák), idegen nyelvű publikálás (például Szabó Ervin) – is megmutatkozott. Hozzá kell tennünk, az ezekben a körökben aktív értelmiségiek, alkotók, művészek sokszor külföldet megjárt, európai egyetemeken tanult emberek voltak, így ez is elősegítette a tapasztalatcserét és az információáramlást. Ez még a Galilei Kör esetében is jellemző, noha szociális összetételét nézve a kör diáktagsága elsősorban proletár és kispolgári zsidó családokból került ki, így sokaknak még a tanítási költségek előteremtése is nehézséget okozott. Mégis jelen volt a szellemi igény a legújabb eszmék, gondolatok befogadására. Ez nemcsak a Galilei-füzetekben lefordított és publikált idegen nyelvű irodalomban öltött testet, hanem az előadásorozatukban is, melyben a kor neves európai gondolkodói, például Eduard Bernstein és Werner Sombart is tartottak előadást.

Forbát visszaemlékezése mindkét idézett állítást igazolja: egyfelől a csoportok közötti átjárhatóságot, másfelől a bonyolult emberi kapcsolatrendszeret, amelyek a kulturális teret alakították és a hálót fenntartották. A közölt fejezet alapján Forbát, a fiatal építész-hallgató viszonylag könnyen elhelyezhető a hálózatban, hiszen a Radikális Párt egyik legfiatalabb, aktív tagjaként a *Világ* szerkesztőségében végzett munkája alapján egyértelműen azonosíthatók azok a személyek, akikkel esténként egy kávézóban találkoztak. Jászi mellett többször is melegen említi Szabó Ervint, aki a magyar progresszív egyik központi, integratív személyiségének számít. Szabó nemcsak a modern magyar közművelődésért tett sokat – megszervezte a könyvtárhálózatot az angol public library mintájára –, de meghatározó szerepet játszott a Galilei Kör kialakulásában és forradalmi szellemiségében: „Nem zárhatom le az emlékezéseim első szakaszát anélkül, hogy ne említsem meg találkozásomat Magyarország legnagyobb forradalmi teoretikusával, a magyar népi könyvtár alapítójával és a fővárosi könyvtár vezetőjével, Szabó Ervinnel”.

Forbát kortársának (talán ismerték is egymást), a festő és illusztrátor Gergely Tibornak, Lesznai Anna második férjének visszaemlékezéséből³⁶ tudjuk, hogyan találta meg ez a fiatalabb generáció a magyarországi haladó mozgalomhoz, gondolkodáshoz vezető utat. Nemzedékük más, már jóval kritikusabb gondolkodásmintákat sajátított el, mint a századfordulón a Társadalomtudományi Társaságot, Thália Társaságot, *Nyugatot* alapítók. Forbátot és kortársait olyan középiskolai tanárok is oktatták, akik esetleg maguk is tagjai voltak a Társadalomtudományi Társaságnak, vagy ismerték a *Huszadik Század* írásait, esetleg szabadkőműves szervezetekben vagy a haladó szellemű Magyar Tanárok Egyesületében tevékenykedtek. Forbát nemzedékének lehetősége nyílt arra, hogy a progresszív műhe-

³⁵ Ensemble des Deutschen Theaters

³⁶ Gergely Tibor Interjú. 1974. október 7. Sign.: 659/5/B. Petőfi Irodalmi Múzeum

lyeit, infrastruktúráját teljességében használja: ezek a fiatalok jártak a Galilei Körbe, ők látogatták a Nyolcak kiállításait, ők olvasták a *Nyugatot* és *A Tettet*, a *Világot* vagy a *Népszavát*. Ugyanakkor a szülői ház is befolyásolhatta a szellemi útkeresést, hiszen a Fűchsl és a Wertheimer család polgári középosztályi ideákat követő társadalmi, szociális, hitéleti aktivitása, valamint a főreáliskolai önképzőkör progresszív társadalmi eszmék iránt is nyitott légköre mély nyomokat hagyhatott a visszaemlékezések felnőttkor határát elérő szerzőjében. Ezeknek a némiképp ellentétes előjelű, de egymást mégiscsak erősítő impulzusoknak a fővárosban, illetve a világháborúban szerzett tapasztalatok adtak további nyomatékokat. Ráadásul a fővárosban egy olyan hálózathoz is kapcsolódhatott, amelynek tagjait hasonló ideák és értékek fűzték egymáshoz. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Galilei Körhöz csatlakozó Forbát Alfréd 1917/1918 fordulóján éppen a fővárosi diákság szociális helyzetének javítása érdekében aktivizálta magát. A hírlapi tudósítás szerint az éhező diákok megsegítése érdekében tartott fővárosi ankéton Forbát Alfréd számolt be a megjelenteknek a Nagy Ferenc közéletvezérlési államtitkárnál tett tárgyalások eredményéről.³⁷ A visszaemlékezések szerzője szinte bizonyos volt abban, hogy ezzel a lépésével édesapja megrökönyödését fogja kiváltani. Az sem lehetett ugyanakkor a véletlen műve – noha erről a visszaemlékezésekben nem esik szó –, hogy amikor a *Huszedik Század* elhíresült „zsidókérdés” ankétját követő vita idején Martinovich Sándor antiszemita hangvételű pamfletet jelentetett meg,³⁸ Forbát Alfréd mindvégig visszafogott hangnemű röpiratban cáfolta meg a pécsi jezsuita pap-tanár „zsidó pszichéről”, „zsidó önzésről”, „zsidó nemzetköziségről”, valamint zsidó gazdasági és irodalmi fölényről vallott előítéletes nézeteit.³⁹ Röpiratában amellett érvelt, hogy minden népnek és egyénnek veleszületett emberi joga „az embertársával való teljes egyenjogúság s a szabadság”. A zsidókérdés pedig véleménye szerint igen nagy mértékben annak a keresztény társadalomnak a bűne, amely két évezreden keresztül megtagadta a zsidóságtól az emberi jogokat. A mulasztást ugyanakkor a zsidóság egyenjogúsítására irányuló törekvések próbálták a 19. század folyamán jóvátenni.⁴⁰

Forbát Alfréd visszaemlékezésének itt közölt részlete nemcsak ablakot nyit erre a világra, hanem segít árnyalni és megérteni a kor ifjúságának szellemi útkeresését.⁴¹ Ugyanakkor a hagyatéék és a korabeli források további kutatása előmozdítja a kapcsolati hálók pontosabb feltárását és annak elemzését.

³⁷ Az éhező diákokért. *Népszava*, 1917. november 16., 7.

³⁸ Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*. Pécs, 1918.

³⁹ Forbát Alfréd: *A zsidókérdés. Jegyzetek Martinovich Sándor S. J. könyvéhez*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1918.

⁴⁰ Uo., 31–32.

⁴¹ Itt szeretnénk jelezni, hogy a magyarországi zsidóság részvétele a progresszív mozgalmakban véleményünk szerint nem egyedül a szülők elleni lázadással magyarázható. Ez a nézet (legutóbb Ständeisky Éva: *Kassák viszonya a zsidókhoz. Élet és Irodalom*, 2019. június 14.) továbbra is tartja magát, noha Litván György, Karády Viktor vagy Enzo Traverso és mások kutatásai ennél sokkal árnyaltabb képet vázoltak fel a témáról. Lásd Litván György: *Szellemi progresszió a századelőn*. In: *A zsidókérdésről*, 11–27., Enzo Traverso: *Die Marxisten und die jüdische Frage*. Mainz, 1995, 51–59., Gantner Eszter: *Budapest–Berlin. Die Koordinaten einer Emigration 1919–1933*. Stuttgart, 2011, 87–100.

LEZÁRATLAN TÖRTÉNET

A Bauhaus centenáriumára

Az évtizedek óta mind gazdagabb Bauhaus-irodalom az utóbbi években kritikus hangokat is megütött, elsősorban azért törekedve új Bauhaus-kép megalkotására, mert a már kanonizálódott történet mindinkább az alapító igazgató Walter Gropius személyesen kontrollált, a tényeket illetően szelektív narratívájának bizonyult. Nagy mennyiségű új anyag került elő Lucia Moholy és Lyonel Feininger fotóitól a Hannes Meyer-évek részletesebb történetéig. Számos volt Bauhausosról köztudottá vált, hogy az iskola bezárása után a náciizmus lelkes támogatói és közreműködői voltak.

A Bauhaus hányatott történetét 1919 áprilisától 1933-as bezárásáig a politikai környezet számlájára írja a történetírás, természetesen nem alaptalanul. A német köztársaság kiáltása, a Hohenzollern-ház bukása és a német hadsereg feloszlata nem a lakosság osztatlan egyetértésével és rokonszenvével történt. Ezeket az eseményeket a német történelem és kultúrtörténet irodalmában idézőjelbe tett, „ügynevezett” forradalomként említik. A kaotikus napok és hetek során tömeges tüntetések, szórványos lövöldözések, kommunista-spartakista nagygyűlések és szélsőjobboldali csapatok akciói – többek között a kommunista vezetők meggyilkolása – jelezték a helyzet veszélyes ingadozását, ahogy a diplomata Harry Kessler írja,¹ a „jobboldali függetlenek”, a „vörös terror” és a „méréselt szociáldemokrata irány” között. Németország közigazgatási térképét átalakították: a Bauhaus első helyszínén, Weimarban, a nagyherceg és a nagyhercegség helyét a további volt uradalmakkal együtt előbb Szászország-Weimar-Eisenach Szabad Állam, majd néhány fordulat után, 1920 május elsejétől Weimarral mint fővárossal Thüringia tartománya foglalta el, amelyet szociáldemokrata koalíció kormányzott. Ez azonban nyilvánvalóan nem jelentette azt, hogy a császári alattvalók és a nagyhercegség korábbi polgárai egy csapásra szociáldemokratákká váltak volna.

Annál is kevésbé, mert, mint Sebastian Haffner leírja, a német hadvezetésnek sikerült a szociáldemokratákra osztani a háborús vereség beismerését és a békekötés kérelmezését.² Erich Ludendorff tábornok 1918. szeptember 29-én, már egy ideje látva a hadi helyzet reménytelenségét, a biztos vereség felelősségét, valamint a békekötéssel járó megaláztatást a császárról és a hadvezetésről a Reichstagban többséggel rendelkező szociáldemokratákra hárította úgy, hogy felajánlotta nekik az ország parlamenti kormányzását. Ők ezt, lojalitásuk és politikai felelősségük jegyében, elfogadták. „Ludendorff úgy döntött, hogy parlamentáris demokráciát csinál a bismarck-i Németországból, és ez a parlamentáris demokrácia fogja kitűzni a fehér zászlót.”³ A lakosság, Ludendorff örögi tervét nem ismerve, ebből annyit látott, hogy a szocialisták vitték a háborús vereségbe az országot, nem a hadvezetés, és ők írták alá a feltétel nélküli megadás dokumentumát Wilson amerikai elnöknek. A hamarosan közszájon forgó megfogalmazás, és később Hitler kedvenc fordulata szerint: hátba döfték

¹ Harry Kessler: *Berlin in Lights. The Diaries of Count Harry Kessler 1918–1937*, New York, Grove Press, 1961, 9.

² Sebastian Haffner: *Az elárult forradalom. Németország 1918–1919*, Ford. Liska Endre, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2007, 30–68.

³ Uo., 31.

saját hazájukat. A történések ilyen értelmezése már a háború véget értével elterjedt: az úgynevezett „csendes többség” meggyőződése volt, és egyet jelentett a szociáldemokraták és a velük kapcsolatba hozható minden társadalmi csoport gyűlöletével.

A tények ilyen rövid áttekintése alapján is szembeűnő, hogy a progresszív programot bejelentő Bauhaus olyan környezetben alakult meg, amelyik programja minden pontjával, első gyakorlati lépései mindegyikével, valamint a tanári kar és a diákság összetételével szemben ellenséges volt, és ezt gyakorlati akciókkal, a sajtó nyilvánosságában és szervezett fórumokon is kifejezte. Mit várhatott tehát az alapító igazgató Walter Gropius? Milyen esélyekkel indíthatta útjára az iskolát, és jól mérte-e fel a lehetőségeit? Mennyire volt reális a sokgenerációs német nagypolgári értelmiségből származó Gropius modern kislakásépítési és olcsó lakberendezési tárgyakat tervező programja? Milyen támogatásra számított a funkionalista esztétika jegyében tervezendő, a tradicionális nemzeti stílust internacionális modernítésra felcserélő, szociális programjához? Mit tudott Gropius egyáltalán arról, mi történik Németországban?

Ezt a durván hangzó kérdést Gropius sajátos társadalmi helyzete teszi indokolttá, és feltehető nézetei, amelyekre azokból a megnyilvánulásaiból következtethetünk, amelyekkel a hirtelen előálló krízisekre reagált. Mindezek nagymértékben meghatározták az iskola sorsát.

Walter Gropius Berlinben született 1883-ban, nagy múltú értelmiségi családban. Anyai nagyapja Christian Friedrich Scharnweber porosz királyi államanácsos fia volt. Nagybátyja Martin Gropius, aki 1877–1881 között az egykori berlini Iparművészeti Múzeum épületét tervezte, amely ma Martin Gropius Bau néven kiállítási csarnok. A fiatal Gropius a legjobb német építészeti iskolákban, a müncheni Technische Hochschulén és a berlini Königliche Technische Hochschulén tanult. Tanulmányait nem fejezte be, mert jelentős összeget örökölt, és így kifejezhette kritikáját az építészképzés hagyományossága, elavultsága iránt. 1908-ban belépett a kor legtekintélyesebb építész, Peter Behrens tervezőirodájába, ahol az építészet és design szoros összefüggését tanulta mesterétől, aki az AEG, Német Elektromos Művek számára az épülettől a levélpapír fejlődéig minden tárgyat maga tervezett, megeremtvé a korporatív *image* műfaját.

A Bauhaus előtörténetének lényeges mozzanata, hogy Gropius már 1916-ban javaslatot tett a weimari nagyhercegnek egy művészeti-tervezői főiskola létrehozására a városban, miután a belga Henry van de Velde vezette Nagyhercegi Iparművészeti Iskolát a háború miatt hadikórházzá kellett átalakítani, s az igazgatónak, immár ellenséges ország polgárának, el kellett hagynia Németországot. Gropius klasszicista bútorterveket mutatott be a nagyhercegnek, az iskolára vonatkozó tervei pedig józanul praktikusak voltak. A háború alatt azonban nem kerülhetett sor ilyen intézmény létrehozására, utána pedig minden megváltozott.

Gropius lelkesen vetette bele magát az új, szociáldemokraták által vezetett köztársaság világába, a konzervatív Weimarban azonban éppen azért irányult a figyelem a személyére, mert köztudott volt, hogy a nagyherceg szívesen látta volna a városban mint az Iparművészeti Iskola igazgatóját.

Berlinben a forradalmi szellemű értelmiség átérzte a hatalmas lehetőséget, hogy új országot és új kulturális korszakot teremthet, amely a porosz császárság, a háború és az ahhoz vezető nacionalizmus ellentéte lesz. Mint a későbbi Bauhaus-diák, Ludwig Hirschfeld-Mack írta: „mindenkit ugyanaz a szándék vezetett: új életforma, új építészet és új környezet kialakítása, és mindazoknak az erőknak a határozott tagadása, amelyek az első világháborúhoz vezettek”.⁴ Megalakultak az új szellemű művészeti társaságok: az

⁴ Ludwig Hirschfeld-Mack: Előszó a *Bauhaus: Aspects and Influence* című kiállítás katalógusához, idézi Ann Stephens: *Bauhaus Diaspora*, Melbourne, 2019, 162.

Arbeitsrat für Kunst, Művészeti Tanács, amelynek nevében a „tanács” a „szovjet” szó fordítása volt; a *Novembergruppe*, amelynek neve a novemberi „forradalom”-ra utalt, és a *Gläserne Kette*, az építészek Kristály Lánca, amely szakmai klubként működött, hogy tagjai azokban az időkben, amikor sem anyag, sem pénz nem volt építészeti munkára, egymás terveit megvitassák, és biztossítsák szakmai fejlődésüket. Gropius mindezeknek tagja és egy ideig az *Arbeitsrat* elnöke volt. Nemcsak mindenkit ismert, de abban a helyzetben is volt, hogy aktívan alakíthatta az új német kulturális életet.

Csakhogy Berlin és a forradalmi társaságokba tömörülő progresszív művészek nem határozták meg az egész ország szemléletét, sőt, még Berlinben sem voltak többségben. Mint George Grosz írja emlékezéseiben: „A hozzánk látogató külföldieket könnyen becsapta a felszín látszólagos könnyedsége, az úgynevezett szabadság és a művészetek virágzása. [...] Ez azonban csak a felület habzása volt. Közvetlenül az elevenség látszata alatt a testvérgyilkosság és általános düh mocsara fortyogott, és légiók készülődtek a végső leszámolásra”.⁵

Gropius azonban az új ország új optimistái közé tartozott, akiknek semmi kétségük nem volt afelől, hogy lelkesedésükben mindenki osztozik, vagy ha nem, osztozni fog. Az új világ víziója és részben kézzelfogható valósága elhomályosította mindazt, ami nem változott meg. Történelmi példaképeket pedig mindenhez lehet találni: a Bauhaus Archiv igazgatónöje, Annemarie Jaeggi mondta egy interjúban, hogy Gropius példaképei többek között Peter Behrens és a Fagus cipőgyár⁶ tulajdonosa, Carl Benscheidt voltak: mindannyian vagy támogatták a modernizációt, vagy egyenesen annak a produktumai voltak, a bismarcki Németország kora kapitalizmusában, industrializálásában kialakuló társadalmi mobilitás kedvezményezettjei. Ide sorolhatjuk az iparmágnás és későbbi külügyminiszter Walther Rathenaut is, az AEG tulajdonosát, Peter Behrens munkaadóját, akinek később Gropius küldött egy példányt a Bauhaus Manifestumából.

Gropius számára tehát az új, köztársasági berendezkedés új lehetőségeket, nem pedig frusztrációt jelentett. Bár tiszti rangban szolgált a fronton, kisebb sebesülése után leszerelték, s a háború nem rendítette meg sem személyesen, sem családját tekintve. Nem látott okot arra, hogy ne a szokásos módon, felső körökkel való kapcsolatai révén rendezze be új életét és irányítsa a Bauhaus ügyeit. A Weimari Művészeti Akadémia átalakítására és Bauhaus néven való megnyitására azért kapott megbízást, mert az akadémia vezetői a nagyherceggel való korábbi kapcsolatait garanciának tekintették arra, hogy jól meg fogják érteni egymást, és Gropius épp annyi újítást fog bevezetni, amennyi annak a látszatához kell, hogy az akadémia lépést tart a korrallal és a változásokkal. Amikor azonban azt látták, hogy az új igazgató külföldieket – főként expresszionista, tehát a konzervatívok szemében: baloldali, kommunista, a német kultúrával szemben ellenséges, esetleg egyenesen hazaáruló – művészeket szerződött professzori posztokra,⁷ és számos külföldi diákot vesz fel, a város is és az akadémia is heves támadást indított a Bauhaus ellen. Marc Etzold írja *Walter Gropius mint kommunikátor*⁸ című szövegében, hogy a Bauhaus elleni első támadások után, 1920. január 20-án, Gropius a Der Deutsche Werkbund vezetőitől kért támogatást, valamint Szászország-Weimar-Eisenach Szabad Állam kormányától, Weimar város

⁵ George Grosz: *Autobiography*, angol ford. Nora Hodges, Berkeley, University of California Press, 1998, 150. Valószínűleg 1930 előtt keletkezett; első amerikai kiadás 1946; németül először 1955-ben jelent meg, *Ein kleines Ja und ein großes Nein: Sein Leben von ihm selbst erzählt* címmel, Rowohlt, Hamburg.

⁶ A Fagus cipőgyár Gropius tervei szerint 1911–1912-ben Alfeld an der Leinében épített, technika- és stílusban modern épülete alapozta meg Gropius hírnevét a modern építészetben.

⁷ A tanárokat a weimari korszakban (1919–1925) Mestereknek nevezték.

⁸ Patrick Rössler (szerk.): *Bauhauskommunikation: Innovative Strategien im Umgang mit Medien, interner und externer Öffentlichkeit*, Berlin, Bauhaus Archiv, Gebrüder Mann Verlag, 2009.

magisztrátusától, a Weimari Közösségi Tanácstól és a Kulturális Minisztériumtól – a legmagasabb fórumoktól. Miközben a Bauhaust azzal a céllal és programmal hozta létre, hogy a művészeket visszaterelje a kézműves műhelybe és a kétkézi munkához, hogy a munkásosztályból kibontakozó és konszolidálódó alsó középosztályokat megfelelő lakásokkal és lakberendezési tárgyakkal lássák el, s ezekkel ízlésüket csiszolják, azt a társadalmi réteget, amelyiknek a szükségleteit ki akarta elégíteni, és ízlését fejleszteni akarta, Gropius egyáltalán nem ismerte. Miközben, természetesen és célszerűen, a legfelső vezetők segítségét kérte, nem foglalkozott azzal a ténnyel, hogy Thüringiát kisebbségi koalíciós kormányként vezette az SPD (Németország Szociáldemokrata Pártja), USPD (Németország Független Szociáldemokrata Pártja) és DDP (Német Demokratikus Párt) koalíciója. Gropius a szocialista miniszter Max Greil és a Szociáldemokrata Párt vezetője, Albert Rudolph segítségével bízott. Nincs jele annak, hogy kapcsolatba akart volna lépni a lakossággal, hogy felmérje gondolkodásukat, ízlésüket és igényeiket, politikai nézeteikről nem is beszélve. Márpedig Weimar konzervatív város volt, öntudatosan és hagyománytiszteletően német, keserű háborús vereséggel a háta mögött, tele a külső és a vélt belső ellenség iránti gyűlölettel, aminek a napi sajtó Bauhaus-ellenes újságírói nap mint nap félreérthetetlenül hangot adtak.

Ennek a „csendes többség”-nek a négy és fél évig tartó háborús szenvedéseiről, veszteségeiről, xenofóbiájáról, eredendő és agresszívvá növekedett nacionalizmusáról, úgy tűnik, Gropiusnak vagy nem volt tudomása, vagy ha volt, átmeneti problémának tekintette. Amikor a Város Érdekeit Védő Egyesület, ez a kifejezetten a Bauhaus ellen létrehozott testület nagygyűlést tartott a weimari Erholung fogadóban, és Gropiust szemtől szembe támadták, amiért a Bauhaus sem a tanári kar és diákság összetételében, sem szellemében nem elég német, Gropius meghökkenve védekezett, a tanulás általános céljaira hivatkozott, és azzal remélte megoldani a helyzetet – a weimari arisztokrata családok gyerekeinek az iskolából való tüntető kiiratkozását –, hogy elrendelte, a Bauhausban senki ne politizáljon. Magánlevélben pedig azt írta Lilly Hildebrandtnak: „Az itteni sajtó idióta és önkényesen ellenséges a Bauhausszal szemben. Elegem van Weimarból egy év szünet nélküli Bauhaus-munka után...”⁹ Ami arra utal, hogy a Weimarban tapasztalt ellenséges érzületet provinciális attitűdnek tekintette, a modern, köztársasági eszmékhez felnőni nem tudó elmaradottságnak. Nem mérte fel, milyen mélyen gyökereztek ezek a nézetek. Gropius meggyőződése volt, hogy a modernizáció az egyetlen lehetséges út, minden érett és tájékozott ember természetes törekvése és jólétének felismert záloga, és mindazok, akik másként látják, majd idővel megértik ezt. Minden üzletember és iparmágnás, akiket ismert, a modernizáció alkalmazásával fejlesztette gyárait és gyártmányait. Nem volt kétséges Gropius számára, hogy ennek nincs alternatívája.

Mint általában, a tényleges nemzetközi politikai realitás ismerete a politikusok szűk körére korlátozódott. Harry Kessler gróf, író és művészetpártoló diplomataként részt vett az 1922-ben megtartott genovai konferencián, amely az első világháború utáni új Európa pénzügyeit és gazdaságát volt hivatott áttekinteni és kialakítani. Kessler egészen más realitást ismert meg, mint a berlini művészvilág és értelmiség. A nemzetközi avantgárd optimista internacionalizmusa helyett „amatörizmus és kicsinyes, partikularista politikai egoizmus azok a zátonyok, amiken a konferencia megfeneklett. [...] Az égvilágon semmi nem történt Európa rehabilitációja és újjáépítése érdekében. Legátolt nacionalizmus, alig ha kevésbé fatális, mint nyílt változata”, írta a naplójába.¹⁰

Talán a ténylegesen külföldről érkezetteknek érzékenyebb szemük volt az igazi valóságra Németországban. Az orosz El Liszickij, aki többször is a Bauhausba látogatott, látta

⁹ Gropius: levél Lilly Hildebrandtnak, nem datált, valószínűleg 1920–1921, Reginald R. Isaacs: *Walter Gropius*, Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1983–84, 280.

¹⁰ Kessler, 1922. május 12, 179.

az ott folyó munkát, és ismerte a tanárokat és diákokat, 1924 karácsonya táján azt írta későbbi feleségének, Sophie Küppersnek, a hannoveri Kestner Gesellschaft igazgatónőjének: „Ugyan felejtse már el a nemzetközi művészeti kiállításokat Németországban. Most jön majd a NÉMET nemzeti festészet. Nagyon szeretném, ha tévednék, de még megérhetjük, hogyan fog Burchartz, Schlemmer, Röhl a nemzeti konstruktivizmus és a nemzeti Bauhaus színeiben fellépni, és Kurtchenben sem vagyok eléggé biztos. És te ebben a Németországban Malevicset és Mondriant akarod népszerűsíteni. Ugyan hagyj már.”¹¹

Ezek a keserű sorok végül is a konkrét személyek esetében a felsoroltak felét illetően valóban tévedésnek bizonyultak: Schlemmer 1933 után belső emigrációba vonult, „Kurtchen”, azaz Kurt Schwitters Norvégiába, majd Angliába emigrált. Liszickij helyzet-érzékelése mégis meglehetősen pontos volt. Érzékelte, amit ugyanabban az évben a jobboldal thüringiai győzelme is jelzett a tartományi választásokon, s ami a Bauhaus Weimarból való kiűzését jelentette: Németország mélyen megosztott volt, és Gropius, a Bauhaus sok tanárával és diákjával együtt, a mind kisebb kisebbséghez tartozott.

Nem sok jelét látjuk annak, hogy Gropius megrendült volna a jobboldal győzelmétől: inkább úgy tűnik, örült, hogy megszabadult az ellenséges weimari környezettől, és Dessau város meghívását meggyőződése igazolásának is láthatta, amennyiben eszerint volt olyan progresszív gondolkodás Németországban – s a Bauhaus nem csak Dessauból kapott meghívást –, amely elismerte, fontosnak tartotta és támogatni kívánta az intézményt, mert intellektuálisan és gyakorlatilag is haladónak és értékesnek találta.

Természetesen nem tudhatjuk, hogy Gropius weimari stratégiája a valóság tényleges félreismeréséből eredt, vagy tudatos program volt, abban a reményben, hogy a konzervatívok majdcsak elfogadják a Bauhaus progresszív gondolatait és praktikus értékeit. Ez utóbbira utal az az ötlet, hogy megszervezte a Bauhaus Baráti Körét, amelybe országszerte elismert személyiségeket hívott meg, hogy nyílt kiállításukkal a maradi weimariak feje fölött átnyúlva legitimálják a Bauhaus létét, céljait, és tevékenységét. A tekintélytisztelő német közegben joggal bízhatott abban, hogy Albert Einstein és Thomas Mann neve elnémítja a kritikát – de nem így történt: tíz évvel később mindkettejük könyvei máglyára kerültek. Ezt Gropius nem láthatta előre. Dessau város bőkezű ajánlata ugyanis igazolta eredendő jóhiszeműségét: csak Weimar nem akarta a Bauhaust, mindenki más fontosnak tartotta.

Végül is, ha Gropius mégoly naivan is mérte fel a német közvéleményt, semmiképp nem tehette volna meg, hogy kiszolgálja azt. A Bauhaus minden eleme – a funkcionálisan és esztétikailag egyaránt magas színvonalú tárgyak tervezése és kivitelezése, a személyiség szabad kibontakozását szavatoló művészeti program, modern technológiák és formák alkalmazása, a kísérletezés szabadsága és az újítások bátorítása – lehetetlen lett volna, ha Gropius akár csak átmenetileg is aláveti magát a többség szemléletének. Nem a lakosság kiszolgálására, hanem nevelésére vállalkozott. Mindazonáltal sok tendencia iránt nem volt érzéketlen: maga a Bauhaus szó, amit ő alkotott, gesztus volt a középkor háború utáni kultuszának (szándéka szerint áthallani belőle a középkori *Bauhütte*, a katedrálisépítők közösségeit és ideiglenes kunyhóit jelölő szót); eredeti ipari formatervezési programját

¹¹ El Liszickij: Levél Sophie Küppersnek, 1924. dec. 12, Getty Research Institute, Liszickij-dokumentumok 950076, I. doboz, 2. dosszié.

Max Burchartz (1887–1961) német fotográfus, tipográfus, 1933 után az NSDAP tagja.

Oskar Schlemmer (1888–1943) festő, koreográfus, a 1923–1929 között a Bauhaus, majd a Breslauer Művészeti Akadémia tanára.

Peter Röhl (1890–1975) német festő és grafikus, 1919–1922 között a Bauhausban tanult. 1933-ban belépett az NSDAP-be.

Az itt „Kurtchen”-ként említett Kurt Schwitters (1887–1948) német festő, költő, a dadaista avantgárd *Merz* folyóirat szerkesztője és kiadója, 1937-től száműzetésben élt Norvégiában, majd Angliában.

felcserélte a kézművesség 1919-ben egyedül megvalósítható programjára; a tájképfestés elavult akadémiai gyakorlata helyett praktikusabb formatervezői tanulmányokat javasolt. Ugyanakkor Gropius mesterien használt kifejezéseket, amelyek különböző felfogású embereknek különböző dolgokat jelentettek. A weimari előjárók elvileg elégedettek lehetek a Bauhaus kézművességre koncentráló programjával, hiszen az eminensen konzervatív volt, még ha szükségből is, az ipari sorozatgyártás átmeneti lehetetlensége miatt; az akadémia professzorai elégedettek lehetnek a művészetnek tulajdonított jelentős szerepével (a Manifestum szerint művészet nem az alkotó szándéka szerint, hanem „az ég kegyelméből” jöhet létre) és a kor kiemelkedő művészeinek a jelenlétével az iskolában; a diákok pedig a közösségformálás és kollektív munka idealista programjával. Ugyanakkor a Bauhaus neves művésztanárai szükséges rossznak találták a kézművesprogramot, ami a weimariakat sem nyerte meg az iskolának, a diákok pedig az első években a Mazdaznan szekta főpapjaként is aktív Johannes Ittent tekintették szellemi vezetőjüknek, s nem Gropius hosszútávú közösségépítésében hittek.

Gropius lerázta magáról a támadásokat, és saját szellemi és társadalmi köreihez fordult megerősítésért – amíg tehetette. 1927-ben a dessauai sajtó adta tudtára, hogy megváltoztak a szabályok, és olyan politikai és társadalmi klíma vált elfogadottá, amelyben helye volt Gropius – egy tekintélyes professzor és igazgató – nyilvános megalázásának és tiltakozása semmibe vételének.¹² Ezen a ponton Gropius lemondott, és visszavonult a közélet-től. Nem fejtette ki, hogy felháborodását egy létező áramlat felszínre kerülésének vagy hirtelen politikai változásnak tulajdonította. Ha azonban nem hitt volna 1918-tól egy valóban új Német Köztársaságban és annak modernítésében, sohasem szervezte volna meg a Bauhaust.

A száz évvel ezelőtt megnyitott Bauhaus a modernitás egyik legvitatottabb, utóéletében is a legtöbb konfliktust kiváltó intézménye volt. Az 1953-ban Németországban megtartott Bauhaus Debatte, a háború utáni intellektuális tekintélyek részvételével rendezett vita sok neuralgikus pontot érintett. Egyrészt sokan – köztük Adorno és Ernst Bloch – végre kinyilváníthatták a Bauhaus emblematikus kockaházai iránti eredendő ellenszenvüket, másrészt nyilvánosságot kapott, hogy több, a nácizmus alatt sikeres Bauhaus-tanár és -diák 1945 után ismét sikeres karriert épített ki az új Németországban, s ezt mint „politikától és ideológiától független” szakemberek érték el. Ezek a tények komplikálták a korábbi egyértelműen progresszív és politikailag baloldali Bauhaus-képet.

A német és a nemzetközi kultúra neuralgikus pontjai változnak, és változtak már a Bauhaus fennállása alatt is. A Manifestumot 1919-ben kifejezően illusztráló „Szocialista Katedrális” sokaknak vonzó programot szimbolizált, de az 1923-as Bauhaus-kiállítás kiadványaiból már törölni kellett a „szocialista” jelzót, nem beszélve a Bauhaus későbbi amerikai irodalmáról. Sok tény lassan kerül elő, és száz év sem volt elegendő arra, hogy mindent világosan lássunk; de azt is tudnunk kell, anélkül hogy bárkit felmentenénk, hogy jöhetnek voltak, akiknek jellembeli és etikai integritása erősebb volt másokénál, a volt Bauhausosok későbbi életét egyéni szerencsájuk és sokszor váratlanul alakuló sorsuk is meghatározta. A Bauhaus ismert utód-intézményei mellett, amelyek az Egyesült Államokban Chicagóban, a Harvard egyetemen és Észak-Karolinában, Németországban Ulmban működtek, számos művészeti iskolában dolgoztak korábbi Bauhaus-diákok és -tanárok, többek között Budapesten, Ausztráliában, Sanghajban és Dél-Afrikában, akik továbbadtak valamit az iskola kísérletező szelleméből, formakultúrájából és funkcionális szemléletéből, átmentve a Bauhaus mégoly sokat változó és komplikált szellemiségét a második világháború tragédiáját követő korszakba.

¹² Gropiust egy újságíró azzal gyanúsította, hogy jelentős honoráriumot vett fel a problematikusnak bizonyult dessauai Törten lakótelep tervezéséért, ami ellen Gropius tiltakozott, tiltakozását azonban, annak ellenére, hogy az újságíró neki ezt személyesen megígérte, a lap nem közölte le.

KÉPTELEN PARAGONÉ

Kállai Ernő és Moholy-Nagy László vitájáról

„Örömmel teszem közzé Kállai Ernő nagyon érdekes dolgozatát, bár hozzáteszem, nem mindenben értek vele egyet. Emiatt és mert a probléma – festészet és fényképészet viszonya – ma különösen időszerű, szeretnék ezeken a hasábocon vitát indítani erről a cikkről.” Moholy-Nagy László írja ezt 1927 tavaszán az Amszterdamban megjelenő *i10* folyóirat szerkesztőjeként, ugyanabban az évben, amikor a Bauhausbücher sorozat 11. darabja elé, amelyet Walter Gropiusszal szerkeszt, szintén egy bevezető megjegyzést kénytelen beiktatni, melyben hangsúlyozza, hogy a közölt mű, Kazimir Malevics *A tárgy nélküli világ* című munkája, „alapvető kérdésekben álláspontunktól eltér”.¹ Az utóbbi annak az évek óta folytatott küzdelmének újabb megnyilvánulása, amelyet a konstruktivizmus metafizikai-misztikus értelmezései ellen folytat. Az előbbi viszont egy új ellenfél feltűnését jelzi, aki ráadásul – és valószínűleg ez idegesíthette legjobban Moholy-Nagyot – első pillantásra nem is olyan új, sőt nagyon is régi. Már megint a festészet hagyományos kérdései vannak napirenden, gondolhatta, azok a kérdések, amelyeket ő már két évvel korábban véglegesen elintézettnak és meghaladottnak vélt. Legalábbis erre enged következtetni az 1925-ben megjelent első könyvének gondolatmenete, amelyben egyszer s mindenkorra rögzíteni vélte a festészet helyét a művészeti ágak rendszerében: a festészet „színes formaalkotás”, melynek kizárólagos „»témája« maga a szín”, minthogy a fényképezés a fény-árnyék sokkal finomabb árnyalatainak előállítására képes, és ráadásul az ábrázolás számára is „összehasonlíthatatlanul jobban funkcionáló eszközöket” biztosít.²

Miért kezdeményezi akkor egyáltalán a vitát? Miért nem gondolja azt, hogy Kállai írása egy konzervatív ember maradi művészetszemléletének kifejeződése, amit még közzölni sem érdemes, nemhogy vitát indítani róla? Valószínűleg azért, mert érezte, hogy mégiscsak új irányból érkezik ez a támadás, s erre – ezt tekintjük becsületessége jelének – igenis válaszolni kell. És talán azért is, mert szintén érezte, hogy ő maga nem igazán képes válasszal szolgálni rá, így azt remélte, hogy kollégái majd segítenek neki ebben. Hát, nem nagyon segítettek, pedig rengetegen bekapcsolódtak a vitába.³ És ahogy ez már csak történni szokott, a felek nemhogy megegyezésre vagy akár közös álláspont kidolgozására jutottak volna, hanem a vita szinte ki sem bontakozott.

Mi volt tehát az, ami a vita elindítására készítette Moholy-Nagyot? Véleményem szerint két dolog, az egyiket inkább világnézetinek, a másikat művészetelméletinek nevezném.

A világnézeti kérdés semmivel sem jelentéktelenebb, mint a művészetelméleti, még ha nem is jön elő explicit módon a vitában, és ráadásul kettejük közös története húzódik meg mögötte. Kállai volt az első, aki a fiatal Moholy-Nagy művészetéről beszámolt, még 1921-ben a *MA* hasábjain, és nagyon elismerő módon írt róla – Kassák akkori világnézeti és művészettörténeti konstrukciójának megfelelően a dadaizmus káoszából a konstruktív rend felé

¹ Kazimir Malevics: *A tárgy nélküli világ*. Forgács Éva fordítása. Corvina, Budapest, 1986, 7.

² Moholy-Nagy László: *Festészet fényképészet film*. Mándy Stefánia fordítása. Corvina, Budapest, 1978, 7.

³ A hozzászólások és Kállai válasza megtalálhatók Kállai Ernő: *Összegyűjtött írások*. 4. kötet. Argumentum, Budapest, 2003, 240–251.

mutató művészetként értelmezte munkáit. A következő években azonban egyre elégedetlenebb lett a fejlődésnek azzal az irányával, amerre a konstruktivizmust haladni látta, sőt egyre inkább magával a konstruktivizmussal is. Újabb és újabb írásokban sorolja szinte vég nélkül azokat az összetevőket, amelyek hiányoznak ebből a fajta művészetből: az ontológia, a teleológia, a metafizika, a misztika, a dráma és a tragédia, a történetiség stb. Az 1923-ban megjelenő *Korrektúrát* című írásában egyenesen a tisztaság eszméjének és annak a fajta mindent egyneművé tételnek támad neki, amellyel ez a művészet a kollektivitást elérni szándékozik. De még itt sem áll meg, a teljes embert követeli vissza a modern művészet számára, az ember egyediségét és egyéniségét, testét-lelkét, hús-vér valóját, temperamentumát, nemzeti és faji jellegét. Ezeket a gondolatokat és a Kállai által bejárt egész utat Moholy-Nagy is nyilvánvalóan ismerte, valószínűleg ennek köszönhető, hogy a *Festészet fényképészet film* című könyvébe valamennyit megpróbált integrálni belőlük. Ott ugyanis arról beszél, hogy a festészet hagyományosan két területet egyesített magában, a szín megformálását és az ábrázolás megformálását, a kettő között pedig szerinte az a legfontosabb különbség, hogy az első „ég-hajlattól, fajtól, temperamentumtól, műveltségtől független”, míg a második ezeknek a tényezőknél meghatározottsága alatt áll. Ezt nem lehet máshogy olvasni, mint egyértelműen Kállainak – ha nem is kizárólag neki – tett engedményt.

Kállai viszont nem áll meg ezen a ponton sem, hanem még tovább radikalizálódik, és az 1925-ben megjelenő *Új magyar piktúra* című könyvének egész koncepcióját már egyértelműen nemzeti és faji alapokra építi fel. „Bőséges nedvű és dús matériájú hazai természetéről” beszél, amelyből a magyar temperamentum kisarjad „sűrű testi alaptónusában”, így születik meg a „zsírpárnák közé ágyazott ember” a maga „plasztikus egocentrizmusában”, végül pedig így összegzi mondanivalóját: „Faktúránk, viruló színeink, erővel teljes formáink csak úgy dúskálnak a sűrű zamatos matériában, hús-vér ösztöneink eme pompázó festői testté válásában”.⁴ Nevethetnénk persze mindezen, és megjegyezhetnénk, hogy valószínűleg a gyomra diktálta Kállainak ezeket a mondatokat, hiszen amit a sűrű, sötét közegben úszó súlyos, plasztikus elemek címén itt leír, az ahhoz áll legközelebb, amit a jó magyar marhapörköltként ismerünk, és amit neki Berlinben immár hatodik éve nélkülöznie kellett. Ám az embernek mégsincs kedve nevetni mindezen. Kállai mentségére legyen mondva, hogy hamarosan ő maga is ráébredt, merre vezet a gondolkodásnak ez az útja, és le is tért róla, végül pedig 1935-ben hazaköltözött Magyarországra.

Miközben tehát Moholy-Nagy Kállai elveiből bizonyos elemeket integrálni próbált saját elméletébe, addig Kállai is haladt tovább a maga útján, aminek az lett a következménye, hogy már nemcsak a clair-obscur, a helyi színek, a plasztikus formák szükségességéről kezdett beszélni, hanem kifejezetten materialitásról és az anyag sűrűségének, súlyának, fizikai jelenlétének jelentőségéről. Így válik a világnézet művészetelméletté, és így válik számára elfogadhatatlanná Moholy-Nagynak az a megoldása, hogy ezt a bizonyos „ég-hajlattól, fajtól, temperamentumtól, műveltségtől függő” összetevőt az ábrázoláshoz rendeljük, azt pedig egyértelműen a fényképészetnek utaljuk ki feladatul, a festészetet pedig tiszta, anyagtalan színformálássá tesszük. Így érthető meg, miért volt annyira fontos Moholy-Nagy számára, hogy Kállai szövegéről vitát indítson. Nem az utánzás vagy alkotás kérdése volt itt ugyanis a meghatározó, de még csak nem is a kézi vagy gépi alkotásmódé, hanem a műalkotások absztrakt, értsd anyagtalan versus konkrét, értsd anyagi és tárgyi mivoltának kérdése. És ezt Kállai rögtön egyértelműen le is szögezi írásának első két oldalán, nyilván azért, hogy még csak véletlenül se értelmezhesék problémafelvetését e hagyományos megkülönböztetések mentén. Ezzel pedig valóban az elevenébe vág Moholy-Nagynak, aki a konkretizmusra való minden törekvése ellenére, amely tagadhatatlanul jelen van elméleti rendszerében, ezt a konkrétumot vég-

⁴ Kállai Ernő: *Összegyűjtött írások*. 1. kötet. Argumentum, Budapest, 1999, 124., 128., 129. és 131.

ső soron csak a lehető leganyagtalánabb anyagban, a fényben képes megtalálni, amely tárgyalkotásra egyáltalán nem is képes.

Kállainak a festészet védelmében felhozott érvei három tételben összegezhetők. Az első a legfontosabb, amelyből a másik kettő szinte magától adódik. A tétel úgy hangzik, hogy a fénykép – a festménnyel ellentétben – nélkülözi az anyagi faktúrát. Kállai szavai-val: „[A fényképből] mindkét stádiumában – a negatívban és a pozitívban is – hiányzik a faktúra, hiányzik az optikailag érzékelhető feszültség a kép anyaga és a kép között. A természet arculatát a legkisebb anyagi konzisztenciával rendelkező képletre hozzák, fény-képpé szublimálják”. Ez azért fontos, mert állítása szerint „[E]gy kompozíció legfinomabb látási értékei döntő módon faktúrája tapintási értékeiből következnek: az anyag, a tömeg, a plasztikai struktúra és az anyagfelhordás alkotta felületből”.⁵ Nem egészen világos a számomra, mit akar mondani ezzel az utóbbi megállapításával. Két dolgot jelenthet véleményem szerint a mondat. Vagy azt, hogy a festékekkel borított felszín sokkal finomabb különbségek létrehozására képes, mint a fénykép felszíne, vagy azt, hogy általában a tapintás sokkal apróbb különbségeket képes észlelni, mint a látás. Bármelyiket akarja azonban mondani, szerintem mindenki számára egyértelmű, hogy egyik megállapítás sem igaz. Az első talán nem is szorul magyarázatra, a másodikon azonban nem árt kicsit elgondolkodnunk vagy akár kipróbálnunk, mert valóban hajlamosak vagyunk azt gondolni, amit Kállai állít. Próbáljuk csak ki, és tapasztalni fogjuk, hogy a tapintás, az ujjunk hegye már régen elveszíti megkülönböztető képességét, amikor látásunk még mindig képes különbségeket, és nemcsak színárnyalatbeli, hanem formai, sőt anyagi különbségeket is észlelni egy felszínen. A tétel alátámasztására hivatott érv tehát bukik, még ha ez nem is feltétlenül érvényteleníti magát a tételt, vagyis azt, hogy a fénykép valóban nélkülözi a tapintható anyagi faktúrát.

A második tétel nagyjából Kállai világnézetének folyománya, és úgy hangzik, hogy „[v]alamennyi faktúra elsősorban lelki élmény lecsapódása” (uo.). A megfogalmazás nagyon félrevezető, mivel azt sugallja, hogy itt valami kifejezésesztétikai érvvel állunk szemben, amelyre legjobb példával talán a festői gesztusok szolgálnának. Kállai viszont valójában nem erről beszél. Következő mondata ugyanis így hangzik: „Anyaguk nagyon különböző lehet attól függően, hogy mozaikról vagy falfestményről, hígabb vagy sűrűbb anyaggal végzett festésről vagy valamilyen grafikai eljárással készült munkáról van-e szó”. Majd pedig érvelése lezárásaként azt mondja: „Az ilyen különbségek semmit sem változtatnak a faktúra alapvető jellegzetességén, hogy ti. érzéki-organikus megtestesülés, élő érzékelési központ” (uo.). Az érv tehát tulajdonképpen nem a művész „lelki élményének lecsapódásáról” szól az adott műben, hanem magának az anyagnak a lelki mivoltáról. Kállai későbbi pánpszichizmusa és bioromantikája tűnik itt fel, egyelőre még kifejtetlen formájában, de nem is ez a lényeg. Hanem az, hogy ha minden anyag hordoz magában ilyen lelkeséget, még a mozaik hideg és merev anyaga is, amely ráadásul olyan formával rendelkezik, amely az ábrázolt formákhoz szinte egyáltalán nem képes idomulni, akkor miért ne feltételezhetnénk, hogy a fénykép felszínének is van ilyen lelkesége? Ha a mozaik felszínét képesek vagyunk érzéki-organikus jellegűnek és élőnek látni, akkor nehéz elhinni, miért nem tarthatnánk a fénykép felületét is annak. Ez alapján nem lehet éles határvonalat húzni a fénykép és az összes többi művészeti médium közé. Vagy máshova kellene raknunk a határvonalat, akkor azonban az érv nem lenne használható arra, amire Kállai használni kívánja, vagy el kellene ismernünk, hogy a fénykép is „össze tudja egyeztetni az eszközök nyers anyagiságát a vízió legtörekenyebb szellemiségével” – bármit jelentsen is ez. Mindenesetre nehéz belátni, hogy a mozaik miért tudná ezt jobban megtenni, mint a fénykép. Fokozati különbségről esetleg lehetne itt beszélni, de lényegiről

⁵ Kállai Ernő: „Festészet és fényképezés.” In: *Művészet veszélyes csillagzat alatt*. Corvina, Budapest, 1981, 124.

semmiképpen. Márpedig Kállai az utóbbit teszi. Ha kicsit morfondírozni kezdünk a tételre, az az érzésünk támad, hogy végső soron mégiscsak a kézi és a gépi előállítás különbségéről van itt szó, ahogy ezt Kassák ki is mondja a maga hozzászólásában, kiállva amellett, hogy csak a kézimunka képes valami szubjektív és lelki tartalmat kifejezni.⁶

Kállai harmadik tétele az első érzékelésméleti és a második pszichológiai érvének ontológiai szintre emelése. A tétel ugyanis a festmény és a fénykép *valóságának* különbségéről szól. Nem a valósághoz való viszonyuk különbségéről, ami csupán egy reprezentáció-, tehát ismeretelméleti szempont lenne, hanem arról, hogy ők maguk mennyiben válnak vagy nem válnak önálló és sajátos valósággá. A tétel, mint az előzőekből sejtethető, úgy hangzik, hogy a festmény a maga anyagi megtestesülése által realitássá tesz mindent, bármilyen ideális legyen is az. Ahogy ő fogalmaz: „A faktúra e tulajdonságai révén még a szellemileg legmagasabbra törő festői víziók is közvetlenül bekapcsolódnak anyagi valóságérzékelésünk áramkörébe, mondhatni létünk vérébe ivódnak” (uo.). Ellentétben a fényképpel, amely hiába ábrázol valóságos dolgokat, mégis mindent anyagtalantít, irrealizál, és nem itt lévővé tesz. A fénykép „[b]ármilyen behatóan lopja is elénk a valóság látszatát: ez a látszat lényeg nélküli, súlytalan marad, mint az üveg és a víz tükörképei” (uo.). Eddig nincs sok újdonság a tételben. A következtetés azonban, amelyet Kállai levon belőle, már nagyon is figyelemre méltó. Minőségi különbséget tételez ugyanis a fénykép és a festmény időbelisége között. Hiába állókép mindkettő, állítja, de mivel a fénykép faktúra hiányában nem képes az általa ábrázoltat saját anyagi felszínéhez kötni, ezért még ha a két látott „most” vizuális tartalmában történetesen teljesen megegyezik is, időbeliségük akkor is radikálisan eltér egymástól. A festményhez képest „minden fotókompozíció a térben való feszültségmentes, passzív időzésnek (*verweilen*) hat, bármilyen gazdagon is el van látva a forma statikus, keresztező és összekötő jegyeivel” (127.), amelyek a felszínhez hivatottak rögzíteni. Ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy a fényképben mindig ott kísért a mozgás, hogy mindig úgy érezzük, a látvány akár meg is mozdulhatna, hanem egyenesen azt, hogy a fényképen tulajdonképpen telik az idő, csak éppen mindenféle változás, mindenféle „mozgástartalom” nélkül. A fénykép tehát nem elkapott és kimerevített pillanat, nem megállított, időtlenné tett idő, ahogy gondolni szoktuk, hanem éppen ellenkezőleg, a bergsoni tiszta tartam érezhetővé tétele, olyan tiszta idő, amelyben nem történik, nem változik semmi, csupán maga az idő telik. A fénykép tehát Kállai szerint már eleve film, csak éppen „üres film” – nem abban az értelemben, hogy nem jelenít meg semmit, hanem abban, hogy ha meg is jelenít, az események akkor sem mennek előre benne.⁷ A film pedig ebből következően nem állóképek, fényképek egymás után vetítése, vagy legalábbis nem annak kellene lennie, ha ez technikailag megoldható lenne. Ez a fontos filmelméleti belátás azonban a festészet és a fényképezés viszonylatában a lényegen semmit nem változtat. Az ár, amelyet meg kell fizetni a fénykép létrejöttéért, ugyanaz marad: az anyagtalanná válás. „Ilyen szabadon lebegő anyagtalansághoz csak a fotográfia fénykisugárzásai, főleg a tárgy nélküli fényformák juthatnak el. Ezek az alkotások nyilvánvalóan a mozgásra való áttérésre utalnak” (128.) – állítja, majd érthetetlen módon hozzáteszi, hogy „[a] fényképezészet *ilyen lehetőségei* nagy veszélyt jelentenek a festészetre nézve” (uo.). Érthetetlen módon, hiszen éppen most mutatta ki, hogy mire nem képes és nem is lesz soha képes a fénykép vagy a film, és ez biztos garanciát jelenthetne a festészet fennmaradására.

⁶ Kállai Ernő: *Összegyűjtött írások*. 4. kötet, 243–244.

⁷ Jól jelzi Kállai hozzá nem értését, hogy ezzel a kamera szem látásképességét azonosítja az emberi szem látásképességével, ami nyilvánvalóan nem igaz. Ha igaz lenne, akkor – többek között – nem tudnánk olyan pillanatfelvételeket készíteni, amelyek a természetes látás számára láthatatlanok maradnak. Erről beszél Walter Benjamin később *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában* című híres tanulmánya XIII. részében. http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html

Moholy-Nagy nem bajlódik azzal, hogy Kállai érveit alaposabban megvizsgálja, helyette inkább a lényegre koncentrál, Kállai faktúrával kapcsolatos felvetésére. Válasza azonban – valljuk be – nem válasz. Ezzel pedig szinte feladja a labdát Kállainak, amelyet ő viszontválaszában nem is habozik lecsapni. Moholy-Nagy azzal kezd, hogy ad egy nagyon általános definíciót a faktúráról, amely szerint „[a]z előállítási folyamat módja megmutatkozik a kész tárgyon. Ahogy megmutatkozik, azt faktúrának nevezzük. Hiba lenne, ha faktúrának csak azt tekintenénk, ami letapintható felület, csak azért, mert a korábbi manuális technikák legtöbbször rendelkezett tapintási értékkel is”.⁸ Ebből bontja ki azután tulajdonképpen választ, amely szerint a fénykép igenis rendelkezik faktúrával, csak éppen *fényfaktúrával*. Kállai elismeri viszontválaszában a fényfaktúra létezését, azután azonban a következőt írja: „a festészeti faktúra, amely az ecsetvonásokból keletkezik, *tapintási faktúra*. Azt állítom tehát, hogy ennek a ténynek a festészet optikai sajátosságára, kivételes optikai elevenségére nézve döntő következményei vannak. Olyan következmények, amelyeket attól lényegesen eltérő alapokon, nevezetesen a fényképezési fényfaktúrában, hiába is keresnénk... Az anyagoknak megvannak a maguk eleven tulajdonságai, a művész alkotómunkája pedig éppen abban áll, hogy ezekből a tulajdonságokból, ne pedig azok ellenében dolgozzon” (248.).

Jól látható, hogy a vitapartnerek – ahogy ez már csak a vitákban lenni szokott – elbeszélnek egymás mellett. Am végső soron Moholy-Nagy az, aki nem válaszol érdemben Kállainak, csupán odaveti elé a fényfaktúra szót, amely ráadásul nem is az ő, hanem a vitában szintén megszólaló Adolf Behne szóalkotása,⁹ és még örülhet, hogy Kállai nem mondja azt, amit a kifejezést megpillantva mondani szeretnénk, hogy de hát ez fából vas-karika! És tegyük hozzá, Kállai érvei tényleg megfoghatták Moholy-Nagyot, talán ennek is köszönhető, hogy a két év múlva megjelenő *Az anyagtól az építészetig* című könyvében annyira fontossá vált számára a tapintás problémája (a vonatkozó illusztrációs anyagok az 1927 őszi és az 1928 őszi oktatási szemeszterből származnak, vagyis a vitát közvetlenül követő szemesztertől kezdődően).¹⁰

De tudott volna-e egyáltalán Moholy-Nagy érdemben válaszolni Kállai felvetésére? A vita itt véget ért, de tényleg feltétlenül véget kellett volna érnie? Próbáljuk meg képzeletben folytatni, legalább egy-két lépés erejéig!¹¹

Előtte azonban egy dolgot mindenképpen érdemes tisztázni. Azt, hogy a vitában valóban három szempontrendszer keveredését látjuk, és talán ez a legfontosabb oka annak, hogy nem tudott rendesen kibontakozni. Ez a három szempontrendszer a következő: 1. az ontológiai – a műalkotások anyagára, anyagi természetére vonatkozó; 2. a gyakorlati – az előállítási folyamatra vonatkozó; 3. az esztétikai – a műalkotás befogadása során működésbe lépő érzékekre vonatkozó. Ahogy láthattuk, Moholy-Nagy a maga válaszában a második szempont felé próbálja eltolni az érvelést azzal, hogy a faktúráat „az előállítási folyamat módjával” azonosítja. Faktúrája ezek szerint annak a műalkotásnak van, amelyikről nem próbáljuk meg eltüntetni előállításának nyomait, azt, hogy mesterséges, „csi-

⁸ Passuth Krisztina: *Moholy-Nagy László*. Corvina, Budapest, 1982, 300.

⁹ És a kifejezést Moholy-Nagy nem is használja többé. Vö. Szilágyi Sándor: *Ecsetfaktúra vagy fényfaktúra?* In: *Anti-fotográfia*. Doktori disszertáció. PTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2011, 89.

¹⁰ Moholy-Nagy László: *Az anyag*. In: *Az anyagtól az építészetig*. Mátyás Stefánia fordítása. Corvina, Budapest, 1972, 20–92.

¹¹ Innentől kezdve az írásom, ha úgy tetszik, nem művészettörténet-írás, bár szeretném leszögezni, hogy én magam annak tartom. Indoklasként a lehetőségek különböző fajtáinak és azok eltérő létmódjainak kérdésére kellene kitérnem, amire itt nincs elég hely. Mindenesetre egyetlen olyan szempontot sem fogok behozni a vitába, amelyik a korszak alkotóinak és elméletíróinak ne állt volna rendelkezésére.

nált” dolog. Ebben az értelemben pedig bárminek, akár egy irodalmi műnek is tulajdoníthatunk faktúrát, ha például kölcsönzött elemekből épül fel, és így egyértelműen látható, akár kifejezetten jelzett intertextuális kapcsolatokkal rendelkezik. Ez elvben elfogadható (bár a fogalmak devalválódásának tipikus esete, amikor annyira kiterjesztjük jelentésüket, hogy a végén már mindenre, azaz semmire sem alkalmazhatók), szóval elfogadható, csakhogy itt nem ez a voltaképpeni probléma. Hanem az, hogy a fénykép felszínének van-e bármilyen anyagi jelenléte.

Ezért nem szerencsés véleményem szerint, ha a fent említett esztétikai irányban indulunk el Moholy-Nagy definíciójából. A vitára három jelentős reflexió született a közelmúltban, Forgács Éva, Kékesi Zoltán és Szilágyi Sándor értelmezései, melyek közül Kékesi Zoltáné képviseli leginkább ezt az esztétikai irányt. Kékesi ugyanis a „tapintó látás”-ból, vagyis a riegli haptikus látás fogalmából kiindulva értelmezi Moholy-Nagy fotogramjait. Ezt a következőképpen indokolja: a fénykép esetében „a felszín a maga anyagosságában valóságos ugyan, de faktúráhatása, tapintási értékei kizárólag optikai úton állnak elő, azaz az általuk előhívott tapintásérzet csak mediális lehet”.¹² És ebben a megállapításban szinte már benne is van ki nem mondott konklúziója, miszerint ezt a bizonyos haptikus látást éppen azzal az eszközzel nem lehet elérni, amelyik a fényképezés eljárását magát igyekszik a tapintásra alapozni. A kezekről készített fotogramok kapcsán írja Kékesi: „Moholy-Nagy... ezeken a fotókon is megteremtette »a fényátmenetek anyag-talan tisztaságát«, amely »a lebegő térbeliség« érzetét kelti. Ebben a sejtelmesen lebegő térben a kezek elvesztik körvonalait, sajátosan testetlenné válnak, sőt egyes képeken megkettőzött másuk is megjelenik” (41.). És ugyanez a fotogramról általában is elmondható. Kékesi elemzésének tehát az a tanulsága, hogy a haptikusság mint esztétikai hatás és az előállítási folyamatnak a fizikai érintkezésre való alapozása között nincs közvetlen összefüggés.

Szilágyi Sándor a másik irányban indul el, az ontológia felé. Először is elismeri a fényfaktúra fogalmának létjogosultságát, de a fogalom értelmét elmélyíti és kibővíti. Sőt, nemcsak a fényfaktúra fogalmát fogadja el, hanem Moholy-Nagy erről adott definícióját is, amely azt az előállítási folyamathoz köti. Ez utóbbinak köszönhető, hogy nála jó néhány olyan tényező is részévé válik a faktúrának, amelyektől én itt most eltekintek (mint például a téma megvilágítása, az objektív optikai adottsága, a felvétel nézőpontja, távolsága stb.). Ám ezek mellett is számtalan olyan tényezőt sorol fel, amelyek tagadhatatlanul meghatározzák a fénykép anyagi valóságát, és az értő szem számára láthatóvá is válnak. Csak néhány példa: a nyersanyag megvilágításának időtartama, a nyersanyag felbontóképessége, a nyersanyag és a hívó kémiai karaktere, a másolási/nagyítási technika, a fényképpapír fizikai tulajdonságai, az utólagos megdolgozás módja stb. Szilágyi, mint fotós szakember, azt állítja, hogy ezeknek az eljárásoknak és adottságoknak köszönhetően a fénykép úgynevezett másodlagos indexikus jellegre tesz szert, amely magával a fényfaktúrával azonosítható.¹³ Mit válaszolna vajon minderre Kállai, akiről Szilágyi minden bizonynyal joggal állapítja meg, ahogy egyébként Moholy-Nagyról is, hogy vajmi kevés ismerete volt a fénykép előállításának eljárásairól? Egyrészt azt, hogy ezt az ellenvetést ő már eleve elhárította tanulmányában, amikor például azt írta: „Megpróbálkoztak már azzal is, hogy a fényképnek a szemcsés papír és a kifinomult másolótechnika révén a faktúra anyagi szempontból élettelibb látszatát adják..., de ezek a látszatformák éreztetik csak igazán a látszólagos azonosság mögött ásitó semmit”.¹⁴ Az „ásító semmi” kifejezés pedig megint csak arra utal, hogy a fényképnek így sem lesz tapintható faktúrája, hiába

¹² Kékesi Zoltán: Az írás és a médiumok „anyag-talan anyagisága”. In: *Moholy-Nagy László – Üveg-plasztika*. Paksi Képtár, Paks, 2011, 35–48, itt 39.

¹³ Szilágyi Sándor: *Ecsetfaktúra vagy fényfaktúra?*, i. m., 95–96.

¹⁴ Kállai Ernő: *Festészet és fényképezés*, i. m., 127.

ügyeskedünk vele akármennyit. Erre viszont Moholy-Nagy mondhatná azt, hogy akkor viszont nem kellett volna elismerni a fényfaktúra kifejezés használatának jogosságát.

És innentől Moholy-Nagy magánál is tarthatná a szót. Visszatérhetne például Kállai viszontválaszának arra a már idézett mondatára, amely így hangzik: „Az anyagoknak megvannak a maguk eleven tulajdonságai, a művész alkotómunkája pedig éppen abban áll, hogy ezekből a tulajdonságokból, ne pedig azok ellenében dolgozzon”. Majd pedig azt kérdezhetné: „De hát nem pontosan azt teszem a fényképezésben, amit te itt elvársz minden művészeti ág képviselőjétől? Talán nem a fénynek mint anyagnak a tulajdonságaiból próbálok dolgozni, nem pedig azok ellenében, vagyis nem rendelve alá a fényképezést az optikai apparátusnak és az ábrázoló funkciónak?” És valóban, Moholy-Nagy már a *Festészet fényképészet film* című első könyvében is azonos létmódot tételezett a pigmentnek és a fénynek („a pigment és a fény anyagáról” beszélt, a fényt pedig „egy újonnan meghódított anyagnak” nevezte¹⁵). Ezért érdekelte sokkal kevésbé a film, hanem helyette inkább a mozi, vagyis a vetítés problémája. A fotogramot tehát csak az első lépésnek tekintette egy olyan folyamatban, melynek során „a fény eddigi másodlagos materializációja közvetlenebbé válik”. „[A] fotogram híd az új optikai alakítás felé, amelyet már nem vászonnal, ecsettel, festékkel, hanem a reflektorok játékával, »fényfreskókkal« fognak megvalósítani” – írja majd két év múlva *A fotogram és határterületei* című tanulmányában,¹⁶ továbbgondolva azoknak a lehetőségeknek a sorát, amelyek már az 1925-ös könyvében is megtalálhatók voltak: a vetítési felületek, a vetítési közegek kérdését és azzal együtt a nézők helyzetének, végső soron pedig a film és a színház egyesíthetőségének problémáját. Ebből születhetne meg a film általa „plasztikus mozinak” nevezett új formája, amelyben „füst- és gőzalakok” éppúgy szerepelnének, mint hús-vér, élő emberek, és amelyben a fény valóban anyagi közegként tudna létezni.¹⁷

Hogyan reagált volna Kállai Ernő egy ilyen ellenvetésre? Valószínűleg két dolgot mondott volna. Az egyik nyilván az, hogy hiába válik itt anyaggá a fény, attól még mindig nem nyújt tapintási érzetet, ahogy a festészet teszi; a másik pedig az, és valószínűleg ez lenne az igazi ellenvetése, hogy ezzel eltávolodunk eredeti problémánktól, vagyis a fényképtől és a filmtől, mert amit kapunk, az többé már nem nevezhető *képnek*. Az elsőre sokkal könnyebb válaszolni, mint hinnénk, a válasz pedig úgy hangozhatna Moholy-Nagy részéről: „Az itt a probléma, hogy a tapintást azonosítod a kézzel való letapogatással, ami azonban csak az egyik változata annak. Az ember a teljes testfelületén tapint, sőt még a testén belül is, a közegekről pedig – a tárgyakkal szemben – tipikusan a teljes testfelületünkön keresztül szerzünk tapintási érzetet. Arról nem is beszélve, hogy a fény anyagisége is így válhat igazán és valóságosan tapinthatóvá, jelesül hőérzet formájában. Márpedig éppen ez volt az, amit a fényképezéstől és a filmtől követeltél.” De mit válaszolhatna a második ellenvetésre? Ez már sokkal nehezebb feladat lenne. Itt is a mozgást, tehát a filmet hívhatná segítségül Moholy-Nagy. Méghozzá talán arra a ma már közhellyé vált gondolatra hivatkozhatna, amelyik a filmfenomenológiában kérdésként megfogalmazva így hangzik: hol kezdődik igazán a film – ahol megmozdul a kép, vagy ahol megmozdul a kamera?¹⁸ A válasz pedig a filmfenomenológia szerint az utóbbi. És mi történik ekkor? Az, hogy a film behúzza a nézőt a saját terébe, a tér innentől kezdve nem előtte, hanem körülötte lesz, ez pedig pontosan olyan tapasztalatokkal jár, amelyek nagyon is felületiek (például a számunkra nem látható testfelületeink kiszolgáltatottságának érzése, a tömegben haladó kamera által keltett haptikus érzet stb.), vagy annál is közelebbiek, mondhatni

¹⁵ Moholy-Nagy László: *Festészet fényképészet film*. 10. és 29.

¹⁶ Passuth Krisztina: *Moholy-Nagy László*, i. m., 302.

¹⁷ *Az új film problémái*. (1930) In: Passuth: i. m., 314.

¹⁸ Vivian Sobchack: *The Active Eye (Revisited): Toward a Phenomenology of Cinematic Movement*. *Studia Phaenomenologica*. Vol. 16. 2016, 63–90.

belső (az egyensúlyérzék megzavarodása, a sebességérzet stb.). De ezek mégsem nevezhetők közvetlen tapintási érzeteknek! – mondhatná erre talán Kállai. Miért, a festményeket tényleg tapogatni szoktad a kiállításokon? – vághatna vissza neki Moholy-Nagy.

Valljuk be, ez az utóbbi válasz, mármint a mozgó kamerára hivatkozó, valóban nem válasz, és azt jelzi, hogy Moholy-Nagy számára a kép inkább legyőzendő akadály volt, mint kiaknázandó kincsesbánya. De vajon nem ugyanúgy a kép felszámolásához vezet-e az, amit Kállai mond? A festmény tárgyiségének és felületi anyagiségének konkretista hangsúlyozása nem számolja-e fel végül legalább olyan mértékben a képet, mint a Moholy-Nagy-féle anyagtalanítás? Valószínűleg igen, és talán ennek közvetlen jeleként lehet értelmezni, hogy Kállai fél évvel a vita után, *Tendencművészet és fotográfia* című tanulmányában már egészen másképp beszél a fényképezésről – minden korábbi vádja eltűnik, egyetlen fricska marad csak belőlük, az, hogy nem sorolja a művészetek körébe.¹⁹ Innentől kezdve teoretikus írásaiban folyamatosan támaszkodik a fényképre, és mintegy felfedezi az „új látás” lehetőségeit (például a mikro- és makroszkopikus látását *A természet rejtett arcában*). Moholy-Nagy viszont nagyjából kitar a maga elvei mellett annak ellenére, hogy a harmincas évek folyamán szinte másról sem hallani, mint a realizmusok legkülönbözőbb és gyakran leghagyományosabb fajtáiról, hogy aztán a második világháborút követően annál elevebben támadjon fel az általa képviselt új látásmód.²⁰ A vita nem jutott tehát nyugvópontra, csupán ideiglenesen berekesztődött, hogy a háttérben még tovább élesedjen a két álláspont közötti ellentét, és közvetlenül a második világháború után annál több formában újuljon majd ki.

¹⁹ In: Kállai Ernő: *Művészet veszélyes csillagzat alatt*, i. m., 139–145.

²⁰ Ezért fogadható el Forgács Éva ítélete, miszerint Kállai nézetei haladóbbak volt a korszak tendenciáit tekintve. Ha szűkebb időintervallumban tekintjük, ez valóban igaz, ha viszont egy kicsit hosszabb, mondjuk, húszéves időtávot nézünk, akkor már egyáltalán nem. Vö. Forgács Éva: *Egy utópia lebomlása és lebontása. Jelenkor*, 1992. május, 446–450.

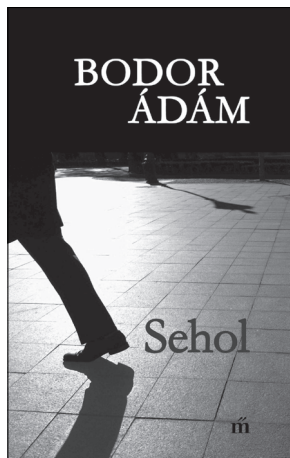
AZ ÉLETMŰ FOLYTATÁSA

Bodor Ádám: *Sehol*

Bodor Ádám életművét már lezártak hittem – minden elégedetlenség vagy hiányérzet nélkül. Most kései ajándékként hét új novellával jelentkezett. Remek írások.

Hadd mutassak rá arra a nehézségre, amellyel – elképzelésem szerint – meg kellett birkóznia. Sőt, ahogy *Holmi*-szerkesztőként több mint negyed évszázadon át követtem újra meg újra megrekedni látszó, és újra meg újra nekilendülő pályáját, úgy tűnik fel, hogy mindig is ezzel birkózott: előző műveivel, életműve addigi darabjaival. Mindenki, aki olvasott már Bodor-prózát, tudja, hogy milyen markáns, különös, szorongató, titokzatos világot épít egy-egy jól definiált, mégis nehezen meghatározható területen – határvidéken, körzetben, elkülönített negyedben, világtól elzárt helységben, telepen –, ahol megint csak szigorúan definiált, de kevésbé kifejtett szabályok uralkodnak, amelyet idegen, és ezért különösen hangzó nevű hősei hol betartanak, hol szándékosan-szándéktalanul, de mindig végtelenül passzív módon áthágnak. A legkülső felülettől a mélybe követve elbeszélői eljárását mindenütt a meghatározottság és meghatározatlanság ellentétének költői játékaival találkozunk, amelynek eredményeképpen egy sok tekintetben szinte túldefiniált világban találjuk magunkat, amelyről azonban olyan kevés az információnk, hogy fantazmagóriának tűnik. Az utóbbi miatt szokták értelmezői a latin-amerikai mágikus realizmus analógiáját segítségül hívni, az előbbi miatt – kissé indokoltabban – Kafkát. Csak kissé, mert ugyan a szigorú, de föl nem fogható szabályozottság valóban karkai – „kafkaeszék” – vonás, de Bodor hősei ki vannak vetve az univerzumból, ami történik velük, túl van jón és rosszon, túl van a katasztrófán. Idejük a „végnapok”, s helyük – ha nem hangzana Bodorhoz nem illően túl szépen, akkor azt mondanám Pilinszkyvel, hogy a „világvégi kutyaól” – a *sehol*.

Claude Lévi-Strauss, a nagy etnológus hosszú élete alkonyán kiadta braziliai albumát, korai felvételeit az Amazonas-vidék civilizációtól elzárt, primitív indiánjairól, s kommentárjában megírta, hogy ezek a „vadak” nem a civilizáció kezdetén álltak – ahogy várhatnánk –, hanem a végén: egykori dél-amerikai magaskultúrák leszármazottjai. Ez a felvilágosítás, amióta csak olvastam, borús gondolatokkal tölt el Európa távoli jövőjével kapcsolatban. Am bárhogy is legyen, Bodor világa, ha egyáltalában elgondolhatjuk mozgásban lévőnek, ilyesféle végkifejlet felé tart. Nincsenek már tétjei, alakjainak alig van akarata. A kelet-európai diktatúrák ízei, észjárásai, magatartásformái, mondásai még fölismerhetők, de csak rendkívül messziről. S ebben a poszthumán világban visszaveszi uralmát a vegetáció, a táj, méghozzá olyan erővel, hogy a lepusztult emberi lakhelyek, sőt, maguk az

Magvető Kiadó
Budapest, 2019
154 oldal, 3499 Ft

emberi testek és arckok is tájakká változnak. Ennek a tájábrázolásnak a végtelen gazdagsága, tömörsége és pontossága, párban a poszthumán sorsok iránti nagyszabású írói részvétlenséggel jellemzi Bodor bámulatos művészetét.

Most térek vissza ahhoz a nehézséghez, aminek megvilágítását ígértem. Mindannak, amit az imént összefoglaltam, az egyik következménye, hogy Bodor Ádám igen könnyen parodizálható. „Mint azt André Bodor később a saját novellájából megtudta, a fülüknél szépen összenőtt ikrek dél körül kacásztak be Aedra főterére. A vend hegyivadászok éppen az új tömegsír felavatására készülődtek García Kafka lovasszobra előtt. – Mi lenne ez, ha meg nem sértem? Tudja, nem szeretek sötétben tapogatózni – kérdezte André Bodor Suka Majmonidesz tábornokot, annak a Béla Majmonidesznek az utódját, aki nemrég benzinen fürdött a Sligovica hágónál” – írta Bán Zoltán András a *Gyula Bösendorfer füle* című paródiájában. Nem hinném, hogy a könnyű parodizálhatóság önmagában lényegeset mondana az íróról – Ady, Füst Milán, Pilinszky, Juhász Ferenc, Esterházy Péter –, hiszen a paródia konkrét kritikai műfaj, de a szerző számára fölveheti az akaratlan önparódia veszedelmét, s Juhász Ferenc számos versének olvastán ez nem is joggal ellenvetés. Tudva-tudatlanul Bodor is ezzel a problémával bajlódhatott.

Megoldása meglepő. Új novelláiban visszatér, ami főműveiben – rövid szövegeiben is – elmaradt: a cselekmény. Vagyis alakjaival, ha nagyon is csökkent formában, de nemcsak megcsik valami, aminek kimenetele, érvényessége, súlya rejtélyesen átláthatatlan, hanem valamit – akaratuk révén – ők is mozdítanak az eseményeken. Korábbi jelentős műveit nehéz lenne elmesélni, mert a fordulatok nem álltak össze történetté. Most néhány mondatban összefoglalhatjuk. Egy asszony váratlanul meghal; haja, szeméremszőrzete csomókban hullik ki. A halottkém későn veszi észre, s már kitöltötte az igazolást „szívstoppra”. Noha tudja, hogy ilyen tüneteket egy kutyaméreg okoz, amit gypmesterek tartanak (a férj a révészség mellett ezzel foglalkozik), csak legyint, és nagy mázlistának nevezi a férfit (*Parasztkíva*). Egy mészégetőtelep tulajdonosa a munkásokra bíz egy körözött férfit, hogy bújtassák tavaszig. Rosszul lesz, egyre rosszabbul, s hiába könyörög átkozódva, hívják a katonákat, hogy feladhassa magát, a mészégetők tompa érzéketlenséggel tartják magukat a tulajdonos utasításához, s hagyják meghalni (*Hekk*). Így folytathatnám, de nem teszem, mert érzem, hogy ezek az összefoglalók szinte semmit nem mondanak el a novellákról. Továbbra is a közeg a fontos, a kihagyás, a ki nem mondás. Továbbra is Románia képzelt vagy valóságos, multikulturális – vagy inkább multikulturálatlan – vidékein járunk. S ha a jól ismert Bodor-féle *in medias res* indítások helyett olykor klasszikus történetmesélő indítást látunk, a második mondatban máris ott van a prózájára jellemző „homályos fenyegetés”: „Ez a történet a nyári portyázás vége felé, egy átlagosnak ígérkező hétfői nap reggelén kezdődött, amikor Leordina határában táboroztunk. A falu nevéből, bár portái barátságosak, tiszták, és bizonyára vendégszerető, békés természetű emberek lakják, első pillanattól valami homályos fenyegetés áradt. Egy hely, amelyet talán jobb lett volna nem útba ejteni, valami ilyesmi” (*Leordina*, 71.).

Továbbá megmarad az alakok érzéketlensége, tompultsága, fásultsága, a szegénységnek és a szolgaságnak az az elegye, amely gyermeki felelőtlenységben tartja a szereplőket, akik nem képesek átlátni helyzetüket, mérlegelni tetteiket és azok következményeit, nem képesek érezni és gondolkodni, noha ölnek, csálnak, denúciálnak. Nincsenek erkölcsi képzetek, nincs világnézetük. Bizonyos – nem dehumanizáló! – értelemben vég-lények, végítélet utáni emberek, akiknek vegetálását az író hideg tekintettel nézi. Igaz, ez a szál, amely összefűzi e novellákat Bodor korábbi műveivel (és figyelemre méltó módon egy másik mester, Tarr Béla filmjeivel), némiképp ellentmondásba kerül a Bodornál újdonságot hozó (más tekintetben viszont az addiginál hagyományosabb) történetmondással. Feltűnnek könnyedebb fordulatok, például egy párbeszéd a *Leordinában*, amelyben a női alak felkínálja magát szeretője testvérenek, amihez aztán visszatér a történet a végén.

A *Pitvarszk* című elbeszélésben nemcsak egy szerelmi együttlétnek, hanem a kapcsolatnak is véget vet a féltékenység arra a nőre, aki elhagyta a férfit, és most meghalt. Megjelenik a nem racionalizálható elem a *Milu* című börtön-történetben, ahol az egyik rab médium-képességei olyannyira felbőszítenek másik két rabot, hogy egy konyhai bárdal levágják a haját, s ez csodás módon a halálához vezet. (A haj, a szőrzet motívuma egyébként három történetben is feltűnik: itt, az említett *Paraszkvá*ban és a *Leordiná*ban, ahol a hősök haját gyűjtene a parókakészítőnek.)

A nyitó- és a zárodarab elkülönül a többitől. A *Matterhorn mormotái* talán inkább tárca-novellának nevezhető, amelyben egy tudós vívódik, hogy kikérje-e a papírjait, azaz igyekezzen-e megtudni, kik voltak a besúgói. Megjelenik az analógia a tudós által vizsgált állat, a mormota mint „célszemély” és saját maga között, de nem hinném, hogy ez nagyon messzire vezetne. A *Rebi* című novellában egy közelebről meg nem határozott robbanás szétugrasztja az öreg házaspár kecskéit, s az asszony utánuk ered. A hatóságok pincébe terelik az embereket, a szomszéd család, akinek nincs pincéje, átjön, s retteg a radioaktív (?) esőtől és hótól. Az asszony csak nem érkezik vissza. Viszonyukról – az író szokásos tömörségével és sűrű hallgatásaival, de mégis, mint az alábbi idézet mutatja, a szokottnál kissé beszédesebben – annyit tudunk meg, hogy éppen kibékültek egy többhetes harag után. „Egyik pillanatról a másikra történt, hirtelen egymásra néztünk és elmosolyodtunk. Egyszerre fáradtunk bele a haragba. Fel volt húzva bennünk a harag órája, akkorra éppen lejárt. Nem csoda: Rebi meg én! Annyira összenőtt a lelkünk, hogy nálunk az ilyen dolgok titkos belső vezénylésre történnek. Akkor már nem is nagyon volt mit mondani, szavunk nem volt egymáshoz: kibékültünk és kész. Kimért csend ereszkedett közénk.” (146.) A történet feszültségét a férfi ki nem mondott aggodalma táplálja, s ezzel megjelenik Bodor világában a szeretet.

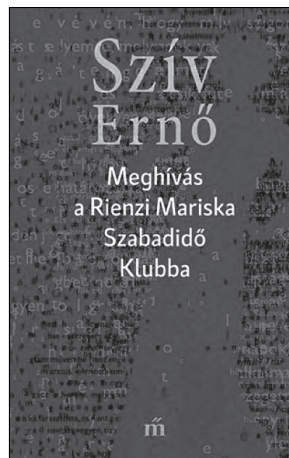
A SZÍV TINTAFOLTOS HAZÁJA

Szív Ernő: Meghívás a Rienzi Mariska Szabadidő Klubba

Szív Ernő, miután megtanította, hogyan csábítsuk el a könyvtároskisasszonyt, megismerttetett bennünket összegyűjtött szerelmeivel, illetve leleplezte, kifélék, mifélék az irodalom ellenségei, ezúttal szabadidő klubba invitálja olvasóit. Rienzi Mariskáról, a klub névadójáról rövid úton – már a fülszövegből – megtudhatjuk, hogy Ady Endre egyik kevésbé ismert szerelme volt, afféle „hivatásos”, aki leginkább azért nem merült teljesen a feledés homályába, mert tőle kapta el a vérbajt a költőfejedelem. Innentől a naiv olvasó joggal számíthatna arra, hogy a kezében tartott könyv saftos irodalomtörténeti pletykák frivol kis gyűjteménye, csupa női intrika és férfias összekacsintás, csupa könnyedség és humor. Ám – bár nem állítanám, hogy Szív írásművészetétől merőben idegenek lennének ezek a vonások – aki olvasta már Darvasi hírlapíró alteregójának egynéhány „kis színesét”, az nem lehet ilyen naiv, annak tudnia kell, hogy ezekben a tárcákban Kosztolányi szellemében mindig ott bujkál a mélység és sekélység egymást feltételező, bonyolult játéka.

A szerző meghívása tehát erre a nagyon is komolyan veendő játékra szól: játsszuk el, hogy ott álltunk Juhász Gyula vagy Ernst Lajos mellett a hídon, mikor le akarta vetni magát, csináljunk úgy, mintha beleláltunk volna a börtönben Karády Katalin fejébe, tegyünk úgy, mintha egy elfelejtett verssornak halálos tétje lenne. Persze miért is ne volna? Legalábbis a *Meghívás...* elbeszéléseiben – mint a legtöbb Darvasi-szövegben – a szónak, a költészetnek rendkívüli ereje, jelentősége van: életben tart, legyőzi a feledést, s éppúgy lehet szerelmi ígéret, mint a legsúlyosabb átok. Sőt, ennél is jóval több, de erről később.

A kötet borítóján egymásra íródó, egybemosódó mondatfoszlányok, szavak, kőszabók kavarnak – ahogy a sorozat előző darabja, *Az irodalom ellenségei* címlapján is –, ezúttal azonban a figyelmes szemlélő számára halványan kirajzolódik egy csípőre tett kezű nőalak körvonala, utalva arra, hogy a tárcanovellák elbeszélői jórészt a gyengébbik nem képviselői közül kerülnek ki. Ami nem pusztán azért érdekes, mert a korábbi Szív Ernő-kötetekhez képest a szerzői alteregó mint szereplő itt háttérbe szorul, hanem sokkal inkább azért, mert a magyar irodalom nagyjait – például Csokonait, Karinthyt vagy Kosztolányit – külső, de közeli, s így természetsszerűleg elfogult szemszögéből láttatják ezek a rövid, frappáns karcok. Szeretők, feleségek, özvegyek belső monológjai mutatják fel új, gyakran igen ambivalens fénytörésben az ismert vagy ismertnek vélt portrékat. Tematikáját tekintve részben tehát hasonló vállalkozásról van szó, mint mikor Nyáry Krisztián (bevallottan a színvonalas szórakoztatás igényével) *Így szerettek ők* című sorozatában megírta a magyar irodalomtörténet közismert – vagy éppenséggel az iskolai tananyagban jószándékú kép-

Magvető Kiadó
Budapest, 2018
458 oldal, 3499 Ft

mutatással takargatni igyekezett – szerelmi ügyeit, magánéleti bonyodalmaikat. A *Meghívás...* történetei azonban egyfelől sokkal szűkösebbek, másfelől jóval tágasabbak ennél, ugyanis egyrészt rendkívül szubjektívek (és ezzel összefüggésben leplezetlenül fiktívek), hiszen rendszerint egyes szám első személyű elbeszélővel van dolgunk, másrészt viszont az adott hős, a konkrét történelmi személy inkább mintha csak ürügy lenne arra, hogy az író élénk színekkel, lendületes mozdulatokkal felvázoljon egy-egy furcsa vagy megrázó élethelyzetet, karaktert, állapotot.

Darvasi László a tavalyi könyvhéten úgy fogalmazott, hogy „alternatív arcképek” ezek az írások, de akár azt is mondhatnánk, hogy új keretbe helyezi az ismert íróportrékat. Ugyanis a kötet oldalain meg nem nevezett valós személyek legtöbbször könnyedén azonosíthatók, és a tények szintjén semmi olyasmi nem derül ki ezekből az elbeszélésekből, amit ne tudhatna meg bárki pár perces keresgélés után az interneten, de nem is ez a fontos, nem ezért veszünk kézbe egy tárcakötetet. Hanem a forma és a stílus kedvéért. Mert Szív Ernő felfedez, felemel és megformál olyan mellékesnek tűnő mozzanatokot, apró részleteket, melyek mellett mi észrevétlenül elsétálnánk. Szép Ernő viseltes, ám meglepően reflektív kabátjának megfogalmazásában: „[e]lgy, kettő, száz, meglátni minden pihét, repedést, fodrot, balszeget. Elmenni mindenhová gyalog. Más helyett is érezni, sírni” (146.). És ahogyan az egyik legsikerültebb novella címszereplője, Ernst Lajos is vallja: „Mert a múlt úgy van, hogy meg kell találni. Föl kell fedezni. De nem elég egyszer fölfedezni, mert amit fölfedeztél, azt holnap újra fel kell fedezni, és holnapután is” (104.). A fellelt relikvia pedig csak akkor válik láthatóvá, mások számára is értékké, ha formát kap – ezért lát a műgyűjtő Ernst nemes életcélát a mások által csak üzletelésnek tekintett munkában: „Mindig is egy nemesebb, hősi, nagyszerűbb világ foglalatosa akartam lenni. Hősnek lenni, voltaképpen formának lenni” (102.).

Emellett az áttételes, szép és kissé patetikus művészi hitvallás mellett van egy explicittebb, rezignáltabb ars poetica is a kötetben, mindjárt a mottóként szolgáló Borges-verset követően. Explicit, mert néven nevezett, ugyanakkor a csonka címadás – *Ars p* – magában hordozza a visszavonás avagy szándékossá befeszítettség gesztusát is. Ez az első ciklus elejére helyezte, így egyfajta előhangként is felfogható írás hangvételét tekintve olyan, mintha Kosztolányi *Boldog, szomorú dala*inak parafraza lenne: „Éltem valamennyi buckát, kavicsot és utcasarkot, mára nyilván elegendőt, állt utamba fűszál, hegy, gondolat. [...] Derűs gyerekkorom volt, s bár nem gondoltam volna, a felnőttkor is az lett, nem túl bonyolult, nem túl izgága, haladt minden a maga útján, zörög a zsebemben apró, kocog üveggolyó, és néhányszor, nem sokszor, sikerült fogpiszkálómra tűzni a Napot” (7.). Csakhogy a boldogsággal szemben itt nem a szomorúság, hanem a félelem áll, és valójában nem is annak ellentétéként, mint inkább feltétele gyanánt: „A boldogság az is, hogy félni kell” (7.). Ez a más Darvasi-művekből (lásd például a *Taligás* című regényt) már ismerős ontológiai szorongás aztán határozottabb körvonalakat ölt a szerző önkritikus megjegyzéseiben, mikor arról beszél, hogy voltak „futtában”, „bal kézzel” írt munkái is: „[v]állaltam sok pontatlant, ferdét is. Amit nem kellett volna. Ami másé volt, amit csak szerettem volna. Különböztetést akartam mindig, hogy egy legyen közületek. Hogy olyan is legyenek, meg legyenek más is. Ezt akartam, bent is lenni, ki is válni” (8.). [kiemelés tőlem – P. K.] Ez a kettős, paradox vágy pedig éppúgy vonatkozhat az írók, költők szűkebb körére, mint általában véve az emberiségre.¹

A *Meghívás...* első ciklusának címe – *A patikus és a víz* – a saját korában meg nem értett, művészetében alulértékelt Csontváry Kosztká Tivadarra utal, s ezzel mintegy visszamutat az *Ars p* utolsó előtti mondatára: „Nem baj, hogy nem érti mindenki” (9.). Mielőtt azonban megtudhatnánk, hogy a szegedi nagy árvíz idején miként vett részt a mentésben a gyógyszerészből lett festőzseni, legelőször is különös víziót tár olvasója elé a szerző a

¹ Kosztolányi említett műve mellett József Attila *Kész a leltár* című verse juthat erről eszünkbe: „Ha félttem is, a helyemet megálltam – / születtem, elvegyültem és kiváltam.”

magyar honfoglalásról. A *Verecke, aprópénz* című novella különböző idősíkok és nyelvi regiszterek meglehetősen kaotikus elegyítésével meséli el, miként vonulnak be a magyarok a Kárpát-medencébe, miközben elbeszélőnk leszögezi: „Nincsen haza” (15.). Az örökös otthontalanság érzetét erősítik a jelenkori kivándorlási hullámra való utalások is,² illetve Domonkos István *Kormányeltörésben* című klasszikusának megidézése, melyet egy kisfiú szaval, míg el nem tapossa a hömpölygő tömeg. Egyébként ebben a honfoglaló emberáradatban furcsamód szinte mindenki alanyi költő: „Ők meg, a magyarok, ezer, százezer költő, falusi dalnok, igric, slammer és rímevő Savanyú Jóska csak jöttek, özönlöttek, hozták, amijük volt” (21.).

Tehát, ahogy a fülszöveg is mondja, „a magyarok mind költők”, de az olvasó nem sokáig lubickolhat az ebből fakadó büszke, hazafias öntudat langymelegében, mert a következő néhány elbeszélés vagy azt tárgyalja, hogy micsoda utolsó gazemberek a poéták (*Édesapám énekel; Sommer Jánosné*), vagy éppenséggel arról tesz tanúbizonyságot, hogy „az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon” (*A mandulafa; A Csokonai-tétel*) – ahogy azt *A méla Tempefőiből* oly régóta tudjuk, tudhatnánk. Sőt, olybá tűnik, nemcsak íróembernek nem érdemes lenni erre felé, de az ő műzsájuknak talán még annyira sem: a Vajda Julianna (Lilla), Szendrey Júlia, Klima Ilona, Rienzi Mariska és Sárvári Anna életéből felmutatott kis sorstörödékek legalábbis ezt mutatják. Ami igazán megrendítő ezekben a hol külső, hol pedig belső nézőpontból közvetített történetekben, az nem is annyira a felsorolt nőalakok életútjának többé-kevésbé tragikus végkimenetele (szegénység, magány, öngyilkosság), hanem az a józan, őszinte belátás, amellyel ezek a szeretők, házastársak, messziről csodált ideálok tudomásul veszik, hogy nem ők számítanak. Hogy a hozzájuk írt versek valójában nem róluk szólnak, hogy az ő hús-vér valóságuk csak eszköz, ürügy, katalizátor, és hogy tulajdonképpen bárki más is lehetett volna a helyükben. Ezt a felismerést a legpontosabban Radákovich Mária fogalmazza meg – immár a *Séta az Űllői úton* című ciklus róla nevezett novellájában –, talán azért, mert ő az, akinek a súlyos beteg Kosztolányi oldalán nemcsak a féltékeny feleséggel kell farkasszemet néznie, hanem magával a halállal is. „Nem hihetek többet annál, hogy én csak aprópó vagyok. [...] De hát lát is engem? Vagyok én neki? Dehogy vagyok. Kérem szépen, ebben az elvetemült, pompás színjátékban bárki műzsa lehet. Lehetett volna. Csakhogy én lettem az. Szerencse, fátum, csoda tudja...” (115–116.) Mária érzelmi intelligenciáját dicséri, hogy képes különválasztani Kosztolányi magánemberi, illetve írói erkölcsi felelősségét: „[h]át a nagy, a velejéig nagy költészethez nem gyávaság, esendőség, pokolfürdés kell-e, félni a haláltól, mint egy gyerek, meglopni a szerettedet, mint őt, a szegény Ilonát, engem, a kisálmodót hitegetni?” (118.)

A kötet második ciklusának a fentebb idézeten kívül több kiemelkedő darabja is van: a már emlegetett *Ernst Lajos* vagy a Krúdy feleségét megidéző *Fényes úr* című írások mind felépítésüket, mind pedig jellegzetes keserű hangvételüket tekintve a Szív Ernő-féle tárcairodalom legjavát reprezentálják. Úgy tűnik, ebben a korszakban, ezen a területen mozog a legotthonosabban Darvasi önálló életre kelt doppelgängere, vagy úgy is mondhatnánk, ez áll neki a legjobban: a magyar irodalmi, művészeti közélet századfordulós századeleji világa, melyhez hézagmentesen illeszkedik Szívnek a nyugatos hagyományok jól felismerhető jegyeit magán hordozó stílusa.

Első elbeszélésével még ehhez a világhoz kapcsolódik a *Meghívás...* következő nagy egysége, de *A zöld tinta kiapadt* legtöbb novellája már a huszadik század második felében játszódik. Előkerül ezeken az oldalakon Márai Sándor, Páskándi Géza és Tandori Dezső is, találó és plasztikus skiccekben rajzolja meg alakjukat a szerző, mégis, számomra a ciklus legemlékezetesebb írása *A költő és a börtönőr felesége*, melyben az '56 környékén feltehetően

² „Családok szakadnak szét, mint a kendő. Nő ment, férfi maradt. Vice versa. Integtetnek egymásnak a testvérek, sírnak, küldök képeslapot, hívlak, chat, Skype, Londonban kurva drága a metró, késsel, savval dolgoznak az utcafialok. Dánia jobb!” (17.)

politikai okokból bebörtönzött író arra kéri zárkája őre, hogy vessen papírra feleségének egy szerelmes verset az ő nevében. A mű elkészül, de túl jó ahhoz, hogy a csel hitelesnek tűnjön, ezért a börtönőr kérésére a költő fokról fokra átírja, szándékosan elrontja versét. Mikor szabadulását követően a férfi merő kíváncsiságból felkeresi az időközben megözvegyült asszonyt, a nő a férjének tulajdonított rossz vershez ragaszkodik, tudni sem akar az immár kötetben is megjelentetett eredetiről és legfőképpen az igazságról – érthető módon fontosabb számára az egykori hitveshez kötődő emlék. A történet maga persze egyszerű, és csak egy paraszthajszál választja el a giccstől, azonban rámutat arra, mennyire relatív egy mű eszmei értéke, ha egyszer voltaképpen jelentőségét nem immanens módon tartalmazza, hanem a mindenkori befogadó viszonyulása határozza meg.

A *Feleségemmel az ágyban*, illetve az *Amikor a szomszédba átszáll* című tárcák kissé kilógnak a ciklus többi darabja közül; előbbi annyira, hogy nem is nagyon érthető, miért került be egyáltalán ebbe a kötetbe, utóbbi viszont csak annyiban számít kakukktojásnak, hogy nem egy konkrét szereplőre vagy történetre épül a szöveg, hanem egy szellemes metonímiára. A 'labda' behelyettesítése a 'vers' szóval első ránézésre sima képzavarnak hat, de tovább olvasva egyre inkább világossá válik a játék, működni látszik az ötlet. Ráadásul eszünkbe juttatja *A titokzatos világválogatott* című Darvasi-opust is.

A kötet zárófejezete igen találó címet kapott: *Aktuális kavicsok*. A jelen, illetve a közelmúlt apró-cseprő eseményeit, többnyire szubjektív aktualitásait úgy szórja olvasója elé a szerző, mintha gesztusával azt mondaná: „tessék válogatni”. Megemlékezik Baka Istvánról és Esterházyról, fiatalabb és idősebb pályatársakról, kéznél lévő barátokról és elfeledett olvasói levelekről. Bizonyára mindenki megtalálhatja a maga „egyetlen” és „elvezíthetetlen” kavicsát, mint ama bizonyos tengerpartot járó kisgyerek,³ mégis úgy vélem, ezekben az írásokban a kelleténél valamivel hangsúlyosabb a szerző életére, hétköznapjaira vonatkozó referencialitás, s így olykor hiába a stílus és a megformáltság, a mondatokon átüt az esetlegesség és a banalitás.

A kötetet egy sajátos epilógus zárja, az *Amikor elmentek a magyarok*, mely a *Verecke, aprópénz* párdarabjaként keretes szerkezetbe foglalja a majd' félszáz tárcanovellát. A könyv korábbi történeteit kommentáló, kiegészítő, adott esetben lazán összefoglaló írásban a külhonból visszaérkező elbeszélő megdöbbenve tapasztalja, hogy szülőföldje kietlen és elhagyott, egyedül egy gondnokot talál, aki arról tájékoztatja, hogy a magyarok mind elmentek, új címüket nem hagyták meg. De a férfi bizakodó: „ha elmennek, előbb-utóbb visszajönnek” (256.). És valóban. Némi iddogálással töltött bizonytalan várakozást követően feltűnik az első hazatérő honfitárs, éppen az a fiú, akit az első novellában eltapostak Vereckénél.

Együtt van tehát kezdet és vég, halál és feltámadás, bevonulás, kivándorlás, majd a visszatérés – beigazolódni látszik a fülszöveg állítása: „Szív Ernő legújabb könyvében nem kisebbre vállalkozik, mint hogy megírja a magyarok történetét”. Valójában azonban nem történelmi, hanem irodalmi alakok és események töltik ki a könyv oldalait, Janus Pannoniustól a kortársakig, azaz a *Meghívás*... nem kevesebbet állít, mint hogy a magyarok története valójában a magyar költészet története. Innen visszatekintve pedig világossá válik, miért bír Darvasi szerint olyan különös erővel a vers, miért tulajdonít a szerző akkora jelentőséget minden leírt szónak. Aki tud olvasni a sorok között, annak számára láthatóvá lesz, miként íródik át az első elbeszélés állítása – „Nincsen haza.” – Márai Sándor sokat idézett mondatává: „Nincs más haza, csak az anyanyelv”.⁴

Jövünk, megyünk, visszük magunkkal.

³ Lásd Pilinszky János: *Egy szenvedély margójára*

⁴ Márai Sándor: *Napló 1968–1975*

AZ ELBESZÉLÉS NEHÉZSÉGEI

Mesterházy Balázs: *Gesztenye placc*

A Gesztenye placc mint fiktív tér a vállaltan túlrajzolt figurák, a szépirodalmi hagyományok és a különféle bölcseleti belátások találkozási helye, valódi köztesség, ahol minden megtörténhet, ugyanakkor semmiről sem szerezhetünk teljes bizonyosságot. Akárhogy is, meglehetősen nehéz *nem* metapoétikusan olvasni azokat a szöveghelyeket, amelyekben a hagyományra vagy az írásaktusra vonatkozó reflexiókat találunk. Az egyik ilyen az a kikacsintás, amelyben a *Neuron* című novella narrátora arról beszél, hogy „vastag hagyományban tempózik ilyenkor az ember” (20.). A *Gesztenye placc* mint kötet ugyanis nemcsak a falu- és kocsmapróza szerteágazó hagyományvonalaira fűződik fel, de az ismeretelméleti és posztmodern esztétikai elgondolásokat is bőségesen igyekszik hasznosítani. Egy ilyen, a szöveg által is jelzett gazdag hagyományban tempózni meglehetősen nagy vállalás: a megelőzöttség tudatára adott válaszokban rejlő jó adag humor és ironia nélkül alighanem sikertelen próbálkozás lenne. Mesterházy prózája azonban eredeti megoldásokat talál a bevett klisék újramondása helyett.

A kötet a *novellaregény* műfajmegjelölést választja magának, ezzel megnyitja és gyarapítja azt a tradíciót, amely önmagát az átmenetiség terébe utalja, mert egyes szövegfolyamokat a novelláskötet és a regény közé helyezve novellafüzérként, egy regény töredékeként vagy mozaikjaként határoz meg. A főszöveg előtt olvasható szócikkek pedig, amelyek a Jink (Gyök) szó és alakváltozatai jelentését pásztázzák a különböző nyelvekben és nyelvváltozatokban, azt a poliszémiát előlegezik, amelyet a kötet a maga széttartó, esetenként egy fejezeten belül is narrátorokat váltogató, olykor egyes szám első, máskor egyes szám harmadik személyű elbeszéléstechnikájával képez meg. E technika metaforája a kaleidoszkóp, amely a kötetben – ismét metapoétikus elemként – kétszer is előfordul (16., 159.). A *novellaregény* visszatérő motívuma emellett a csillagos ég, amely, emellett, hogy egy helyen egyértelműen felidézi „a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem” kanti gondolatát, a fényt mint a megismerés optikai metaforáját is játékba hozza, szervesen kötve azt a szövegbe-lyi igazság körvonalazásának nehézségeihez.

A szöveg építkezését tehát a polifónia határozza meg, az egymást így módosító, pontosító vagy éppen kioltó szövegek az elbeszélés ottliki nehézségeire, a valóság rögzíthetlenségére, közvetíthetlenségére reflektálnak. (Nem véletlen a Bébé nevű figura felbukkanása sem a kötet szövegtájjain: ő ráadásul szépirodalmat ír.) A valóság pontos letapogatásának lehetetlensége itt nemcsak poétikai vagy ismeretelméleti játék, hanem a falusi pletykák létmódjára fókuszáló megoldás is: az egyik fejezetben minden narrátor azt állítja, ő talál-

Kalligram Kiadó
Budapest, 2018
230 oldal, 3500 Ft

ta meg a halott Kende Tamást, később egy fővárosi orgia szüzséjét pedig mindig aszerint alakítják, hogy éppen kinek a barátnője van jelen a történet elmesélésekor. Itt könnyen eszünkbe juthatnak Grecsó Krisztián falutörténetei, különösen a *Pletykaanyu* című novelláskötet címadó darabja. Az igazságot felülírja a mese, a sztorik egymásba indáznak, igazságértékük a mindenkori történetmondó sajátos igazságává válik.

A fülszöveg Bohumil Hrabal, Tar Sándor és Esterházy Péter nyelvi univerzumának megidézését ígéri, és bár az impozáns névsor inkább működik védjegyként, mint feltételez szerves poétikai kapcsolatot, reményeiben az olvasónak így sem, úgy sem kell csalatkoznia. Hrabal neve ugyanakkor talán túlságosan is sokszor kerül elő a szövegben, itt a kevesebb biztosan több lenne, mert enélkül is tökéletesen lehet érezni, amikor olyan jelekkel találkozunk, amelyek a cseh mester világának hatását keltik. Mindez azonban nem erőltetett pastiche vagy paródia, inkább csak egyes figurák, történetek működnek úgy, mintha Hrabal könyveiből léptek volna át a Gesztenyefa presszó előtti térre. Esterházy nevének említése a nyelvjátékok sokasága miatt releváns a kötet vonatkozásában, persze, ez ügyben számos más alkotó is citálható lenne, Tar pedig a groteszk, karneváli nevetésbe hajló kocsmái jelenetek, valamint néhány jellegzetes Tar Sándor-i mondat nyomán villanhat be sokaknak: „ezeknek a kocsmáknak a hősei nem tudnak sem repülni, sem vízen járni, pláne nem varázsolni, cserébe viszont meg tudnak halni, minden további nélkül, olykor túl könnyen is” (21.). Míg azonban Tarnál a nevetés és az (ön)íronia csak ideig-óráig képes feledtetni a hősökkel a nyomort, addig Mesterházy prózájával kapcsolatban, bár bőségesen olvasunk itt halálról, gyászról, magánéleti csalódásról, összességében mégsem a reménytelenség jut először eszünkbe. Azért sem, mert a történetek színhelyüül szolgáló Gyöng a legkevésbé sem mondható kiüttalan, leszakadó kistérségnek, sem referenciálisan olvasva, sem pedig a regény öntörvényű világát tekintve. Egykori járási székhelyként, országos beiskolázású kéttannyelvű gimnáziummal, a (szöveg)helyeket belakó hősök számára a kilépés (és, tegyük hozzá gyorsan, a visszatérés) lehetőségét egyszerre felkínáló miliőjével inkább a vidéki köztesség tereként lehet azonosítani. A könyv más helyein megrajzolt nagyvárosi terek se nem rosszabbak, se nem jobbak a falusi szcénánál, egyszerűen csak térszerkezetileg mások, az azokat belakó szubjektumok felől olvasva a folytonos útonlét szükséges megálló, átmeneti helyei. Akkor is így van ez, ha a szöveg bizonyos pontokon el-eljátszik a falu/város, a saját/idegen ellentétpárjaival, ezek azonban a kötetegész logikáját követve inkább ironikusak, mint komolyan vehetők.

A falupróza kifejezés ebben az esetben ráadásul, amennyire szemléletes, olyannyira megtévesztő is lehet, mert a történet nem egy par excellence faluban, hanem egy sajátos hibrid, városias és falusias jegyeket egyaránt hordozó, multietnikus közegben játszódik, egyes jelenetei pedig bőven túl is nyúlnak e mikrovilág határain. A franciaországi kaland, a szlovákiai sítúra, a balatoni nyaralás vagy éppen a kilencvenes évek budapesti értelmiségi és/vagy underground szcénáinak meséje jóval tágabb értelmezési horizontot kínál egy kisközösség életének narratív leképezésénél. Ugyanezt a célt szolgálja, érzésem szerint, a tudományos terminus technicusok játékba hozása, az a visszatérő mozzanat például, amelyben a falut idegsejtként, a kocsmát pedig egy neuron magjaként határozza meg az elbeszélő. A látószőg tágitása megkülönbözteti a szöveget a falutoposz szokásos reprezentációitól: ebben az esetben a kitörés nem lehetetlen álom, a novellák, bár néhol szöveggé írnak megvalósulatlan vagy halállal végződő elvagyódástörténeteket, inkább a megelőző irodalmiságra reflektáló utalásokat tartalmaznak, Moszkva és Gyöng összevetése pedig, a fent vázolt dichotómiákhoz hasonlóan, kétségkívül ironikus hasonlígtatást jelent. A lényeg mindazonáltal az, hogy valaki ebből a faluból indulva értelmiségi pályát járhat be, más pedig németországi vendégmunkásként találhatja meg számítását, a hősök sorsának alakulása nem kizárólag a különböző terek identitásképző erejétől, hanem egyéni ambícióiktól, szerencséjüktől függ.

E hősök jellemzően az átmenetiség tereiben mozognak: a kocsmá, a temető, a vonat vagy éppen az éjszakai utca keretezi az életüket. A köztesség élményének fontosságát már a szerzői névjegy is sugallja, amiből kiderül, hogy a könyv írója „kétlakiságban lakozó, ideiglenes tartózkodó”. A szöveg maga is többször hangsúlyozza az átmeneti lét jelentőségét, a *Köldökfolt* című egységben hangzik el egy Szekszárd felé tartó buszút során a következő mondat: „nincs is annál jobb, mint várni” (167.). A végtelen várakozás, a soha-meg-nem-érkezés képzetkora a létbevetettség filozófiai teorémáit mozgósíthatja, a szereplők otthonosságá pedig paradox módon éppen az otthontalanságban összpontosul. A kulináris élvezetek halmozása és különösen a mértéktelen alkoholfogyasztás ezért is játszik kitüntetett szerepet a történetben. Egyfelől azért, mert a folyamatos részegség a figurák egy részének életformamodellje, másfelől pedig azért, mert a kocsmái tér a közösségi érintkezés, az időtöltés, a szórakozás kézenfekvő módja, a nagyívű életbölcsesek megfogalmazásának lehetőségfeltétele. Figyelemre méltó, hogy nemcsak a kocsmá törzsközönsége vagy a faluba visszatérő egykori gyönki gimnazisták, hanem a sclerosis multiplexben lebévult Anna is a közöttiség élményét szeretné megélni: „jelen van a legkülönbözőbb pontokon, de soha nincsen közben, mert viszik, és az hiányzik neki, hogy menetközben legyen, csak úgy, két valahollét között” (198.). A köztesség még újabb szinteken is előkerül a szövegben, akkor, amikor a kétnyelvűségről, a kétlakiságról beszélget Bébé és Kétessipzilón: Bébé az élet végességének tragikumát a létezés felturbózásával, sokszorozásával szeretné elkerülni, „[n]em megállni, oscillatív se in” (218.).

Ehhez az oszcillatív létélményhez szorosan kapcsolódik a zenei motívumok sokasága. Az utóbbi időben nemcsak az a jelenség feltűnő, hogy egyes regények esetében milyen hangsúlyossá válnak az elbeszél világban megszólaló akkordok, de az is, hogy a megidézett dalokból lejátszási listák születnek, megmutatva, milyen zenéket hallgatnak Krusovszky Dénes vagy Grecsó Krisztián hősei. A *Gesztenye placc*ból tudomásom szerint ilyen Youtube-összeállítás még nem készült, viszont bárki könnyedén létrehozhatja, mert a könyv végén a fikciós közlemény és a köszönetnyilvánítás előtt helyet kapott az a tracklist, amely Chopintól Tom Waitsig, a Metallicától a Kispálig ívelő válogatást közöl. A kötetben szereplő dalok korfeszítő szerepe nem elvitatható (Quimby-koncert a Tilos az Á-ban, Kispál-számok mint a generációs életérzés közvetítői stb.), azonban gyakran e funkció túlmutatóan is szerepet kapnak a történet menetében. Ilyenek a félreértések, szándékos vagy véletlen félrefordítások (például „Metallica, megy a *Nothing Else Matters*, szó szerinti fordításban *Nincsen más anyám*, tudjátok”, 29.), de ilyen az a jelenet is, amikor a *Zsákmányállat* című Kispál-dal révén azonosítja a narrátor a diszkóban megismert rendőrnőt.

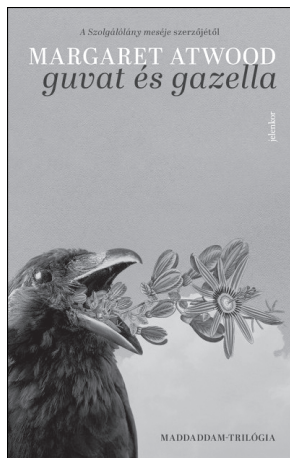
Az elbeszélés nehézségeit középpontba állító, a nyelv közvetítőerejével, a fikció igazságának narrálhatóságával foglalkozó kötet jó érzékkel viszi színre nyelvi és nem nyelvi kérdéseit egy sajátos hibrid milió keretei között. A hagyományt gondosan a regénybe dolgozva, egyéni tétet mozgósítva olyan szövegtér jön létre, amelyben a bicikliző kutya és a Holdat megugató kocsmái társaság jól megfér egymás mellett. A novellák sodró, szipurkázó anekdotái, a komolyan vehetőség és az ironikus közlésmód határán egyensúlyozó duplafenekű játékok ismeretelméleti belátásai mellett hangulatprózáként is jól működve tudják színre vinni a kilencvenes évek elejének atmoszféráját.

APOKALIPSZIS, TEGNAP

Margaret Atwood: *MaddAddam-trilógia* (*Guvat és Gazella; Az özönvíz éve; MaddAddam*)

Manapság mintha divat lenne az apokalipszis. Az utóbbi pár évtized alkotásaiban, főként a populáris kultúrában, de nem csak ott, se szeri, se száma a világegést, környezeti katasztrófákat, járványokat, végső világháborúkat bemutató műveknek. Jól eladható termékek is ezek, egyfajta kulturális divathullám, hiszen, mint nemrég láttuk, egész éves marketing-kampányt lehet felépíteni egy, a fiktív univerzum teremtményeinek felét elpusztító csettintésre – hogy csak a legutóbbi igen nagy sikerű (és bizonyára viszonylag gyorsan elfelejtődő) képregényfilmre utaljak. Nyilván meg lehetne írni az ilyen jellegű alkotások felől vizsgálva az utóbbi hét évtized kulturális félelmeinek történetét a második világháború utáni hidegháborús inváziós sci-fiktől az ezekkel párhuzamos atomkatasztrófa-darabokon (például *Dr. Strangelove*, 1965; *The War Game*, 1965) át az 1980-as évek Ronald Reagan-i politikájának köszönhető újabb atomháborús fellendülésig. Utóbbi mindkét szembenálló blokkban igen erőteljesen hatott, olyan máig is igen megdöbbentő és sikeres műveket köszönhetünk a periódusnak, mint az amerikai *Másnap* (*The Day After*, 1983), az angol *Threads* (1984), Keleten a szovjet *A halott ember levelei* (*Piszmá mjortvogo cseloveka*, 1986) vagy a lengyel *O-bi, O-ba, avagy a civilizáció vége* (*O-bi, O-ba – Koniec cywilizacji*, 1985).¹

Az utóbbi évtizedek ilyen témájú irodalmára és filmjeire legerőteljesebben talán két tulajdonság jellemző. Az egyik, amely már a korábban említett munkákban is megjelent, a műfajt (vagy inkább tematikát) némiképp paradox helyzetűvé tevő „poszt” szócska: e művekben az apokalipszis után vagyunk, így témájuk a világegést követő állapot, a lassú haldoklás vagy túlélési kísérlet. „A világ így ér véget / Nem bumm-mal, csak nyüszítés-sel” – hogy T. S. Eliot híres sorát idézzem (és rajta keresztül egy másik apokalipszis-művet, amelyben az egyik szereplő konkrétan el is szavalja e sorokat, Francis Coppola 1979-es háborús filmjét). Pontosabban, e művek esetében gyakran a bumm utáni végső nyüszítést láthatjuk, az agónia válik témává, amely valamiféle egzisztenciális helyzet metaforájaként is funkcionálhat, mint például Cormac McCarthy *Az út* (2006) című regényében vagy a belőle készült filmben (2009), de még gyakrabban szólnak e történetek a civilizáció újjáépítésének lehetőségeiről – vagy éppen lehetetlenségéről. Utóbbi

¹ Persze nem egy alkalommal már meg is írták ennek – vagy bizonyos epizódjainak – történetét. Csak két, az említett vonatokkal egy időben keletkezett tanulmányt említve: Susan Sontag: *A pusztulás képei*. Ford. Zachár Zsófia. In: *Uő.: A pusztulás képei*. Európa, Budapest, 1971 (a kötet eredetileg 1961-ben jelent meg); Peter Schwenger: *Writing Unthinkable. Critical Inquiry*, vol. 13. no. 1. (Autumn, 1986), 33–48.

Jelenkor Kiadó
Fordította Varga Zsuzsanna
Budapest, 2019
528 oldal, 4499 Ft

esetben pedig e posztapokaliptikus művek érintkezhetnek egy másik, manapság szintén igen divatos műfajjal, a disztópiával, a világegést gyakran afféle katalizátorként használva fel, hogy bemutassák saját jelenbeli társadalmunk problémáit és veszélyeit, vagy sokszor ezzel összefüggésben valamifajta ciklikus történelemszemléletet hirdetve jelenítsék meg a fejlődés reménytelenségét.²

Azért tartottam fontosnak, hogy e két bekezdésben, ha mégoly röviden is, de felvázoljak egy tematikai-műfaji kontextust, mert első pillantásra ebben lehet elhelyezni Margaret Atwood *MaddAddam*-trilógiáját, amelynek most végre az utolsó kötete is megjelent magyarul. Főleg, mert Atwood éppen a disztópia nagy fellendülésének köszönhetően manapság talán népszerűbb, mint valaha, hiszen az eredetileg 1985-ben megjelent *A szolgálólány meséje* kvázi „újralfedezése”, a regény tévésorozat-változata, aktualizálásai és politikai felhasználásai igencsak kelendővé tették az író más műveit is, és maga Atwood is, amennyire teheti, kihasználja e sikert – például idén *A szolgálólány* folytatása is megjelenik.³ Nyilván ez is hozzájárul, hogy az utóbbi időben magyarul is sorra látnak napvilágot a művei, valamint korábban kiadott munkáit is újra megjelentetik, így most nemcsak hogy teljes lett a trilógia magyarul, hanem egyben vehetjük kézbe a háromkötetes, majd tíz évig íródott regényciklust (az első regény eredetileg 2003-ban, a második 2009-ben, a harmadik pedig 2013-ban, az első kettő magyar változata 2012-ben, illetve 2015-ben jelent meg először). Fontos hozzátenni, hogy véleményem szerint leginkább így is érdemes elolvasni, hiszen bár elvileg külön is működhet a három regény, nagyon erős a sorozatjellegük, teljesen egymásra épül a történetük. Olyannyira, hogy a harmadik kötet elején az eredeti kiadást követve egy rövid összefoglaló, történetismertető fejezetet olvashatunk, amely nagyjából úgy funkcionál, mint a tévésorozatok „az előző részek tartalmából...”-típusú bevezetője, vagyis áttekinti a fabula eddigi legfőbb elemeit. E rész eleje, az első kötet ismertetése egyébként a második könyvbe is bekerült (az eredeti kiadásban még nem volt ott), jelezve, hogy a trilógiát alapvetően egyben, sorozatként érdemes olvasni.

Már csak azért is, mert a meglehetősen hasonló szerkezetű regények folyamatosan építik a nagy egész történetet, egyre több információt kapunk az apokaliptikus bekövetkezésének okairól és körülményeiről. Ez pedig – az utóbbi évtizedek apokaliptikus tematikájának eddig nem említett második jellemzőjét követve – egy környezeti katasztrófa, pontosabban biológiai vagy még pontosabban biogenetikai krízis, amelynek hatására az emberiség nagy része elpusztul. Lényegében mindhárom mű ugyanazt a struktúrát működteti: két idősíkon játszódik, amelyből az egyik a jelen, a világegés utáni állapotot (vagyis a posztapokaliptiszt) mutatja be, a túlélés küzdelmeit ábrázolja, valamint a harmadik résztől egy új világ építésének kezdeti lépéseit is láthatjuk. A másik idősík a múltban (a „preapokaliptisz” idején) játszódik, a katasztrófa előtörténetét olvashatjuk egy-egy adott főszereplő életútján és – a figura szűk vagy tág pers-

² Ennek egy korai példája a science fiction egyik klasszikusa, Walter M. Miller *Hozsánna néked Leibowitz!* (*A Canticle for Leibowitz*, 1959) című könyve.

³ *A szolgálólány meséjének feldolgozásait, valamint különböző politikai és egyéb megjelenéseit elemeztem egy tanulmányomban: Je suis Offred. A szolgálólány meséje politikai értelmezései és felhasználásai. Jelenkor*, 2018. április, 441–449.

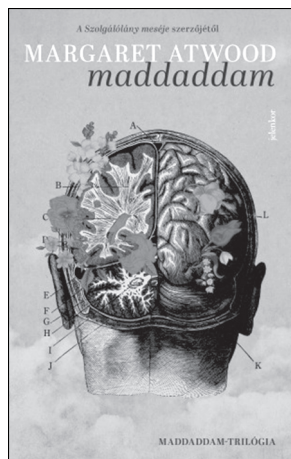
Jelenkor Kiadó
Fordította Varga Zsuzsanna
Budapest, 2019
652 oldal, 4499 Ft

pektívájának függvényében – a globális eseményekről való ismeretein átszűrve. Habár az elbeszélések külső nézőpontúak, alapvetően mindig egy vagy két főhős tudása, élete és szemléletmódja dominál, így a könyvekben előrehaladva kisebb-nagyobb mozaikdarabokból rakjuk össze a történeteket, hogy végül az olvasó annyi információ birtokába jusson, amennyit a szereplők külön-külön nem, legfeljebb együttesen birtokolnak. Ez több dologra is lehetőséget ad. Egyfelől a narratív univerzum viszonylag átfogó ismeretét biztosíthatja, hiszen a három könyv szereplői, bár többségében ismerik (vagy legalábbis a harmadik kötetre megismerik) egymást, az adott világ különböző társadalmi szintjein helyezkednek el, valamilyen módon mindegyikük érintett a katasztrófa bekövetkeztében, de más lehetőségekhez férhetnek hozzá, a történet más és más látószögét képviselik. Ebből adódik e narrációs stratégia másik előnye is: a történetek előrehaladtával az olvasó folyamatosan újraértelmezi az eseményeket, a mellékszereplőket, a katasztrófát kiváltó figurák motivációit és viselkedését, az ezek mögött meghúzódó okokat és kapcsolatrendszereket. Magyarul, a könyv olvasása során a befogadó egyszerre építi a narratív univerzumot, és gondolja újra e világ bizonyos, korábban már bemutatott elemeit. Emellett a két idősíkból tulajdonképpen az említett két műfaj is megnyilvánul: itt ugyanis nem az apokaliptikus utáni szféra a disztópia tárgya, hanem az azt megelőző korszak társadalomképe és világbárázólása disztópikus.

Sőt, tulajdonképpen a második, azaz a jelenbeli történet is folyamatosan bővül, és új értelmezésekkel gazdagodik. Míg az első kötet főszereplője, Hóember, illetve hajdani nevén Jimmy a világégés egyetlen túlélőjének hiszi magát, és egészen a könyv végéig nagyjából a régi és sokak által (Mary Shelley, Richard Matheson stb.) feldolgozott „utolsó ember a földön”-toposz újabb változatának tűnik, valamint a második kötet is hasonlóan épül fel, de itt már máshogy működik (mivel az első rész után tudjuk, hogy többen is átéltek a katasztrófát), addig a harmadik már a túlélők csoportos küzdelmét, civilizációalapító törekvéseit ábrázolja. Jimmy múltbeli pozíciója révén az első részben a világégés közvetlen körülményeit ismerjük meg egy olyan figura szemszögéből, aki akaratán kívül asszisztál a történetekhez. A katasztrófa előtti világ „tipikus”, két részből álló disztópikus államilakulat: a fallal körülvett Kampuszokban él az elit, a tudósok és családjaik, akikre fegyveresek vigyáznak, hogy megvédjék őket a falon kívüli plebsztelepek szegényeitől. Látszatra egyszerű a konstelláció, szimpla kapitalizmusallegória, amely a korai disztópiákban még inkább vertikális hierarchiaként működött: például H. G. Wells *Az időgép* című kisregényében (1895) a felszínen élő elöltek (hajdani kapitalisták) és a föld alá kényszerült, elcsökevényesedett morlockok (az egykori munkásosztály) esetében vagy

Fritz Lang *Metropolis* (1927) című filmjének hasonló lenti munkások–fenti tőkészek viszonyrendszerében. A horizontális hierarchia funkcióját nem kell túlságosan magyarázni, hiszen jórészt a valódi tapasztalatokban gyökeredzik, a szegények kriminalizálása és a városok „elit” részéből való kiszorítása, a falak, kerítések és egyéb eszközök, amelyekkel az uralmon lévők igyekeznek megakadályozni, hogy a szegények és/vagy az „idegenek” bejöhessenek, immár olyan szinten mindennapos élmény, hogy szinte nincs is olyan disztópia, amely ne játszana rá erre. Ami itt viszonylagos újdonság, az az eliten belüli sajátos hierarchia, illetve az, hogy

Jelenkor Kiadó
Fordította Csonka Ágnes
Budapest, 2019
604 oldal, 4499 Ft

minden a természettudományos világképnek és a genetikai kísérletezésnek rendelődik alá. Az itt ábrázolt (meglehetősen ismerős) világban ugyanis a természet majdnem visszafordíthatatlanul károsult, számos állatfaj végleg kipusztult, a tudósok pedig az élelmiszerkészletek pótlása és az emberi betegségek kiküszöbölése érdekében újabb és újabb génmódosító projektekbe kezdenek – nem valamiféle világmegmentő szándékkal, hanem a társadalmat irányító konszernek üzletpolitikája, a gyógyszerek és élelmiszerek piaci szerepe miatt. Tehát miközben rengeteg állatfaj kihal, számos új születik is, pontosabban pusztán haszonelvű szempontok alapján létrehozzák őket. Így keletkezik például az olyan csirke, amely csak mellrészéből vagy csupa-csupa combból áll, hiszen az állat többi része az emberi étkezés szempontjából „felesleges”. Vagy így jön létre a görény és a menyét keresztezéséből a görmeny, az új házikedvenc, amely mentes a két előző faj rossz tulajdonságaitól (nem bűdös, mint a görény, és nem vad, nem rágcsál össze mindent, mint a menyét).⁴ A történet szempontjából az egyik legfontosabb azonban a gömböcök faja (az angolban „pigoons”), ezek az eredetileg afféle emberi „szervbankként” funkcionáló disznók, amelyek, hála annak, hogy emberi agyszövettel is rendelkeznek, a katasztrófa utáni világ egyik fontos szereplőjévé válnak. Jimmy a Kampuszok társadalmának hierarchiájában hamar alulra kerül, mivel nem természettudós, hanem bölcsész beállítottságú, így nem jut be egy elit egyetemre, és a társadalom alulfizetett, megtúrt tagja, tipikus csetlő-botló értelmiségi (talán ismét felesleges külön jeleznem a disztópikus világ működését, analogikusságát, „ismerős” jellegét).

A második kötet múltbeli történetvonala a fal másik oldalán játszódik, nagyjából az elsővel párhuzamos idősíkon. A két főszereplő, Toby és Ren az Isten Kertészei nevű zöld vallási közösség tagjai, e szekta – céljaiban erőteljesen a mai ökomozgalmakra hajazva – a nyomornegyedekben igyeckszik menteni a menthetőt, tanításaikban környezet és ember harmóniáját hirdetik, valamint a plebsztelepi tanyák tetőin növényeket termesztnek és méhészkednek. Nem szeretném a történet minden fordulatát elmesélni, de annyi talán elmondható, hogy tulajdonképpen nem is természeti katasztrófa tör ki, hanem ember okozta járvány pusztítja el az emberiség nagy részét. Ugyanis, ahogy az első kötetben kiderül, Jimmy barátja, a tehetséges genetikai kutató, Glen (vagy későbbi nevén Guvat – az eredetiben „Crake”) tervszerűen igyeckszik egy új, tökéletesebb fajt létrehozni, ehhez kapcsolódva pedig mintegy „szükséges rosszként” elpusztítani az emberiséget. Az általa megalkotott ember formájú lények, a guvatkák („Crakers”) mentesek minden emberi gonoszástól. Értelmesek ugyan, de afféle gyermeki értelemmel rendelkeznek, hiányzik belőlük a szexualitáshoz kapcsolódó érzelmi szféra (csak adott időszakokban párzanak, nem kötődnek partnerükhöz), életük behatárolt, növényevők, és beszédképesek ugyan, de alapvetően csupán az alapösztöneikhez kapcsolódó ambíciók hajtják őket. Teremtőjük pedig, mivel tudja, hogy az emberi világban nem lennének életképesek, egy tervszerűen elindított járvány segítségével biztosít nekik teret, majd ő maga is meghal (nem tudható pontosan, mennyire szándékosan).

Mindez nagyjából az első kötetből kiderül, és a második két könyv bővíti a történetet, illetve olyan információkat is megmutat, amelyek némiképp átértelmezik az előzőket (például kiderül, mi a kapcsolat Guvat és az Isten Kertészei szekta között). E szándékosan nagyon hevenyészett tartalomismertetés két dolgról talán mindenképpen árulkodik. Az egyik, hogy ha akarjuk, ismét találhatunk műfaji, irodalmi előképeket – leginkább a *Frankensteint*. De visszább is mehetünk, és belelálthatjuk a Shelley-regény alapját képező Prométheusz-történetet, a bibliai teremtést, illetve a görög és a keresztény özönvízmítoszokat. Egy teoretikus szövegében maga Atwood is inkább a mítoszokkal, mint a disztópiákkal vagy az apokalipszisztörténetekkel tartotta összekapcsolhatónak műveit – méghozzá fő-

⁴ Az eredetiben „rakunk”, amely két Amerikában őshonos állat, a mosómedve (raccoon) és a bűzös borz (skunk) keresztezése.

ként az özönvíz különböző változataival, a Gilgames-eposz és a Biblia, valamint Pürrha és Deukalión történetével (utóbbihoz, mint tudjuk, az emberfaj teremtése – illetve második teremtése – is köthető).⁵ Persze mindezt a könyv nem is nagyon leplezi, hiszen például a második kötet címe egyértelműen utal az özönvízre, valamint az Ádám-mítosz a történet két szintjén is megjelenik: az Istenek Kertészei főpapját Ádám Egynek hívják, és minden férfi és női szektatag az Ádám vagy Éva nevet, illetve egy számot kap azonosítóul. Emellett Ádám neve ott van MaddAddamban, a könyv történetében fontos szerepet játszó ökoterrorista csoport nevében is (a MaddAddam történetbeli funkciója és jelöléshálózata ennél jóval bonyolultabb, de szándékosan nem térek ki bizonyos történetelemekre).

A másik, ami feltűnő lehet, hogy a történet finoman fogalmazva talán kissé banálisnak hat, e tartalmi vázlat alapján a kritika olvasójának jó eséllyel nem is feltétlenül a Frankenstein vagy a teremtés- és özönvízmitoszok jutnak először eszébe, hanem a populáris kultúra sci-fi történetei. De lehetünk radikálisabbak is, és kijelenthetjük, hogy a trilógia sok tekintetben inkább hajaz valamilyen B kategóriás katasztrófafilmre vagy posztapokaliptikus mozira, mint egy „komoly”, mítoszújraíró regényciklusra. Ez így is van, és talán az a legérdekesebb a regényciklusban, hogy *egyszerre* banális és komoly, párhuzamosan működik disztópiaként, posztapokaliptikus műként, némiképp didaktikus ökoregényciklusként, mítoszújraírásként és kalandregényként. Néha olyannyira elkoportatott kliséket használ, amilyeneket már tényleg csak a legrosszabb filmekben láthatunk: például a második és harmadik kötet „főgonoszai” egykori bűnözők, akiket a hatalom annak idején a Painball Aréna nevű modern gladiátortelepre zárt, és véres játékokon kellett győzedelmeskedniük más bűnözők (vagy a hatóságok által bűnözőnek stigmatizált egyedek) felett. Habár e jeleneteket a regények nem mutatják konkrétan, csak a szereplők elmondásaiból ismerjük ezt a történetvonalat, bizonyára nem kell túlzottan indokolnom, hogy mennyire állandó eleme a disztópiikus és posztapokaliptikus sci-fiknek (a legtöbben már láttunk ilyen filmeket, legfeljebb nyilvánosság előtt nem merjük bevallani). Mindez persze szándékos, a regények kihasználják a műfajokhoz kapcsolódó motívumokat, sokszor kissé mint-ha kötéltáncot járnának, bármelyik pillanatban átszúszhatnának a banálisba, de Atwood jó érzékkel vegyíti ezeket az elemeket, többnyire sikerül megtartani egyensúlyukat. Nem utolsósorban a regényeken átszűrődő humor segítségével, a furcsa állatoktól a csetlő-botló emberszereplőkön át a guvatkák épülő vallásáig és mitológiáig sok jelenetben ironizálja a cselekmény nyomasztó katasztrófáját és a felszíni történet némiképp didaktikus ökoregény-vonulatát.

Ez az ironikuság nemcsak kezdettől fogva ott van, de az első mű, a *Guvat és Gazella* egyik, Jonathan Swifttől származó mottója is pontosan erre a kettősségre játszik rá. „Mint mások, annyian, én is mulattathattalak volna bámulatos és hallatlan mesékkel, de illendőbbnek véltem, ha a színtiszta valóságot beszélem el, egyszerű s közvetlen modorban; az én dolgom nem az volt, hogy mulattassalak, de hogy közöljek veled néhány dolgot, amit nem tudtál” – hangzik a *Gulliver*-ből vett mottó. Vagyis ez alapján a mű realitása, az analógiák valóságossága, a szöveg didaktikus jellege kerül kiemelésre, ám azzal, hogy mindezt a világirodalom egyik legnagyobb szatírjájának kontextusából jeleníti meg, egyből relativizálja is a mondottakat. Sőt, az ezt követő, Virginia Woolf *A világtótorony* című művéből származó idézet ezt rögtön ellenpontozza is, hiszen e szöveg éppen a tudás bizonytalanságát, a világ megismerhetetlenségét hirdeti: „Sehol semmi biztonság? A világ dolgairól semmi tudomásunk? Senki sem vezérel, nem oltalmaz, minden csak csoda, ugrás vaktában, egy torony magasából?” (*Guvat és Gazella*, 7.).

E kettősség egyébként a regények világán kívüli, de a hozzájuk kapcsolódó marketingtevékenységben és Atwood nyilatkozataiban is látványosan megjelenik. Az író előszeret-

⁵ Vö. Margaret Atwood: *Dire Cartographies: The Roads to Utopia*. In: Uő.: *In Other Worlds. SF and the Human Imagination*. New York, Doubleday, 2011, Kindle edition, 39%

tel használja a különböző médiaplatformokat, hogy megnyilatkozhasson, ám kérdéses, hogy mindig komolyan kell-e venni, amit mond, vagy amit ezeken a médiumokon látunk-hallunk. A szerző közismerten elkötelezett környezetvédő, *Az özönvíz éve* honlapján például láthatjuk, hogy a könyvbemutató turné tagjai igyekeztek minél kisebb ökológiai lábnyomot hagyni (vonattal közlekedtek, csak környezetbarát hotelekben szálltak meg, nem ittak palackos vizet stb.). Emellett ugyanitt találunk egy olvasmánylistát azokból a (valós) környezetvédelmi művekből, amelyek hathattak (a fiktív) Isten Kertészeire. Sőt, megvásárolható a könyvben található himnuszok megzenésített változatát tartalmazó CD (bizonyos himnuszokat az író-olvasó találkozókon el is énekeltek), valamint a könyv borítóját vagy Isten Kertészeinek jelképeit ábrázoló pólók, kistáskák (természetesen biopamutból).⁶ Nehéz eldönteni, hogy jó szándékú környezetvédő kampánnyal, a regény rafinált marketingjével vagy a fikciót ironizáló (pontosabban a fikció ironikusságára, többfenekűségére rájátszó) gesztussal van dolgunk – valószínűleg egyszerre mindegyikkel.

Ez az ironia talán a harmadik regényben a legerősebb, legalábbis annak a jelenben, a katasztrófa után játszódó szintjén. E kötetben egyébként érzésem szerint van némi arányeltolódás, amely nem tesz jót a műnek. Mint mondtam, mindhárom rész nagyjából ugyanazt a szerkezetet követi, és a harmadiknál, a *MaddAddamnál* egy Zeb nevű férfi (Tobynak, a második epizód főszereplőjének a szerelme) előtörténetét tudjuk meg. Ám ez, amellett, hogy ugyanolyan olvasmányos, kalandos, és valamelyest a történetekről való tudásunkat is kiegészíti, már nem tud annyira működni, mint az első kettőben. Eddigre ugyanis már nagyjából felépült a világ, megismertük a katasztrófa bekövetkeztének mindkét oldalát, amelyhez túl sokat nem tesz hozzá Zeb története, jóval kevésbé érdekes, mint a jelenben játszódó rész, a guvatkák „szocializálása”. Guvat teremtményei ugyanis, mivel beszélnek az emberi nyelvet, hamarosan saját vallást hoznak létre, Guvattal, a Teremtővel, Gazellával, Guvat egykori barátnőjével, aki az új kultuszban valamiféle alistennőként funkcionál, Hóemberrel, a prófétával és egyéb olyan elemekkel, amelyek egy mitológiához szükségesek. A mítosz fő elbeszélője Toby lesz, és néha egészen furcsán alakul a történet. Egy helyütt például a guvatkák véletlenül hallják Jimmyt káromkodni, és el kell nekik magyarázni a „bazmeg” szó jelentését: így kerül be még egy isten vagy felsőbbrendű lény, Bazmeg a mitológiába, egy láthatatlan, nagyhatalmú létező, Guvat, a teremtő barátja, akihez mindenki bőszen fohászkodik, hogy megsegítse a bajban.

Emellett a „komoly”, történeti szál is továbbmegy: a guvatkák mitológiájának alakulásával párhuzamosan az új faj erőteljes kulturális fejlődésen is keresztül megy, megtanulnak olvasni és írni, azaz immár elindulhatnak a civilizációvá válás útján – sőt a regény végére az első ember-guvatka hibridek is megszületnek. Valahol annál a pontnál ér véget a mű, ahol a történelem kezdődni szokott: egy új faj született, lassan létrehozta saját mitológiáját, képes az írásra és olvasásra, az emberek révén megismerte az erőszak funkcióját (bár genetikailag most még nem hajlamos ilyesmire), sőt az őt teremtő fajjal is párosodott. A történetmondók, próféták, istenek és félistenek meghaltak vagy elmentek, és mostantól nekik kell létrehozni saját kultúrájukat és társadalmukat – pontosabban ilyen tudás birtokában valószínűleg már *nem tehetik meg*, hogy ne hozzák azt létre. Ha a bűnbeesés nem is, de a Paradicsomból való kiűzetetés megtörtént.

Atwood könyve tehát nyitva hagyja a történetet, igazából még az sem szögezhető le biztosan, hogy optimista vagy pesszimista a befejezés. Nem tudunk semmit az új faj további életéről, a történelem éppen csak megkezdődött.

A posztapokaliptikus bibliaként is olvasható (vagy e paradox fogalmat ironizáló) történet magyar kiadása igen jól sikerült, sőt a magyar könyvkiadásban ritka szép kiállítású kötet lett (a borítókön az indonéz művész, Fajar P. Domingo digitális kollázsai láthatók).

⁶ <http://yearoftheflood.com/> (letöltve: 2019. június 2.)

Az egyben való megjelentetés nyilván köszönhető Atwood népszerűségének, illetve, mint már mondtam, annyiban mindenképp szerencsés, hogy a három könyv inkább egy történet három fejezete vagy változata. Üdvös az is, hogy az első két kötet fordítását javították, az elnevezéseket, a terminológiát egységesítették. Noha az első két mű fordítója, Varga Zsuzsanna alapvetően nagyon jó munkát végzett, Atwood stílusát és szellemes nyelvi leleményeit jól visszaadta, a korábbi kiadásokban még akadt néhány következetlenség. Így a MaddAddam név az első kötetben még „Gyagyás Ádámként”, a másodikban pedig „Vad Ádámként” szerepel, a Painball a korábbi változatban még „Kíngolyó” volt. Persze vitatható, és kicsit „fából vaskarika” megoldás meghagyni inkább az eredetit – bár a „painball” játékot, amelyre a szó rájátszik, magyarul is így hívják, a „kíngolyó” pedig nem volt igazán szerencsés, hiszen egész más képzeteket mozgósít. A MaddAddam már nehezebb eset, a Vad Ádám kétségkívül közelebb áll az eredetihez, mint a szintén más képzeteket keltő Gyagyás Ádám, ám az eredeti palindromot egyik sem adja vissza. Atwood egy írásában két magyarázatot adott az elnevezésre, illetve a kettős d-kre. Ahogy a rá jellemző ironikus hangnemben elmondja, lehet intellektuális magyarázatot adni, amely a génmanipuláció duplikációs mechanizmusaihoz indul ki, valamint van egy egyszerűbb ok is: a „Madadam” domainnév már foglalt volt, és nem szeretne volna, ha könyvének címét a keresőbe beírva egy pornóoldal jelenik meg.⁷ Jómagam a génmanipulációs duplikációhoz nem értek, szóval e jelentést nehezen tudtam volna dekódolni, jellemző módon legfeljebb az Ádám-mítosz és a populáris posztapokaliptikus filmek klasszikusa, a Mad Max keresztezése jutott róla eszembe (bár Atwood kajánul megjegyzi, hogy neki is csak később, az elnevezés véglegesítése után jutott eszébe ez a géntechnológiai értelmezés). Emellett a fordító rengeteg atwoodi szójátékot szellemesen magyarított (az említett „rakunk” – „görmeny”), némelyiknél pedig viszonylag nehéz megközelíteni az eredetit (például az egyik kutatóközpont az eredetiben „OrganInc Farm”, a magyarban „SZERVEZET Farm” lett, a kutya és farkas „visszakeresztezésével” előállított szuperragadozó az eredetiben „wolvog”, a magyarban szimplán „kutyafarkas”). A harmadik kötet fordítója, Csonka Ágnes pedig ugyanolyan jó stílusban adta át az eredeti szöveget (és ha jól sejtem, az egyszerűsítés is e kötet felől zajlott).

Eredetileg azzal akartam befejezni a kritikát, hogy két sikeres Atwood-tévésorozat után (*A szolgálólány meséje* mellett az *Alias Grace*-ből is készült adaptáció) nem csodálkoznék, ha előbb-utóbb a *MaddAddam*-trilógiára is sor kerülne. Aztán a biztonság kedvéért rákerestem az interneten, és lám-lám, már készül is a sorozat. Hiszen minden megvan benne, ami manapság divatos: apokaliptikus, környezeti problémák, génmanipuláció, disztópikus társadalomkép stb. Persze, ahogy talán kritikámból kiderült, a regények attól működnek, hogy egyfelől tényleg felhasználják ezeket az elemeket, ám közben ironizálják is őket, illetve egyszerre képesek kijátszani a mitikus és a populáris toposzokat és narratívákat. Meg persze attól, amitől a korábbi Atwood-regények is működtek: hogy a szerző igen jó író, és biztos kézzel rakja össze és szedi szét olykor banálisnak vagy éppen didaktikusnak tűnő történeteit.

⁷ Margaret Atwood: *Why I Wrote MaddAddam*. Part 2. <https://www.wattpad.com/24196590-why-i-wrote-maddaddam-part-2> (letöltve: 2019. június 2.)

ELLENPÉLDA

Háy János: Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom. Újraélesztő könyv

A népszerű irodalomtörténeti kézikönyv olyan, mint a régi viccben a falusi antiszemitaizmus: mifelénk itt nincsen, de igény az lenne rá. Ezt feltehetőleg nagyon jól tudják az Európa Könyvkiadónál is, ahogyan azt is, hogy Háy János az egyik legnépszerűbb magyar író-költő. Ezen a két, piaci logikát képviselő tényen kívül semmiféle más magyarázatot nem látok a *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom* című könyv megjelenésére. A kötet ugyanis, mint később igyekszem kifejteni, talán a legnagyobb szerencsétlenség, ami a magyar irodalomtörténettel (nem a magyar irodalommal tehát, hanem az arról szóló következetes beszéddel, tudománnyal), annak befogadásával, befogadhatóságával, és ami a legfontosabb: társadalmi presztízsével történhetett.

Az elején szeretném leszögezni: Háy János próza- és drámaírói munkássága szerintem a kilencvenes-kétezres évek legjelentősebb magyar irodalmi teljesítményei közé tartozik. *A Dzsigerdilen*, *A gyerek*, *a Napra jutni* éppúgy, ahogy *A Gézagyerek* kötet drámái (de tulajdonképpen minden, amit a szerző az addigi életművéről szóló monográfia megjelenéséig [2015] írt) maradandók, élvonalbeliek, kanonikus pozíciójuk, remélem, megingathatatlan. Az elmúlt évtized talán legfontosabb populáris irodalomnépszerűsítő projektjében, a *Rájátszásban* való részvétele szintúgy elismerésre méltó.

A *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom* fülszövege és minden ajánló, reklám (plakát, hirdetések online és offline) Szerb Antalhoz – kimondatlanul, de természetesen az ő *Magyar irodalomtörténetéhez* (1934; legújabb, megbízható kiadása: Magvető, 2019, sajtó alá rendezte Pálffy Eszter) – hasonlítja Háy könyvét, amelyet mint „irodalomtörténeti munkát” prezentál. Minden bizonnyal azért, mert a témában a mai napig ez az utolsó szakszerű munka, amely a széles olvasóközönség köreiben is népszerű. Szerb kötete, még ha szemlélete el is avult, vitathatatlanul tudományos mű. Az irodalomtörténet tárgykörével foglalkozó tudományos művekkel szemben támasztott legalapvetőbb elvárások a következők: pontos tárgymegjelölés; a tárgyra vonatkozó szakirodalom ismerete és használata; szakszerű hivatkozás az irodalmi és szakirodalmi szövegekre (jegyzetelés, bibliográfia); ezeken kívül elvárt a valamilyen szempontból új (filológiai, értelmezési, történeti, tárgyi, módszertani stb.) eredmény is. Mindezek nélkül nemhogy folyóiratbeli közlésről nem lehet szó, de még egy elsőéves bölcsészkar szemináriumi dolgozatot is visszadob bármelyik oktató. Háy János könyve e kritériumok egyikének sem felel meg. Külsőségeiben amúgy hasonlít a komolyan vehető irodalomtörténeti vagy tudományos ismeretterjesztő munkákra: tekintélyt parancsoló méretű (hétszáz oldal!), fejezetekre van osztva, és még névmutató

Európa Könyvkiadó
Budapest, 2019
705 oldal, 7499 Ft

is van a végén. A könyvet a Szerbével összehasonlító gesztus viszont éppen azért ellentmondásos, mert nem vagyok hajlandó elhinni, hogy maga Háy János, a szerkesztő Papp Sándor Zsigmond, avagy az Európa Könyvkiadó bármelyik szerkesztője vagy marketingese ezekkel, a tudományos szövegeket más szövegektől (a publicisztikai műfajoktól és az esszétől is) élesen elválasztó, imént felsorolt ismérvekkel ne lenne tisztában – vagy ha valóban nincs, akkor érdemtelenül tölti be állását. És mégis mind úgy tesznek, mintha a *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom* komolyan vehető, tudományos és/vagy ismeretterjesztő mű lenne. Ennélfogva az „irodalomtörténeti munka” mint rá vonatkozó megjelölés és a szerbi hasonlítás legjobb esetben is önbecsapás lenne, de sajnos, mivel a könyvterjesztést a kiadók hirdetésekkel és nem az általuk megjelentetett könyvek belsejével uralják, ezt a hazugságot a legszélesebb olvasóközönség körében is nagy sikerrel terjesztik („a Háy meg írt egy irodalomtörténetet” – hallom nem egy és nem kettő ismerőstől). De az az ezzel összefüggő nézet is kezd terjedni, miszerint ez a könyv alkalmas lenne a közoktatásban valamiféle alternatív tankönyvszerepet betölteni, tanárok és diákok számára is. Meglepő módon nem más, mint a kiváló pedagógus, Fűzfa Balázs üdvözölte a Háy-kötetet ebben a paradigmában.¹ (Jelentésem ugyanakkor, hogy az *Élet és Irodalom* is a vélhetően megosztó fogadtatású könyveknek kijáró *Ketten egy új könyvről* című sorozatban adott helyet Fűzfa írásának, mellé helyezve Margócsy István bírálatát, melynek megállapításaival csak egyet-érténi tudok.²) A könyv ilyen irányú hatásának már most is láthatók jelei.³ Ezt károsnak és veszélyesnek tartom; a következőkben ezt is igyekszem jobban megvilágítani.

Nem elfogadható ellenvetés mindezzel szemben, hogy Háy könyve nem is kíván a tudományos diskurzus része lenni, nem kíván mértékadó irodalomtörténeti munka lenni – hiszen akként pozicionálja magát, és olvasóközönsége is annak veszi. Alcíme, a *Kötelező magyar irodalom* arra utal, hogy a közoktatásban „kötelezően” elolvasandó szerzőkről és művekről szól a könyv, vagyis oktatási segédkönyv. E várákozásunk nem igazolódik be, hiszen olyan költők, írók hiányoznak, mint például Zrínyi vagy Kölcsey. Ezt az értelmezést gátolja az is, hogy a kötet egyébként „irodalomtörténeti munkaként” hivatkozik önmagára, és párbeszédbe kíván lépni az irodalomtörténettel mint diskurzussal és szakmával, annak képviselőivel és szövegeivel. Ennek leglátványosabb jele, hogy gyakran emleget – de mindig név nélkül – korábbi filológusokat, értelmezőket, akik ezt vagy azt írták valamely szerző életművéről vagy valamelyik munkájáról, majd érvelés nélkül kiválasztja közülük azt, amelyik számára valamilyen okból odavág. Nem ad semmiféle szakirodalmi hivatkozást, az irodalmárok neveit nem közli (illetve egyetlenegy esetben mégis: a Szabó Lőrinc-fejezetben Kabdebó Lóránt nevét megemlíti). Irodalomtörténészek tanulmányaival más irodalomtörténészek tanulmányai szoktak vitatkozni, ebből pedig az következik, hogy ha Háy könyve ilyen szöveggként szeretne működni, akkor elfogadja e diskurzus standardjait. Ennélfogva – magától értetődik – nem a laikus olvasóközönségnek kell munkája értékét valóban megítélnie, hanem a szakmának, a tudományos közösségnek, amelynek ő hivatásánál fogva nem tagja – noha ettől még munkája természetesen lehetne értékes. (Hogy ne megint Szerb Antal legyen az ellenpélda: Czesław Miłosz például megírta *A lengyel irodalom történetét*.)

Ez a Háy-kötet tehát öndefiníciója dacára nem irodalomtörténet – de még mielőtt ráterhethék, hogy pontosan hogyan nem az, és hogy ez miért baj, muszáj röviden beszélni az irodalomtörténetre vonatkozó, emlegetett igényről.

¹ Fűzfa Balázs: Egyszemélyes popzenekarok?, *Élet és Irodalom*, 2019. május 31. [<https://www.es.hu/cikk/2019-05-31/fuzfa-balazs/egyszemelyes-popzenekarok.html>]

² Margócsy István: Kisebbségben, *Élet és Irodalom*, 2019. május 31. [<https://www.es.hu/cikk/2019-05-31/margocsy-istvan/kisebbségben.html>]

³ Lásd a 24.hu *Petőfi szegénylős volt a lányoknál és nem bírta a piát* című videós anyagát gimnazistákkal: <https://24.hu/kultura/2019/06/09/petofi-szegyenlos-volt-a-lanyoknal-es-nem-birta-a-piata/>

Mintha „az” irodalomtörténet (vagy: Az Irodalomtörténet) mindig csak elodázva, vagyis csak a mindenkori jövőben lenne egyáltalán elképzelhető, mint a messiás vagy „a magyar nagyregény”. Pedig nem kell várni, mert sosem jön el. Nem lehet megírni, és kész, nem is érdemes próbálkozni – és ez nem radikális vélemény, hanem tudományos konszenzus legalább harminc éve. Ám mivel a nemzeti irodalomtörténet kötelező iskolai tárgy (úgy-ahogy, illetve: már amennyire; szakiskolákban például évek óta nem, de ebbe ne menjünk bele), és mivel az órákon valamit tanítani kell, az irodalomtörténeszek egyik fontos társadalmi feladata a korszerű tananyag kitermelése. Arany János sem a maga szóra-koztatására írta meg első irodalomtörténeti munkáit, hanem mert nem volt miből tanítania a diákjait, de Miłosz is ugyanezért írta meg fentebb említett könyvét. Emellett az is vitathatatlan, hogy az érdeklődő, iránymutatást kereső közönség erre vonatkozó igényét is ki kell szolgálni, felmerülő kérdéseit – mint minden szakma képviselőinek – meg kell válaszolni (mi a kánon, mit olvassak és milyen elvek alapján gondolkozzam róla? vagyis: mit mondanak a terület szakértői?). Ez nem új fejlemény. Részben ezekre adott válaszként jött létre már a hatvanas években a *Spenót*⁴ is, amelynek mára elavult irodalomszemlélete, korszakolási elvei, narratívája stb. hatása a mai napig is érezhető az irodalomról való nemszakmai beszédben, a közoktatásban – és mindennél erősebben Háy János könyvében. A *Spenót* után több fontos vállalkozás is született a magyar irodalom történetének bizonyos szempontú összefoglalására (csak a jelentősebbeket felsorolva: Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1989*, 1993; *A magyar irodalom története I–III.*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, 2007; *Magyar irodalom*, főszerk. Gintli Tibor, 2010; Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom története*, 2010; *Geschichte der ungarischen Literatur*, főszerk. Kulcsár Szabó Ernő, 2013), és jelenleg is készül egy sokszerzős, többkötetes „szintézis” az MTA Irodalomtudományi Intézetében – ám ezek mind abból a kiindulópontból kezdik elbeszéléseiket, és ezt nem is rejtik véka alá, hogy nem törekszenek, mert nem törekedhetnek teljességre, tehát nem „az” „irodalom” „történetét” írják meg (mert az a vállalkozás: illúzió), hanem annak egy változatát, egy szeletét, vagy valamilyen tisztázott, szűk kiindulópontból igyekeznek azt áttekinteni.

Háy művéből pedig pontosan ez, a tudományos közösségben evidens kiindulópont és a tárgya iránti habitusbeli alázat hiányzik. Többes szám első személyű általános elbeszélői alanyt használ, ami ugyan a tudományos beszédmódban is hagyományos, ám nála ez a nyelvi megoldás az – ugyancsak sokszor használt – „olvasók” vagy „mai olvasók” kifejezésekre utal. Arról, hogy ki ez az olvasóközösség, nem értesülünk. Háy természetesen nem képviseli a magyarul olvasni tudók összességét. Az is ennek a felnagyított elbeszélői ének tudható be, ahogyan könyvének minden fejezetéből, minden lapjából az az öntudatos, de egyszer sem megvizsgált állítás sugárzik, hogy ez volna „a” magyar irodalom története – vagy legalábbis az, hogy azt így is el lehet beszélni. Természetesen lehet ilyet írni, ki is adják, mint látjuk, de ez ettől nem lesz irodalomtörténet. A *Kik vagytok ti?* a szerzők (hivatkozások vagy bármiféle adatolás nélkül) rekonstruált magánéleti eseményeiből és vélt pszichológiai kórképükből véli levezethetőnek a szépirodalmi műveik értelmezését. A tudományos ismeretterjesztés az értelmiség egyik legfontosabb feladata, és az irodalom területén például Nyáry Krisztián tevékenysége kétségkívül a legmagasabb színvonalú bulvár-ismeretterjesztés körébe tartozik. Az ő kötetei nem állítják magukról, hogy tudományos művek volnának, és eközben mégis megfelelnek a szakmai alázat minimumprogramjának. Háy könyve ellenben a tudományosság és a bulvár között esett a pad alá, és ahová esett, ott semmi más nincsen, csak a kontárság, avagy szebb szóval: áltudomány. A szerző nevének népszerűségével és a kiadó reklámeszközeivel megtoldva eme áltudomány – egyelőre sikeresnek látszó – terjesztése pedig hihetetlenül nagy felelőtlenség.

⁴ *A magyar irodalom története*, Szerk. Sötér István, Budapest, Akadémiai, 1964–1966.

Rendkívül nagy számú ténybeli tévedését, hibás adatait, hamis vagy csak leegyszerűsítő következtetéseit itt és most sajnos nincs mód mind felsorolni. De ennél egyébként is célravezetőbbnek látszik a tágabb vizsgálat, vagyis a kötet koncepciózus eljárásainak és módszertanának szemügyre vétele.

Háy könyve „magyar irodalom”-konceptiójának talán legnagyobb problémája mégiscsak az, hogy sem a „magyar”, sem az „irodalom” szót nem magyarázza meg, és nem reflektál rájuk. Magyar irodalomon ugyanis kizárólag a (mai) Magyarország területén írott, magyar nyelvű szépirodalmi műveket érti. E felfogás, mint tudjuk, csak a 18. századtól létezik, nem véletlenül használja az irodalomtörténet az azt megelőző idők írásbeliségére gyakran az „irodalom” helyett a *litterae* kifejezést: akkor még nem vált szét az, amit ma szépirodalomnak, műfordításnak, tudományos vagy vallási irodalomnak nevezünk. És az sem véletlen, hogy „magyar” helyett „magyarországi” irodalomról, sőt, irodalmakról szokás beszélni, hiszen az elmúlt ezer évben mindig születtek (születnek) a magyartól eltérő nyelvű szövegek is a – változó területeket magába foglaló – magyar állam területén. Erre persze a közoktatás sem helyez hangsúlyt, de legalább Janus Pannoniust szokás megemlíteni az iskolában mint *magyar költőt*. Háy kánonjában ő sem szerepel, ahogy például egyetlen nem magyar nyelvű, emigráns, többnyelvű vagy nyelvváltó szerző sem, akik pedig sokan voltak és vannak Gellért püspöktől a Zrínyieken át Agota Kristofig. Azután a 20. századot feldolgozó fejezeteiben az említés szintjén sem kerül elő az a tény, hogy az államhatárokon kívül is volt, ahogy most is van, magyar nyelvű írásbeliség. Ahogyan az egyes életművek és szövegek közötti hatás sem csak a nemzeti kánon szövegeinek közegeiben érvényesül: ahogy Berzsenyire hatottak, mondjuk, az antikvitás és a reneszánsz költői, úgy hatott Kosztolányira az angol, német irodalom – és zene és film és így tovább. Háy kánonja hermetikusan zárt. Itt Balassi „az a költő, akit elsőnek tekintünk a magyar költészetben” (29.), ami pedig akkor sem igaz, ha a „magyar” a „magyar nyelvűt” jelenti, mert ahogy Háy könyvéből is megtudhattuk néhány oldallal ez előtt, Bornemisza Péter írta „az első” magyar nyelvű verset, de természetesen ez sem igaz, hiszen őelőtte is sokan írtak már mindenféle költeményeket (hogy mást ne mondjak: *Ómagyar Mária-siralom*); és természetesen a már említett Janus Pannonius is magyar költő volt, például.

Egy másik, közhelyszámba menő irodalomtudományi alapvetés, amiről Háy nem vesz tudomást (vagy nincs róla tudomása), hogy az irodalom története nem rajzolható meg az egyes szerzők portréinak sorozataként, amelyekben életrajz és műértelmezés keveredik vagy követi egymást, mindenfajta kontextus vagy háttér nélkül. (Az ilyesmit arcképcsarnoknak hívják, vagy lexikonnak, amiből épp az értelmező gesztus hiányzik, nem véletlenül.) A *Spenót* volt utoljára ennyire szerzőközpontú a komolyan vehető magyar vállalkozások közül, és az is csak részben, mert a nagy korszakfejezetek elején becsülettel felvázolta az irodalom politikai, eszmetörténeti és intézményes kontextusát. Háynál ezzel szemben mintha az érettségi tételek felsorolása egyenlő lenne az irodalomtörténeti kánonnal, csak a szerzőportrék következnek egymás után, közöttük minimális folytonossággal és átkötéssel. Nem meglepő azután, hogy ilyen megfogalmazásokba botlunk: „A kiegyezés utáni és század eleji magyar irodalomra úgy tekintünk, mintha a nemzeti romantika után közvetlenül a *Nyugat* kicsit konzervatív modellje jött volna [...] Hiába kutakodunk olvasói emlékeinkben, hiába idézzük fel a valahai irodalomórákat, nem bukkanunk senkire ebből a korból” (211., 213.). Tulajdonképpen már ez az idézett mondat is leleplezi a kötet legalapvetőbb problémáját: kerekre csiszolt, kedves megfogalmazású, olykor a Háy-próza megoldásait felidéző, gördülékeny mondatai és a(z úgy-ahogy) felhalmozott tudásanyaga miatt úgy tűnhet, mintha komolyan lehetne venni, amit mond, de kiindulópontja és nézőpontja a „valahai irodalomórák” ködbe vesző emléke, a történeti reflexióra való igény nélkül. Ezt mutatja az „úgy tekintünk” megfoghatatlan általános alanya és a „mintha” maszatolása is. Az irodalom történetét nem kontinuumként, hanem monolit tömbök

(szerzők) egymásutániságaként fogja fel. Vagyis évtizedes berögződéseit, az akkor elsajátított kánont és irodalomértelmezési módszereket nem igyekeznek megújítani, és ezzel mindennél erősebben konzerválja azt az ódon kánont és módszertant, amely saját korában is idejétmúlt volt. Interjúiban Háy azt is mondja, hogy „a kánont nem lehet megváltoztatni” (ami persze irodalomtörténeti nézőpontból ismét – finoman fogalmazva – nehezen érthető megállapítás), de igen látványos paradoxonokba fut bele, amikor erre nem is törekszik. Ezt bizonyítja az is, hogy az imént idézett, irodalomórai emlékekben kutató mondatok a Bródy Sándor-fejezet bevezetőjében szerepelnek, ám ebből a szövegből éppen az a gesztus hiányzik, ami pedig implicite bennefoglaltatik, vagyis Bródynak a kánonba való „visszahelyezése”. Háy ugyanis mint „az elfeledettek leghíresebbikét” tárgyalja őt, tehát ugyanoda írja vissza Bródyt, ahol az szerinte méltatlanul van. Eszerint kutathatunk középiskolai emlékeinkben, de legfeljebb olyan elfeledett írókat találunk, akiknek nem az „újralfedezésében”, hanem a szobruk leporolása után ugyanannak a vitrinnek ugyanarra a polcára történő visszahelyezésében vagyunk érdekeltek. Ennyiben persze a fejezet – elég komikus módon – a saját feleslegességét is állítja.

Ezzel összefügg, hogy a *Kik vagytok ti?* másik alcíme *Újraélesztő könyv*, ami arra utal, hogy tárgya – „a magyar irodalom” – halott. Mint ahogy a „nyelvápolás” is azt a képzetet közvetíti, hogy a nyelv beteg, pedig a nyelvészet számára ez éppannyira értelmezhetetlen kategória, mint az élet és halál (és az újraélesztés) az irodalomtörténet szempontjából. Olyanok ezek, mint a meteorológusnak a jó idő meg rossz idő, vagy az orvosnak a hősi halál (Nádasdy Ádám példái): szóképek, a köznyelvben így van, de szakszerűen nem beszélhetünk így. Az irodalomtörténet ugyanis kizárólag szövegekkel dolgozik, ha hagyják, nem pedig emberekkel (élőkkel vagy holtakkal). Nincs tehát mit újraélesztetni, mert nincsen halott.

„Azt akartam, hogy legyenek újra érinthetők, közvetlenek és megszólíthatók. Hogy olyanok legyenek, mint a barátaink, a rokonaink, az osztálytársaink. Hogy embernek látszódnak, nagyszerűeknek és esendőeknek, olyanoknak, akikre lehet haragudni, és olyanoknak, akiket lehet szeretni” – mondja a fülszövegben Háy, de módszertana pontosan ennek ellenében dolgozik. Egy alkotó „közelebb hozása” ugyanis nem kizárólag az elbeszélés stílusán múlik (mint ahogy ő tévesen hiszi), hanem leginkább az anyag megválogatásán és elrendezésén. Az egy-egy szövegre fókuszáló fejezetezés, mint amilyen Háyé, szereplőjét kiemeli az összes létező kontextusból, történeti, társadalmi, politikai, poétikai környezetéből, és a figura egyediségének felmutatása által még inkább eltávolítja őt olvasóközönségétől, még akkor is, ha negatív értékítéletet társít hozzá. Ez nem szobordöntés, aminek beállítja magát, nem újraértelmezés, hanem épphogy a szobor letörölgetése, kifényesítése és megkoszorúzása, nemzetiszín szalag átvágása széles mosollyal. „Nem az volt a szándékom, hogy kiürítsem és bulváralakká tegyem őket, hanem az, hogy újragenerálódjon a velük, helyesebben az életművükkel való beszéd” – mondja Háy egy interjúban,⁵ ám talán öntudatlanul, de kitartó következetességgel alkalmazott kultikus megközelítése által a vizionált újragenerálás helyett az „emlékezet balszamával” (Milbacher Róbert kifejezése) keni be valamennyi hőst, vagyis nem újraéleszt, hanem konzervál. Írói, költői nem bulváralakok lesznek ettől, hanem papírfigurák. És hiába ostorozza – kitartóan, ám érvelés nélkül – azt a hagyományt, amelyet ő „konzervatívnek” nevez (noha ezt a fogalmat is definíció és reflexió nélkül használja), az ő kánonja és módszertana szélsőségesen retrográd.

Legalább ugyanekkora önellentmondás, amikor azt írja, hogy „irtózom a kultuszoktól” (98.). Szilasi László mondja azt a *Litera* Arany Jánosról szóló dokumentumfilmjében, hogy „az irodalmi kultuszok [...] fő tulajdonsága, hogy megpróbálnak a szerző figurájá-

⁵ Pál Sándor Attila: „Nem tudok mást írni, mint ami érdekel”. Beszélgetés Háy Jánossal, *Élet és Irodalom*, 2019. május 10. [<https://www.es.hu/cikk/2019-05-10/pal-sandor-attila/nem-tudok-mast-irni-mint-ami-erdekel.html>]

ból, az író emberből Jézus Krisztust csinálni, tehát hogy hasonló legyen az életrajz”.⁶ Háy eljárása, amely az írot mint biografikus lényt a környezetéből kiemeli és „egyedüli példányként” mutatja, nemcsak történetitlen, hanem a lehető legkultikusabb gesztus is. Az irodalmi kultuszok persze szép és hasznos dolgok, de őket az irodalomról való professzionális beszédmóddal összekeverni nem amatőrizmus, hanem kártékony tévedés.

Több íróról szóló fejezetet is magától értetődő természetességgel konstruál meg – nemcsak metaforahasználatában, hanem az életút narratívájában is – az evangéliumi Jézus-életrajz mintájára, pontosan ahogy Szilasi rámutatott (a leglátványosabban József Attiláét és Hajnóczy Péterét; előbbinek címe: *Az utolsó Messiás*). Itt már muszáj radikálisan fogalmaznom: nem megengedhető, hogy ilyen mondatokat használjon az irodalomról valamennyire is professzionálisnak tűnő beszéd: „Meg kell szenvedni egy tanítványnak a hitéért, de mi ez ahhoz képest, hogy ő [József Attila] a testét és vérért adta a mi életünkért.” (506.) „[Vágó Márta] később a mi profán Krisztusunk egyik evangélistája lesz.” (528.) Stb. Ugyanezek a rítusok jelennek meg a mindenkori irodalmi intézményrendszert és kanonizációt leíró képeiben is, amelyek mindig a katolikus hierarchia szerepköreit testesítik meg: Ady például „pápa”, más költők „papok”, vannak „hívek”, de vannak „próféták” és „tanítványok” is és így tovább. Ez persze apróságnak tűnik, de példaértékű. A könnyed, tréfás, játékos, adomázó nyelvi kifejezés nem minden esetben a felszínesség vagy a kontárság jele. A reflexivitás teljes hiánya, vagyis az, hogy saját fogalmaira és azok használatára egyáltalán nem kérdez rá, azonban már igen. Háy könyve ironia nélkül, sőt, bármifajta attitűd nélkül, deskriptív célból használja a kultikus irodalomszemlélet paneljeit. Az ezen a körön kívül eső „esztétikai” kategóriái ugyanennyire reflektálatlanok, ráadásul az esetek többségében semmit sem jelentenek. „Mi, akik a művészet alapkérdései felől nézzük az életművet” (663.) – bárhogy is töröm a fejem, nem jöhetnek rá, melyek a művészet alapkérdései, és a könyvből sem tudhatom meg.

Fogalomhasználatának történeti tudatossága sincsen: például a „realista” nála se stílust nem jelöl, se irányzatot, hanem halványan azt, amit a publicisztikai nyelvben ez a szó jelent. A „polgári” nála csak negédes konzervativizmust jelent (például 548–549.), a „nemzeti” szó pedig a 19. századról szólva is „szélsőjobbaldalit” (például „a szittya érzelem, s a tradicionális nemzeti sorskérdések”, 309.), a „liberális” pedig azt, amit a mai újságírói nyelvben. A díszmagyart viselő nemesség például „pitykés-mentés, csibukos, duhajkodó, középkori várjobbágyokra hasonlító közönség” (212.). Aki ma hord díszmagyart, ne lépődjön meg, ha ilyen fogadtatásban részesül. De ha a 19. századi Magyarországról van szó, egy népszerű munka felelősen gondolkodó szerzőjétől tágabb művelődéstörténeti kontextus és ennél árnyaltabb véleményezés volna joggal elvárható. Háy folyton a mai politikai preferenciáit vetíti vissza az elmúlt évszázadokra, az akkori politikai konfliktusokat egyszerre kezeli iskolai szintre egyszerűsítve és mai szemszögéből. A minimális gondolkodást is megspórolni igyekvő és felületes attitűd természetesen ellentmondásokhoz is vezet. A kiegyezést követő időszak például egyszerre tűnik fel olyan korszakként, mint amikor „létrejön az a modern polgárság és értelmiség, amelyik meg akarja ismerni, sőt meg akarja változtatni a valóságot” (213.), és mint amikor „oly kevés volt a korszerű gondolkodású magyar” (231.).

Háy könyvében a nemzeti irodalmi kánon nem változékony, ideológiai alapú történeti konstrukció (mint az irodalomtudományos szakma összes valódi képviselője számára), de nem is a szükséges rossz (mint a valódi irodalomtörténeti összefoglalások kompetens szerzői számára), hanem állandó és szerves képződmény: „csarnok”, „panteon” és „templom”. Ezek a képek a 19. század végéig az irodalomtörténet-írásban és irodalomkritiká-

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=nf40juaVH50> Az idézett mondat 41:34-nél kezdődik. – Egyébként a teljes film kiváló példája annak, hogyan lehet *valóban* „közelebb hozni” egy klasszikus szerzőt a mai befogadókhoz.

ban teljesen bevett *metaforák* voltak, és voltaképpen semmi mást nem jelentettek már akkor sem, mint amit ma „kulturális intézményrendszernek” hívunk. Háy szövege azonban, úgy tűnik, nem érti, hogy ezek metaforák, és hogy ennek a ma teljességgel tarthatatlan (ám történeti szempontból figyelemre méltó) tudományos szemléletnek a kifejeződései, mint ahogy a vallási metaforák (próféta, hívek stb.).

Kanonja emellett hatalmas aránytalanságokat mutat: a hétszáz oldalas könyvnek már az ötvenedik oldalán, Bornemisza, Balassi és Csokonai után, a 19. század van a középpontjában, majd az utolsó négyszázötven oldalon a 20. századról van szó (vagy ha a 20. századba átnyúló szerzőket, Mikszáthot, Bródyt is beszámítom, akkor ötszáznál is több oldalon). József Attiláig híven követi az érettségi tételek névsorait, utána viszont kizárólag a szerző egyéni ízlése dominál: Örkény, Weöres, Szabó Magda, Pilinszky, Hajnóczy, Petri, Víg Mihály. Egyetlen szó sem esik Kertészről, Esterházyról, Krasznahorkairól, Nádasról, Takács Zsuzsáról, Kányádiról, Grendelről, de Ottlikről, Mészölyről, Nemes Nagyrol sem, és ez csak egy hasraütésszerű hiánynévsor volt a 20. század második felét illetően. Örvendetes Víg Mihály életművének beemelése és ennek kapcsán a könnyűzenei kultúrán való elmélkedés, ám sajnos ez a fejezet épp apologetikus retorikája miatt nem működőképes; ráadásul olyan, az elit irodalmat és popkultúrát, irodalmi szöveget és dalszöveget egymással szembeállító paradigmával dolgozik, amely teljességgel tarthatatlannak látszik. A „popzene nem irodalom” állítás cáfolata nem lehet egy „de igen!”. S a magukban sokszor erőtlen dalszövegek kizárólag irodalmi eszközöket használó elemzése azért is tévút, mert figyelmen kívül hagyja a zenét – a dallamot, a harmóniakat –, amely nem a szöveg kísérete, hanem a dalnak a szöveggel azonos fontosságú eleme. A könnyűzenét ma már természetesen az irodalommal és a színházzal és az összes többivel egyenrangú művészeti ágként illenék kezelni, olyanként, ami saját belső szabályokkal, saját történetiséggel rendelkezik. Hasonló módon szerencsétlen a kötetnek a drámai művekhez való viszonya is. Az *ember tragédiáját* egyszerűen nem érdemes az olvasástapasztalat alapján értelmezni, hiszen az – furcsa ilyen evidenciákat állításként megfogalmaznom – színpadra szánt mű. (Különös, hogy Háy, aki talán drámaíróként érte el legnagyobb sikereit, erre mennyire süket, és nemcsak Madách, hanem Bródy, Füst és Móricz esetében is.)

Nem látok magyarázatot arra sem, hogy miért dolgozza fel Háy olyan szerzők életrajzát és életművét, akik láthatóan tasztítják őt? A hosszú oldalakon keresztül érdemtelen gyalázás (például Babitsnál, 385–389.) ismételtelen nem szobordöntés, hanem Háy történetietlen, felszínes és tudománytalan irodalomfelfogásának ékes bizonyítéka.

De a könyv anyaga és tárgyalásmódja mindezek mellett még a közoktatásénál – sőt, még a közbeszédnél – is férfiközpontúbb. A *Kik vagytok ti?* harminchat fejezetet tartalmaz összesen harminckét alkotóról, akik között mindössze két női szerző van: Kaffka Margit és Szabó Magda. Utóbbi kapcsán személyes emlékeit írja meg, művei értelmezésének egyetlen sort sem szentel. Az előbbiről szóló fejezet pedig a következő mondattal indít: „A magyar irodalomban olyan a nők jelenléte, mintha nem is lennének” (343.). Eszerint van tehát „a magyar irodalom” (amit sem ezelőtt, sem ezután nem definiál, de könyvét olyanként értékeli, mint ami annak hiteles elbeszélése), és abban olyan, „mintha nem is lennének” nők. Remélem, nem szükséges bizonygatnom, hogy márpedig hogy a csudába ne lennének, de épp az ilyen és ehhez hasonló, patronáló és elnyomó gesztusok miatt tűnhet úgy, mintha nem lennének. Ilyen gesztusok pedig nemcsak az országgyűlésben, hanem a középiskolai magyartanításban is bőségesen akadnak. Épp ez a Háy által is reflektálatlanul kultivált férfifélszék az, amelyik nem hajlandó észrevenni a női szerzőket, de ha korrektnek kell látszani, ám legyen, jöjjön a kvótán: „Kaffka a tradíció része, de mégis olyan, mintha csak azért lenne, hogy legyen ott egy nő. Afféle jolly joker, akit elő lehet rángatni, ha épp a magyar irodalom patriarchális voltát kapargatja valaki” (344.). De nem is kell kapargatni semmit, a könyv nem árul zsákhamacsát, mert a következő oldalon

magá Háy János mutatja meg, minden elképzelhetőnél élesebb megvilágításban, „a magyar irodalom” „patriarchális voltát”: „Amikor eldöntöttem, hogy írok róla, nem akarok őszintétlen lenni, engem is az a kozmetikázási szempont vezérelt, hogy legyen a kötetben egy nő is” (345.). (A szóhasználat is árulkodó itt: ha férfi–női egyenjogúságról van szó, az nem esélykiegyenlítés, hanem „kozmetikázás”, vagyis „a férfi” számára érthetetlen női hóbort, avagy valaminek a kifestése, dekoráció.) Nem meglepő ezek után, hogy Kaffka Margit csak mint a „női sorsok”, „női életpályák” írója értelmeződhet, életművének más aspektusai, interpretációs lehetőségei nem merülnek fel. De még mielőtt akár Kaffka életrajzára, akár műveire rátérne, megjegyzi, hogy „kicsit slendrián és kifejezetten ízléstelen öltözékben” járt és hogy „szenvédélyes nő” volt (345.), ugyanakkor „egy korabeli férj szempontjából nem jó feleség” (349.). Rengeteg példát lehetne még hozni, innen és a többi fejezetből is, a kendőzetlen, teljességgel elfogadhatatlan szexista retorikára, de most csak néhányat idéznék fel: az érv amellet, hogy Balassi nem egy személyhez írta szerelmi líráját – amely kérdés különben egy élő irodalomtörténészt sem érdekel, mert nagyrészt biografikus szempontból is irreleváns – nem más, mint hogy „egy nőhöz nem szólhattak, hisz egy nő ennyi érzelmi teher alatt bizonyára összeomlott volna” (30.). Néha ez a férfi-központúság ennél is továbbmegy, és olyan megfogalmazásokat eredményez, amilyenekre nincs mérsékeltség. Móricz első felesége például Háy szerint az író „felettes énekeként” (305.) működő erőszakos asszony volt, második felesége pedig „nem akar regényanyagga válni” (330.), továbbá „haszontalan, ám rendkívül költséges nő” volt (333.). Jókai életútjának ismertetésekor hasonló megoldásokkal találkozunk. Első felesége, Laborfalvi Róza „uralom alatt tartotta” férjét, akinek „egy pokol volt az élete a zsarnokoskodó feleség mellett” (178.), második házasságáról írván (amikor Jókai elvette a nála ötvennégy évvel fiatalabb Nagy Bellát) pedig szinte szóról szóra felmondja a korabeli antiszemita botrányban elhangzott bulvárközvetőket: Bella „színésznőcske”, „céda” (!), Jókai „bolond fejfel” veszi el (178.), nyilvánvalóan nem igazi szerelem van köztük, és így tovább. Félretéve azt, hogy az égvilágon senki nem fogja tudni megmondani, pontosan mit éreztek egymás iránt (a fennmaradt írásos bizonyítékok egyébként erős romantikus kötődésre utalnak), és hogy ez nem irodalomtörténeti, hanem bulvárkérdés, nagyon szeretném érteni, hogy mit akarnak jelenteni igazából ezek a mondatok. Mert ha azt, amit szeretném jelentenek, vagyis ha egy olyan irodalomképet közvetítenek, amelyben a nő egyetlen lehetséges szerepköre a támogató anya és/vagy múzsa, ha pedig ebből a szerepből kilép, akkor vagy elnyomó vagy kurva – nos, az rettenetes és elszomorító.

De menjünk tovább, mert ez még nem minden.

A fentiekén kívül abban is megmutatkozik Háy irodalomfelfogásának problematikus-sága, ahogyan egy-egy íróportré-fejezetet megkonstruál. Kivétel nélkül mindegyik esetben felvázol egy végtelenül leegyszerűsített tételmondatot, például hogy Balassi az első magyar költő; Ady a felnagyított egó költője; hogy Móricz csak a sikerre és a megfelelésre törekedett; hogy Babits ellentmondásos megítélésű, merev és konzervatív; József Attila „magányos, el nem ismert, szegény alkotó” (524.). Ezeket a tételmondatokat a fejezet során még jó néhányszor megismétli, általában egy-egy bekezdés elején, ez adja a szerzőportré tulajdonképpeni vázát. A fejezetek végén pedig, a hős halála körülményeinek leírását követő szentenciózus értékelés még egyszer ezt ismétli. A konklúzió tehát megegyezik a kiindulóponttal.

Miközben egy-egy szerző esetén eljut ugyanonnan ugyanoda, magánéletet és irodalmi művek értelmezését meséli párhuzamosan, vagy vetíti egymásra. Ezek mindig a legegyszerűbb ok-okozati viszonyok (melynek alapstruktúrája: azért írta pont ezt és pont így, mert ez meg ez történt). Az lesz a jó mű, ami megfelel ennek a legegyszerűbb referencializáló olvasatnak. Ahogy hipotézis és konklúzió egyezik, éppúgy egy helyben forgó az életút- és életmű-elbeszélés is, mert az mindig a szerző halálától visszavetítve, teleologikus narratí-

vában van tálalva. Vagyis már a szerzők születése, annak minden körülménye magában rejtett mindent, ami később történt velük, szükségszerű és előre determinált haláluk csak betetőzte mindazt; a korai művek megelőlegezik a későbbiek, a későbbiek visszautalnak a korábbiakra. Ez nem csupán a kánonnak, egy életmű vagy egy mű tudatlanságból fakadó leegyszerűsítése, hanem igencsak kártékony módszer is.

Hogy visszacsatoljak az állítólagos szobordöntés-közelhozás motívumaihoz: ha érdeklődő olvasóközönségről van szó, szerzőportréival pontosan emiatt nem tud igazán konfrontatív lenni Háytól, mert csak két eset lehetséges: az olvasók vagy pontosan azt olvashatják Háytól, amit már eleve tudnak, mert a középiskolában megtanulták – vagy alapvető, strukturális hibái miatt félbehagyják a könyvet.

De a bölcsészettudományok – ma talán minden korábbinál veszélyeztetettebb – helyzetével kapcsolatos legnagyobb felelőtlenség Háytól és kiadója részéről az, hogy a kötet a laikus olvasók számára nagyon is tűnhet úgy, mint ami a magyar irodalomtörténet hiteles reprezentánsa. Ez egyúttal azt is jelentené, hogy eszerint bárki írhat irodalomtörténeti összefoglaló könyvet, vagyis az nem komoly és nem komolyan vehető szakma. Tévedései, torzításai, az irodalomtörténetnek mint tudománynak ilyen fokú semmibe vétele révén Háytól ilyenformán – ha sokan olvassák – a kulturális emancipáció ügyét évtizedekkel vetheti vissza, mert igen jelentősen mélyíti azt a szaktudományt az érdeklődő, laikus közönségtől elválasztó szakadékot, amelynek pedig épp az áthidalására való törekvés volna mindannyiunk (tanárok, írók, tudósok, kritikusok, kiadók, olvasók) legsürgetőbb feladata. Hogy ne csak magunkban bízunk, hanem szóljunk egymáshoz is, és hogy ne az öntelt bezárkózásra, hanem a megértésre törekedjünk.

A FÉLIG BEVALLOTT ÉLET

Csoóri Sándor: *Éji nap – Nappali hold. Naplójegyzetek, töredékek, 1955–1989, 1990–2011*

„– Ugye, milyen szép is nekiünk a Bolyai utca!
– Lombsátraival, napban-fagyban-hóban-virágban milyen
feledhetetlenül szép volt nekiünk a Bolyai utca!
– Én meghalok... és te is meghalsz... És akkor senki se tudja
többé, milyen szép volt nekiünk a Bolyai utca!
– Igen, de halálom előtt én majd elmondom valakinek...
– Ha tíz valakinek mondd is el, és mind a tíz valaki száz
valakinek, azok is mind meghalnak egyszer és így...”

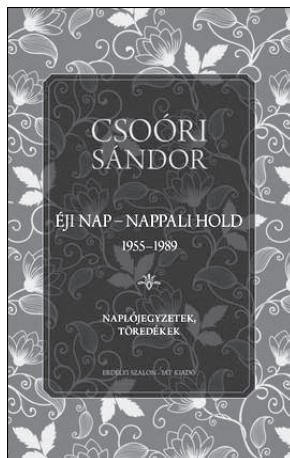
(Tamkó Sirató Károly: Bolyai utca. Kozmogrammok V, 1975)

„Valami újra történik velem; valami megnevezhetetlen, belső esemény, aminek a végkifejletéről semmit se tudok: szokatlanul idegen vagyok magamnak, idegen ennek a saját rosszkedvébe gabalyodott városnak. Lépkedek a gyöngén megvilágított Bolyai utcán, s a félsötétben egy-egy platinlevelű pottyán elém, mintha üveglábakra épített kórház műtőjéből levágott kézfejeket hajigálnának ki egymás után.”

(Csoóri Sándor: *A félig bevallott élet*, 1978)

1.

Három héttel a *Nappali hold*nak a *Hitel*ben megjelent,¹ mára a szöveg egészét árnyékba borító 1990. július 3-i bejegyzése után Csoóri Sándor összeszámolta, mennyi időt töltött születése óta kórházban: „...a végeredménytől magam is elhúltam: a betegségeim két hónap híján négy évet raboltak el az életemből”. Majd pár sorral lejjebb gyakran használt eljárását követi. Az önmagáról szóló beszámolót hirtelen más fénytörésben állítja olvasói elé. „Levendel László orvosbarátom szerint az én politikai ellenállásom ösztönös formája a betegség volt. A megbetegedés. Igazság szerint: gyökeret kellett volna eresztenem a városban. Laknom valahol, étkezni valahol, kötődnöm valahová [...]. De sehol semmi. Idegen voltam mindenütt. [...] Csoda-e, ha se

¹ A *Nappali hold* először a *Hitel*ben jelent meg 1990. augusztus 22-én (III. évf., 17. sz., 2–6.). A 6. részt a folyóirat 1990. október 31-i számában közölték (III. évf., 22. sz., 4–7.), s noha az írás végén szerepelt a (folytatjuk) megjegyzés, több rész a lapban már nem jelent meg. A *Hitel*-beli közléstől számos lényeges ponton eltér az 1991-ben megjelent teljes szöveg: *Nappali hold*, Budapest, Püski, 1991, 241–333. Ez a szövegváltozat található meg a Digitális Irodalmi Akadémia honlapján, és a 2018-as naplókibocsátás is ezt használta.

Erdélyi Szalon–I. A. T.
Szentendre–Budapest, 2018
240+304 oldal, 3690+3690 Ft

magamra nem találtam, se a nélkülözhetetlen valóság útbaigazító jeleire? Puerto Rico-i menekült voltam New Yorkban, aki otthontalanságában vagy az alkoholra, vagy a kábítószerekre veti rá magát, hogy belső feszültségét elviselje” (1990. július 24., *Éji nap – Nappali hold*, II, 93–95.). S nem pusztán a *naplójegyzetek, töredékek* közé illesztett, valóban a napi bejegyzések illúziójával kecsegtető, hányatott sorsú esszéről van szó, hanem Csoóri korai éveit óta visszatérő alapkérdéséről. Ez az érzés játszott döntő szerepet 1967-ben megjelent kötetében, a *Második születésemben*² is („Amerre indulok, / még nyár ragyog tovább, / egy folyó fény-pengéje tündököl – / de föltámad lassan a cigánybam-busz: / e jeremiási ököl, / víz és sár ideje, / hideg álmoké, köveké: / második születésemé.” 61.). A verseskötetet a *Meghasonlás világos háttere* című próza zárja, amely ugyanúgy olvasható esszéként, mint irodalmi, politikai, poétikai programként, s mindezzel összefüggésben műfajelméleti traktátusként. „Bárhonnan közeledjek is hivatásomhoz vagy mesterségemhez, csakis oda lyukadok ki, hogy az író igazi otthona az otthontalanság, a minden dolgok közé való száműzetés állapota, kiegyensúlyozottsága pedig a dráma” (106.). Az 1978-ban megjelent gyűjteményes kötet, a *Nomád napló* kötetnyitó szövege ugyanez a próza. És felmerül ez a kérdés a *Párbeszéd a sötétben* című, 1973-as verseskötet utolsó szövegében, a *Közeledés a szavakhoz* című, emlékeket s irodalomelméleti problémákat egybefűző írásban is: „Üresség, mindenütt üresség. Fölismerhető otthontalanság a szavakban, a nézésben, a gondolkodásban. Otthontalanság az írásban, a szerelemben, a sajátoménak mondható házban” (128.).

Ugyanez a szöveg szerepel a *Jóslás a te idődről* kötetben,³ amely a *30 év* című sorozatban, a *Magvető* és a *Szépirodalmi Kiadó* közös vállalkozása keretében a harmincéves szocializmus kánonját reprezentáló, egységes, aranyszínű borítójú kötetek egyikeként jelent meg. Az otthontalanság szorosan összefügg az esztétikailag érvényes, koherens élettörténet feladásával: „Le kell mondani a kinyomozható meséről. Le kell mondani az elbeszélhető történetekről” (131.).

Pár évvel később azonban Csoórit nem érdekelték többé a részletek. Ehelyett a nemzeti történelem idejének és terének újratерemtése mellett kötelezte el magát. A hosszú tartamok és a személyes idők közötti feszültség és különbség érzékeltetése helyett azok hierarchiájában lett bizonyos; a szerepére kérdező, az elkötelezettség nyelvében kételkedő író helyett a *képviselési költészet, illetve kultúra ideológusa jelent meg, akinek a nemzetpolitikai küldetés beteljesítése volt az élete*. Az igazi kérdés az, hogy mikor és mi vezetett ehhez az átalakuláshoz. E folyamat rekonstrukciójában, egyes részleteinek feltárásiában van, pontosabban lehetne szerepe a tavalyi év végén megjelent két naplókötetnek. Akármilyen töredékesen is, de kirajzolódik bennük annak az átalakulásnak a története, amelynek során a kortárs irodalom városi értelmiségi közegében élő íróból a nemzeti sorskérdéseket alakítani hivatott, befolyásos nagy ember válik.

2.

„Eddig nem írtam le egyetlen sort sem, amit ne felejtene el az utókor” – írta Csoóri 1959-ben, huszonkilencedik születésnapján (1959, *Éji nap – Nappali hold*, I, 24.). Ekkor már két verseskötet volt mögötte, az 1954-es *Felröppen a madár* és az 1957-es *Ördögpile*. Az elsőt az ugyancsak Zámolyba való példaképe, Csanádi Imre szerkesztette. Az 1951–1954 közötti versekből éles kontúrokkal rajzolódni ki Csoóri életének visszatérő kérdései – a küldetés alapja: a szegényparasztság életével való életfogytig tartó azonossága, a betegség, a (budakeszi) tudósanatórium világa és az új társadalomhoz való kritikus hűsége. „Hazát épí-

² Budapest, Magvető, 1967.

³ Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1979.

tünk. Sok az áldozat, / melyet e néptől elvár a jövő. / Barna kenyéren és józan lemondás / italán nevel, növeszt az idő.”⁴

A *Felröppen a madár* kötetet ő maga sem tartotta a kánonba valónak, az 1979-es *Jóslás a Te idődről az Ördögpilléből* kiválogatott versekkel kezdődik, melyek meghatározó része a szülőfalu végtelenül szomorú leírása, ám a *Motyogók* már félreérthetetlenül Csoóri saját szövege, ahol nem kellett figyelnie sem Nagy Lászlóra, sem Juhász Ferencre, akikre közben mindig is figyelni akart. „Nyöszörgő villamosokon / s elszabadult utcáin Budapestnek, / jönnek elem hold-hideg arccal, / akik magukban beszélgetnek. / [...] / S a nagy színész, ki tegnap este / fölzaklatta a közönséget, / magátfeledve, utcahosszat / valami titkot kibeszélget. / [...] / Mit beszéltek ki, motyogók? / Ez idegbajos századot? / E háborús, de megváltó, / emberpróbáló századot? / Jöttök, jöttök az utcán szemközt / s megszólít hangos gondotok – / azt mondjátok, mit nékem kéne, / ha sikoltok, ha dadogok” (37–39.).

Az '56 utáni évek kijelölték Csoóri mozgásterét is. Hosszú időbe telt, amíg a forradalomról úgy beszélhetett, ahogyan utóbb aztán tehetette, ugyanakkor a kortárs Budapest, majd a tágabb világ élményének feldolgozása újra és újra műfaji problémák elé állította, amelyek persze elválaszthatatlanok voltak az élete alapját jelentő képvisolet és küldetés szerepének kialakításától. „Nemrég még hittem, hogy a költészet társadalmi feladataiból a mi időnkben sok áthárul a kutatókra, politikusokra, szakemberekre. Ma már nem hiszem” – írta az 1963-ban megjelent *Tudósítás a toronyból* című, Illyés felidézésével nyitó szociográfiai kötetének⁵ a személyességét és az őszinteséget keretként használó záró kommentárjában (211.). Az otthontalanság kérdése tévedhetetlenül pontos felismerés volt, s egyben a szabadság és a távoli világokkal való találkozás élményét is jelentette, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. A közeg, amelyben élt, valóban – Mészöly Miklós 1977-es kötetének címével – *A tágasság iskolája* volt. Jancsó Miklós, Gyurkó László, Kósa Ferenc, Liska Tibor, Orosz János, Marsall László, Hernádi Gyula, Sík Csaba, Konrád György, Orbán Ottó, Tornai József, Sükösd Mihály, Vekerdi László – a kávéházakban együtt ülő társaság a népi és urbánus kultúra összebékülését ígérte. A hatvanas években és a hetvenes évek elejére származás és identitás megbonthatatlan, zárt szövetségénél fontosabbnak, igazabbnak, reménytelibbnek tűnt az eltérő kultúrák számára egyaránt érvényes jövő megteremtésének ígérete. Ez volt a Kádár-rendszer értelmiségi világának egyedülálló lehetősége. De mindez nem jelentette azt, hogy ugyanakkor és ugyanott Csoóri ne tekintette volna feladatának a kortárs Budapesttől egyre jobban távolodó terek és a gyorsan sülyyedni látszó múltak képvisoletét. S ezzel a problémával nem volt egyedül. Sára Sándorral, Kósa Ferencsel, Gaál Istvánnal közös, illetve több ponton érintkező munkásságának számos ma is érvényes remekműve – a *Cigányok*, a *Feldobott kő*, a *Tízezer nap*, a *Sodrásban* – ugyanúgy a képvisolet mikéntjének kérdését járja körül, mint Jancsó filmje, az *Oldás és kötés*.

Ettől nem függetlenül Csoóri Sándor a hetvenes évektől kezdve folyamatosan jelen volt a hatalommal tárgyaló, meg- és kiegyezéseket kereső, konfliktusokat vállaló, a kisebbségi, elsősorban erdélyi magyarság *valóban elviselhetetlen*, nyomasztó helyzetén változtatni akaró felelősségérzettől áthatott elitközösségben is. A képvisolet kultúrája nem pusztán a líráját meghatározó metafora: az életét átalakító szerep volt.

„1975. szeptember vége. Fekete Gyula üzen: kellene találkozunk Aczállal. Valamikor ők megegyeztek, tehát itt az ideje. Sorolja a neveket: Benjámin, Fekete, Sánta, Czine, Nagy Laci, jómagam. Dobozy lenne a házigazda. Ez baráti társaság? Tiltakozom, nyögök. Azzal érvel, hogy Nagy Laci jön. Erre beadom a derekamat. Másnap hívom Lacit, őt Czine értesítette, de nem mondta, hogy Aczállal kell találkozunk. Ne menjünk el – születik meg a döntés. De ebből harag lesz. Mindenki megsértődik. Pozsgayt keresem. Elhívjuk a táncházba, Lacival rábeszéljük, hogy Aczélt térítse el a szándékától. Másnap reggel lebeszéli. Mi bemegyünk

⁴ Szigorú korban élünk, in: *Felröppen a madár*, Budapest, Szépirodalmi, 1954, 28.

⁵ Budapest, Magvető, 1963.

Dobozyhoz. Imre kér, hogy a Czine-ügyet ne említsem. Aczél nem akar velem találkozni – ezt nem ígérem meg. De arra is kér, hogy tartsunk ki a szándékunk mellett. Kitartunk” (*Éji nap – Nappali hold*, I, 94.). Olvasási, értelmezési stratégia kérdése, hogy ki miként érti ezt a szöveget. Én maradnék a semlegességnél, mindössze arra mutatok rá, hogy ez a bejegyzés félreérthetetlenül egy hosszú és folyamatosnak tűnő beszélgetéssorozat egyik epizódjának tűnik, amelyben az MSZMP kultúrpolitikusai és a „népies” elit szubkultúrája közti viszonyok folyamatos átrendeződése zajlott a barátságok, szövetségek, árusítások, stratégiák piacán: titkok és őszinte szavak összeütközései.⁶ De akármint is, ennek a világnak, amelyben Csoórinak egyre fontosabb szerep jutott, más volt a tétje, mint a kávéházakban üldögélő, végtelen vitákat folytató, kívülről értelmiségiek közegének – ami persze nem jelentette azt, hogy a kettő között ne lett volna átjárás. Az 1975-ös bejegyzések döntő témája a képviselői gyakorlat napi működése: itt már a Rózsadomb és a Józsefhegy világában is otthonos Csoóri tűnik fel. Persze közben idegenkedett a nyilvánosságot nem vállaló közvetítőnek attól az ismert szerepétől, amelybe részben belekényszerült, s amelyet részben ő maga is akart. Az alkuk nem akadályozták meg az MSZMP-t abban, hogy ha akár Pozsgay, akár Aczél úgy látták, hogy a költő/ideológus túlmegy egy határon, oda ne vágjanak, műveit ne tiltsák be, vagy őt magát ne próbálják meg marginalizálni. A politikai élet, s ezt ő maga jól látta, komoly árat követelt. „...már lassan negyvenhat éves vagyok: öt-hat évig fő műveket kellene írnom” (1975. október 16., *Éji nap – Nappali hold*, I, 98.). Ami azonban a társasági élet különböző szintereinél, illetve a résztvevők változó összetételénél is fontosabb, az a saját munkájához, feladatahoz, tehát írói önazonosságához fűződő viszony drámai változása. Az 1978-as – *Szent Korona és a Charta* című – bejegyzésben ez áll:

„Amerika. Ott hallottam, hogy visszaadnák a Szent Koronát, de sokan ellenzik.

Itt a helye! Itt a zöm. A korona nem múzeumi tárgy. Jelentése van, mint a Siratófalnak. Minden összesűrűsödik benne.

Illyés – pártolja a gondolatot. Ő aztán igazán nem volt királypárti. Példa erre a Petőfiről szóló könyve. Az Országház második múzeum lenne” (1978, *Éji nap – Nappali hold*, I, 118.).

Itt már nem a pusztán a képviselői kultúra jelentését kereső Csoóri Sándor ír. Ugyan továbbra sincsen szó sem a hatalom akarásáról, sem politikai cinizmusról, ennél a helyzet sokkal jobb, vagy talán riasztóbb. Csoóri a nemzet identitását helyreállítani hivatott, szimbolikus programjához keres szövetségeseket, s ez éppolyan fontos számára, mint a bátor politikai helytállás, a részvétel a demokratikus ellenzék akcióiban, így az 1977-es Chartában.

Az évek múltával a mindent eldöntő kérdés Trianon lett – bármit jelentsen is. Egyre kevésbé volt elválasztható egymástól a kortárs erdélyi magyar közösség érdeksérelme ellen valóban döntő fontosságú fellépés és a magyarság magára találásának feltételeként értett szimbolikus, retorikus revízió kérdése. S közben Csoórinak szembe kellett néznie az „Illyés-örökös” szerepének bonyolultságával, annak kínos valóságával és valótlan mítoszsaival egyaránt. „Irtóztató pletykákat terjesztenek városszerte. Többek között rólam is. Az Illyés-utódlással [sic!] kapcsolatban itt-ott azt sutyorogják rólam »jobb társaságban«, hogy alig vártam a halálát” (1984. február 13., *Éji nap – Nappali hold*, I, 196.).

Csoóri egyaránt otthon volt a népiek között és a demokratikus ellenzék szubkultúrájában – és ez újra és újra nehéz helyzetekbe hozta:

„Tegnapra hívtak be bennünket a Pártközpontba, a Kádárnak írt levél kapcsán. Ketten nem jöttünk el, de indokoltan maradtak távol.

⁶ „Este Czinével vacsorázom a Palace-ban. Tőle hallom: Aczél találkozni kíván Dobozy-nál Csoóriékkal. Egyetlen kikötés volt, hogy Czine ne legyen ott. (Előzőleg Csoóriék vitáztak róla: engem bevonjanak-e; úgy érezték: ellenük fordulnék. Mérleg: két szék közötti szituáció.)” Király István: *Napló 1956–1989* (Tények és Tanúk), Budapest, Magvető, 2018, 410. (Köszönöm Schmal Alexandrának, hogy felhívta figyelmemet a Király-napló párhuzamaira.)

Először talán arról, hogy hogyan íródott meg maga a levél. A barátaim régóta nézik fejszóválvá kézszerításumat a »radikális fiúkkal«: Kis Jánossal, Bence Gyurival, Hamburger Misivel, másokkal. Becsülik őket, de dűnnyögve emlegetik »szerencsájüket«: mögöttük ott az egész zsidóság, ott van az egész nyugati sajtó, tehát könnyen vitézkedhetnek. Ez az előny csábítja őket arra, hogy a tiltakozásaikat világá kürtöljék, mindenekelőtt nyugaton.

Fekete Gyula, Bíró Zoli és Für Lajos is a hazai terepet, a körön belül maradást tartja fontosabbnak, ezért is határozta el, hogy égető politikai ügyeinkről Kádárnak kellene levelet írni. Egyszerű neve ennek: a lojális taktika. Ez a gondolat kissé – kimondatlanul – hadüzenet volt ellenem is, hiszen én lógok ki a legjobban a magyarok sorából, és parolázok a zsidókkal. Senki se gondolja ezt ilyen meredeken, de a gondolat árnyéka azért az előzményekbe igencsak belejátszott” (1984. augusztus 24., *Éji nap – Nappali hold*, I, 202.). Végül persze nem Kádár, hanem Aczél fogadta őket, s így aztán nem is történt semmi.

3. Módszertani kérdések

A fenti idézet világossá teszi, hogy miért kell szót ejtenünk az *Éji nap – Nappali hold* címmel kiadott naplókötetek szerkesztéséről, pontosabban teljes szerkesztetlenségéről. A két kötetet Balogh Júlia és Pálffy G. István jegyzi szerkesztőként. Megítélesem szerint – tekintettel az életműkiadásra is – itt lett volna az idő a *Nappali hold* a *Hitel*ben, majd a Püski Kiadónál megjelent szövegváltozatainak összevetésére, az eltérések rögzítésére, s azok értelmezésére. Ugyanakkor – Pálffy G. István három és fél oldalas, a kötet jelentőségét méltatni hivatott, érdektelen utószavától eltekintve – ebben az állapotában a kiadás elemi kérdéseket vet fel. A szöveget semmiféle apparátus nem kíséri, nincsenek lábjegyzetek, kiegészítő dokumentumközlések, amelyek nélkül számos szövegrész több mint zavarba ejtő. A Kádárnak írott levél, illetve az azt követő beszélgetésről szóló bejegyzés közlése riasztó példája az érthetetlen felelőtlenségnek. A kötetben az 1984-es évet követő bejegyzések után az *1984 közélet* című fejezet következik, amelyben dátumok is szerepelnek. Az augusztus 24-én írt bejegyzéshez meg kellett volna említeni, hogy kik írták és kik írták alá a Kádárnak szóló levelet. Kik voltak ott az Aczállal és Knopp-pal szervezett találkozón? Kik maradtak távol? Mindezek nélkül közölni ezt a bejegyzést teljes abszurdum. Meg lehetett és kellett volna kérdezni például Bíró Zoltánt, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum igazgatóját. Ha valakinek, akkor neki válaszolnia kellett volna arra, hogy tud-e a levél sorsáról, s ha igen, hozzájárul-e annak nyilvánosságra hozatalához. Ezzel párhuzamosan az MTA KIK Kézirattárában őrzött Aczél-hagyatékban is utána kellett volna nézni a levél, illetve a beszélgetés nyomainak. Végül, de nem utolsósorban, ott van a Király-napló.⁷

A teljesség igénye nélkül megemlítek néhány további, magyarázhatatlan példát. Az 1959-es bejegyzések között szerepel a következő. „Révai 1953-as [sic!] temetése. Jól emlék-

⁷ Ami talán a legfontosabb, a *Hitel* létrehozása körüli viták felidézése. „1984. május 30. szerda. Este Bíró Zoltán és Kiss Ferenc nálam. Jóízű beszélgetés velük. De látom a csöndes eltévedést. Az új lapról beszélünk. Domokos Mátyás lesz a szerkesztő. Szerkesztőbizottság: Czine, Csoóri, Mándy, Nemes Nagy, Lengyel Balázs, Mészöly. A Molnár Márta-féle *Válasznak* lesz ez a folytatása. Népfőnt – kommunisták nélkül. Urbánus–népies ellentét megszüntetése, de a kommunisták ellen. Keserűség bennem. A feleslegesség [érzése].” „1984. augusztus 27. hétfő. Koczkással, Wintermantellel beszélgetve gyűjtöm össze az irodalmi élet híreit: 1.) Az úgynevezett Kádár-levél: Fekete Gyuláék írtak Kádárnak, kérve, hogy foglalkozzék a kongresszus az úgynevezett sorskérdésekkel. Aczél találkozott s beszélgetett velük: jó hangulatú volt az együttlét. 2.) Ugyanők sürgették egyben a *Hitel* című lap (a Csoóri-féle lap) megvalósulását.” Lásd Király István: *Napló 1956–1989*, i. k., 671., 678.

szem, hogy halála után elégették, és csak hat hétre rá temették. Akkor megrendített, mára már idegen az egész. Beteszik az urnát az urnafalba. Mi ez? Játék vagy bolondság?” (1959, *Éji nap – Nappali hold*, I, 70.). A sajtóhiba evidens. Révai József 1959. augusztus 4-én halt meg. A Munkásmozgalmi Pantheonon ugyan 1959. március 21-én (!), a Tanácsköztársaság 40. évfordulóján avatták fel, de építészetileg nem volt még kész. Elképzelhető, hogy Révai temetése ezért késett. De akármint is, Csoóri szövegét értelmezés nélkül hagyni – abszurdum. Ott a Pantheon a Kerepesi úton, dokumentációja a Nemzeti Örökség Intézetében.

Találhatók etikai problémák is a kiadás szövegében. Az érthetőség kedvéért kénytelen vagyok szó szerint idézni.

„Mészáros Ági fölmege Marosánhoz. Most kíméli. Csak fizetésemelést kér. Marosán kifakad:

»Hát ide figyelj, te nagyvilági kurva, most nem a miniszter beszél hozzád, hanem a péklegény. Ha nem kotródsz el, te füsttekintetű spiné, kirúglak...«” (1983, *Éji nap – Nappali hold*, I, 83.). Nem tudom, ki miként számol el egy ilyen szöveg közlésével. Mindenesetre a felelősség nem elsősorban Csoóri Sándoré.

Ugyanakkor az I. kötetnek a szerkesztés teljes hiányából következő hibái, tévedései, értelmezhetetlen szövegei nem összehasonlíthatók a *Nappali hold*nak a II. kötetben olvasható abszurd közlési módjával. A szöveg a Püski Kiadónál 1991-ben megjelent változat egyszerű átvétele. Nem lévén apparátus, nyoma sincsen a második rész közlése, tehát az 1990. szeptember 5. után kitört botránynak. A több évtizeddel ezelőtt történtek ma már nem könnyen rekonstruálhatók, de Márkus Béla „Egy cikk, egy ország, egy álom.” *Kivonatos és hiányos emlékeztető egy vita történetéhez* című tanulmánya⁸ ezúttal is a szerkesztők rendelkezésére állt volna, annál is inkább, mert maga Pálfy G. is hivatkozott arra az *Így lássa Csoóri Sándort – aki látni akarja* című, 2016-ban megjelent kötetében.⁹ A kiadásban arról sem esik szó, hogy Csoóri a hatodik rész után leállt a közléssel, amint arról sincs egy mondat sem, hogy Esterházy Péter egy számmal korábban jelentette be *Az elefántcsonttoronyból* utolsó részében, hogy tekintettel a *Nappali hold*ban írottakra, nem folytatja sorozatát a *Hitel*ben. De Lányi Andrásnak a *Hitel* október 31-i számában közölt, *Az zsidó áfium ellen való orvosságról* című írásáról sincs szó, amint Endrődi Szabó Ernő *Cui prodest?* című, ugyanott megjelent írásáról. Azaz a 2018-as kiadásban a legközvetlenebb kontextus is érdekelhetetlen, ami az átlagolvasó számára értelmezhetetlenné teszi a szöveg által kiváltott, valóban példátlanul heves és hosszú ideig tartó reakciókat. Márpedig ez a lépés majdnem jövátehetetlen, mert akaratlanul is segít fenntartani a ma uralkodó konszenzuális értelmezési keretet, amely sajnos Csoóri néhány mondatának idézésére korlátozódik, ami akkor is szükségszerűen tévedéshez vezet, ha valaki az ő pártján áll, s ugyanígy akkor is, ha nem: „Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságban. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalokat is megtanulta. [...] a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. [...] ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag »asszimilálni« a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobantót ácsolhatott magának, amelyet eddig még nem ácsolhatott soha” (1991. július 3., *Éji nap – Nappali hold*, II, 24.).

Ezen a ponton el kell válnunk a 2018-as, szó szerint botránynos szövegközléstől. Huszonnyolc évvel később bármelyikünknek, aki Csoóri munkásságának a közelébe kerül, egyszerűen kötelessége, hogy az eredeti kontextust – képességeinek és a közlés korlátainak megfelelően – mégiscsak rekonstruálja. Különös tekintettel arra, hogy akármilyen történt is, nyilvánvaló, hogy fél évvel később Csoóri élete és pályafutása egyaránt más pályára került.

⁸ *Alföld*, 1991/7, 41–46.

⁹ Budapest, Noran Libro, 2016.

Amint az az első részből kiderült, Csoóri 1990 májusában, mintegy másfél évvel az általa alapított *Hitel* 1988. novemberi elindulása után „kiszökött” Esztergomba, hogy csendben számot vessen életével, helyzetével. „A végső lökést szökésemhez egy verskötetbe írt baráti ajánlástól kaptam. A közélettől tudatosan félrehúzódo Orbán Ottó ezzel a pontosan célba találó »orgyilkos« mondattal küldte utolsó verseskötetét: »Csoóri Sándor választófejedelemnek, Orbán Ottó republikánus.«” (1990. július 1., *Éji nap – Nappali hold*, II, 11.). Ez igazán fájt Csoórinak, s nem is csinált úgy, mintha az üzenetet nem értette volna. Orbán Csoóri nagy emberek társaságában eltöltött éveire utalt, az Illyés Gyulától Pozsgay Imrén át Aczél Györggyel való találkozásokig, alkudozásokig, tárgyalásokig. Ami meg persze – sokféle okból – Orbánnak fájhatott. Csoóri nem pusztán elfoglaltságai, hanem saját helyzete elől menekült, saját életét és szerepét próbálta meg rendbe rakni. Azaz, a *Nappali hold* gyónás volt, vallomástétel, szabadulás a politikai retorikától – reménytelenül, és, döntő pontokon, tévesen.

„Úgy voltam a valósággal, mint egy utcai balesettel. Ha már tanúja vagyok, segítenem is kell. Mi más lett volna ennek a viselkedésnek a hátterében, mint valami erkölcsi járvány szövődménye? Valami, ami a szemet és az agyat egyszerre zavarja meg. A hatvanas, hetvenes évek most is úgy bukkannak föl emlékezetemben, mintha állandó szolgálatban volnék: sebet tisztogatok, titkos záratok nyitok ki a politikában, történelmi vértócsákat törlek föl néhány barátommal, miközben az igazi Nap és az igazi Hold helyett csak amolyan ösztövért égitest: nappali hold süt a fejem fölött. Lángoló, sárga naptányér helyett fagyos fehér [...]. El se jutott a tudatomig, hogy a sűríteni tudás komolyabb formája lehet az ellenállásnak, mint a hangoskodó dac. [...] Talán ha telítve lett volna a levegő körülöttem filozófiával, magam is ráébredék erre. De nem volt” (1990. július 2., *Éji nap – Nappali hold*, II, 13.).

Részben az történhetett, hogy a vallomástétel magányában Csoóri elvesztette rafinált tájékozódási képességét, amely normál körülmények között évtizedeken át megővta attól, hogy végzetesen kívül kerüljön a rendszeren, vagy épp az ellenkező végtől, hogy a rendszerrel való azonosíthatóságának vádjá végezzen vele. Ezzel a magatartással, szereppel nem volt egyedül. Például Fehér Ferenc is politikai játékos volt, aki végül veszített Aczéllal és Kádárral szemben, igaz, cserébe a nyugati világ bajnokságán indulhatott, s döntő szerepe volt abban, hogy Heller Ágnesből végül az lett, akit ma ismerünk: világhírű filozófus. Király István itthon, de ugyancsak nagyban játszott, ahogyan Jancsó Miklós, Szabó István, Várkonyi Zoltán, Sára Sándor, Kósa Ferenc, Juhász Ferenc, Fábri Zoltán is, akik mind azért *kényszerültek rá* arra, hogy megszerezzék a meggyőződéseiket reprezentáló infrastruktúrákat, hogy elkészíthessék azokat a műveiket, amelyekért érdemes volt a szerepüket alakítaniuk. Ebben az ideológiai / esztétikai játékban az egyik döntő kérdés valóban az volt, hogy ki mit ért nemzeti közösségen: kinek mit jelentett, mint vélte megjeleníthetőnek az ahhoz való tartozást, ki mit gondolt arról, hogy kik és milyen áron, miként tartozhatnak a nemzeti közösséghez, amely nélkül az államszocializmus sem működhetett volna. Számos szubkultúra, hatalmi csoport, különféle érdekek mentén létrejött közösség volt egyszerre jelen. Köztük – nem pusztán saját maguk szerint – döntő szerepet játszottak azok, akik a nemzeti identitást, a népi kultúrát, illetve Trianon sokkját fűzték össze, s ennek megfelelően tartották kétségbevonhatatlannak, hogy ők játsszák a főszerepet a hatalmi osztozkodás színművében. Más kérdés, hogy közben mind tudhatták – hiszen ez volt a képviselési játék lényege –, a történelmi folytonosság illúziója semmi más, mint politikai konstrukciók eredménye. Az ideológiai meggyőzések és taktikai manővereken alapuló bonyolult játékszabálynak volt része „a zsidóság” megítélése, illetve a zsidóknak tekintett játékosokról alkotott kép.

Csoóri minden felvilágosultságától és az antiszemitizmustól való távolságtartásától függetlenül (mint azt számos, a tárgyalt kötetben is fellelhető állítása mutatja) egyszerűen nem lépett át a két absztrakt politikai fogalom: a magyarság és a zsidóság vélt, illetve te remített határán, s azt egyszerűen *létezőnek* tekintette. „A kisebbség az, ami nem nemzet.

Ami örökös negativitás” (1992. december 27., *Éji nap – Nappali hold*, II, 139.). Csoóri ezt a definíciót a kisebbségben élő magyarokra vonatkoztatta, de nem érzékelte, hogy meghatározása az etnikai közösségeken túl vagy innen – például a határon innen – élő, épp általa is teremtett „kisebbségekre” is érvényes. S amúgy ez volt az, amit Radnóti Sándor 1992 júniusában a *Holmiban* közölt, fegyelmezett és szigorú írásában világosan szóvá tett: Csoóri „[k]ritikája nemcsak a polisz, de a démosz ellen is irányult [...]. A lelki megújulás zálogát az etnosz kulturális jelképeinek élesztésében látta...”¹⁰

S ebben a kontextusban a zsidók nem mások, mint *ismerős idegenek*. Csoóri egész egyszerűen nem érthette meg Kertész Imre álláspontját: „Az, hogy magyar vagyok, semmivel sem képtelenebb annál, hogy zsidó vagyok; és hogy zsidó vagyok, az sem képtelenebb, mint hogy egyáltalán vagyok. – Auschwitz után ez maradt számomra az egyedüli lehetséges meghatározás. [...] Sosem tagadva meg származásomat – ezt az égi véletlent –, sosem fogom eltérni, hogy származásom anyakönyvi adatainak nevében megcsonkítsanak, ugyanők, akik expliciten elvitatják azt a jogomat, hogy – például – én is sérelmezhetném Trianont.”¹¹ S nyilván nem volt számára érthető, hogy Orbán Ottó éppoly barátságos és szomorú, mint élesen kritikus írásában¹² saját álláspontját miért véli azonosnak Kertész Imréével; ráadásul Mészöly Miklós is azonosult azzal („Kertész Imre írotársunknak a *Magyar Hírlapban* közölt kilépési nyilatkozatának indoklásával és eszmei mondanivalójával a legőszintébben és maradéktalanul egyetérték”).¹³

A *Nappali hold* olyan kérdéshez nyúlt hozzá, amelyhez egyébként ma is nehéz hozzáférfni. A zsidókról való beszéd, illetve a zsidóknak vélt vagy magukat sokféleképp annak tartó polgár- és honfitársakkal való beszélgetés és a „zsidókérdés” durva evidenciája közti distinkció alapvető, amint magától értetődőnek vélhetjük „a zsidóság” jelentésének elfogadását vagy radikális visszautasítását. Orbán Ottó félreérthetetlenül fogalmazott: „A vegytiszta kultúra: paranoiás lázalom. Az egészséges irodalom, mint anyaméh: engedékenység és világhódítás. Kertész Imre visszafogottságában is szikrázó indulattal utasítja el Csoóri eszmeifuttatásait a mai magyar zsidóság asszimilációs törekvéseiről, s kéri ki magának azt, hogy őt »zsidóságnak« minősítsék [...]. A nemzet nemcsak a közös tudat ünnepe, de az egyéni elhatározás hétköznapja is.”¹⁴

Csoórit kétségkívül felháborította, ami a holokausz idején történt. Ám akik a holokauszot túlélt vagy később született zsidókat *szükségszerűen*, ismerőségük ellenére mégis eleve *másnak* tekintik, azok akaratlanul is kíméletlenül belegázolnak szabadságukba, hitükbe és hitetlenségükbe, önmagukról alkotott bizonyosságukba, otthonosságukba és otthontalanságukba. Csoórit – mint a *Nappali hold* 1990-ben már nem közölt részeiben áll – egyszerűen megrázta, hogy miért is nem akarnak a zsidók zsidók lenni, ha egyszer azok. A zsidóság és a magyarság két külön *etnosz* volt számára, s hogy miért, arra nincs okos magyarázatom. („A zsidóság és a magyarság ismét fölparázsló kérdéseire fűztem egy-két megjegyzést.” 1990. július 11., *Éji nap – Nappali hold*, II, 54.)

A kérdésre valóban nehéz mit válaszolni, túl azon, amit műveik tanúsága szerint Pilinszky János, Mészöly Miklós vagy Fábri Zoltán pontosan értettek. Nem „a zsidóság sorsáról” és hasonló mondatok hiányáról vagy meglétéről van szó, hanem evidenciák, esetlegességek, azonosságok és eltérések mintázatának elrendezhetetlen szabadságáról. Csoóri ugyan nem volt antiszemita, *csak azt nem látta be, hogy az ismerős másik – bárki lehet.*

¹⁰ Radnóti Sándor: Etnosz és démosz. Csoóri Sándor: *Nappali hold, Holmi*, 1992. június, 868–873., 871.

¹¹ Kertész Imre: Nem tűröm, hogy kirekesszenek, *Magyar Hírlap*, 1990. szeptember 25., 3. Megjelent Kertész *Haldimann-levelek* című kötetében is (Budapest, Magvető, 2010, 20–21.).

¹² Orbán Ottó: Napfogyatkozás, Rapszódia a közös jövőről, *Kortárs*, 1991/1, 85–95.

¹³ Mészöly Miklós: „...Ott én nem vagyok otthon...” *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 29., 11.

¹⁴ Orbán Ottó: i. m., 89–90.

Nem értette, miért olyan fontos, hogy egyek lehessünk az otthontalanságban, az idegen-ség és ismerőség közti átjárások megteremtésében, a rejtekutak fellelésében, a kísérteties élményével való együttélés elfogadásában, azaz éppúgy és ugyanabban tévedhetünk mind-annyian. Vannak, akik zsidók és ugyanakkor nem zsidók, mások katolikusok és zsidók; van-nak, akik keresztények voltak, és zsidókká tették őket, mások nem németek, nem magyarok, nem tartoznak semmivel semmi néphez, idegenek a nemzetükben, s van nevük. Paul Celan, Ingeborg Bachmann, Samuel Beckett, Kertész Imre, Balogh Attila, Radnótiné Gyarmati Fanni, egyiküket olvassuk, másukról hallottunk történeteket, volt, amelyikükkel beszél-hettünk is. Tánczos Gábor két évvel volt idősebb Csoórinál, Baján érettségizett a ciszterci gimnáziumban, Csoóri Pápan a reformátusoknál, amúgy talán ha kétszáz kilométer van a két város között. S aztán egy időre mindketten kommunisták lettek, persze másképp. Tánczost 1958-ban tizenöt évre ítélték, s aztán amnesztiával szabadult, Csoóri épphogy meg-úsza a börtönt. Tánczos pedagógiával foglalkozott, megszállottan járta Erdélyt, s nem nézte tétlenül, ami a cigányokkal történt. Amint Csoóri sem. Tánczos épp elmúlt ötven, amikor öngyilkosságba menekült. Ugyanott jártak, ugyanaz volt az anyanyelvük, ugyanazt akarták, másként, de talán nem másért. Tánczost 1944-ben deportálták. Az én technológiai közti kü-lönbségek nem determináltak: bármelyikünkkel megtörténhet, hogy egy reggel nyugtalan álmából arra ébred, ismerősből idegen lesz, vagy fordítva.

Gyarmati Fanni 1946. szeptember 8-án azon gondolkodott, miként mondja meg Ortutay Gyulának: „*nekik kell hozzánk asszimilálódni*”.¹⁵

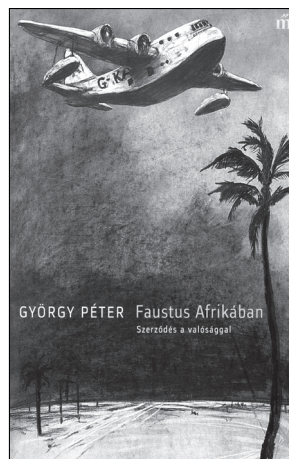
¹⁵ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló, 1935–1946*, 1946. szeptember 8., Budapest, Jaffa, 2014, II, 510. (Kiemelés tőlem – Gy. P.) Meg kell jegyezmem, hogy a Csoóri-mondatok és Gyarmati Fanni évtizedekig kéziratban maradt naplóbejegyzésének különös párhuzamosságára a Magvető Kiadó-nál 2018-ban megjelent *Faustus Afrikában. Szerződés a valósággal* című könyvemben egy lábjegyzet erejéig már kitértem (124. oldal, 224. jegyzet). Amikor megláttam Csoóri naplóját, arra gondoltam, mégiscsak érdemes lenne a másik oldalról is megírni, miért vélem úgy, hogy *A tágasság iskolája* valójában a nemzeti identitás szűkösségének vet véget.

HARCBAN ÁLLÓ VALÓSÁGOK

György Péter: *Faustus Afrikában. Szerződés a valósággal*

1.

György Péter új könyve irodalomtörténeti, művészettörténeti, kritikátörténeti, színháztörténeti, valamint esztétikatörténeti vizsgálódásokat tartalmaz, de az amerikai tévésorozatok két reprezentatív példájának elemzésén keresztül a kortárs populáris kultúra tanulmányozásának kérdéseit is érinti. Nem ez az első könyv munkásságában, mely heterogén mivoltával meglepi olvasóit; sőt, mintha az efféle műfaji, tartalmi, szemléleti és stílári heterogenitás válna mindinkább szerzői tevékenységének valamiféle lényegi jegyévé, emblémáivá. Ugyanakkor (mint korábban is) létezik néhány igencsak jellegzetes, igencsak „györgypéteres” kérdésfeltevés, mely egyrészt könyveit jellemzi, másrészt egybefogja a bennük fellelhető témák és szövegek sokféleségét. Most azokat emelném ki, melyek a *Faustus Afrikában* fejezeteit is meghatározzák. Ilyen a művészet és az irodalom intézményes beágyazottságára, illetve ennek kritikájára fordított figyelem. Ilyen a zsidó származású alkotók identitásával és társadalmi helyzetével kapcsolatos vizsgálódások előtérbe helyezése. Ilyen a diktatúrák művészeti kultúrájának tanulmányozása, különösen a Kádár-korszak művészete-irodalma, illetve annak értelmezési lehetőségei iránti intenzív érdeklődés. Ilyen a hatalom és az alávetettség, a konformitás és az autonómia gyakorlatait kitüntetetten a nyelvhasználat közegén-kérdésein keresztül vizsgáló megközelítés. Végül, ilyen – az előzőektől nem függetlenül – a politikai vonatkozások (társadalompolitika, identitáspolitika, művészetpolitika, gyarmati politika és így tovább) kiemelt jelentősége. Nyilvánvaló, hogy György Péter érdeklődése igen sokrétű, és számos súlypontját tekintve (kulturális emlékezet, múzeumelmélet, a neoavantgárd története, a Kádár-korszak kultúrája, a hatalom nyelvhasználata) igen elmélyült. Ugyanakkor attól a benyomástól sem szabadulhatnak olvasói, hogy intellektuális vesszőparipáihoz keres éppen megfelelő illusztrációkat. A könyv hat, egymással olykor csak távolról érintkező fejezetből áll; így, miként erre maga a cím is utal – *Faustus Afrikában* –, kissé montázszerű. Minthogy azonban a vizsgált művek sem éppen szervességgükkel, hanem szubverzív vagy parodisztikus voltak, a törések és megszakítások ünneplésével, mondtározottságukkal hívják fel magukra a figyelmet, ez a megközelítés valahogy odaillőnek is tekinthető.

Magvető Kiadó
Budapest, 2018
318 oldal, 4999 Ft

A bevezetést követő fejezet – *Az osztályozók és az obskurantisták* – egyrészt Samuel Beckett egy ifjúkori irodalmi blöffjével foglalkozik, melyet György Péter egyszerre értelmez avantgárd performanszként és merész identitásjátékként, másrészt ehhez kapcsolódva áttekinti azokat a tanulságokat, melyek Beckett életművében a nyelvváltással, az idegenséggel, a kívülállással kapcsolatosak. Beckett, mint György Péter fogalmaz, a „kívülállás szédítő és alkotó magányában” élte le életét, valamiféle intellektuális száműzött-egzisztenciát választva magának. Elutasította mind a polgári-középosztályi kultúra, mind a mainstream művészeti-irodalmi világ bevett szabályait; szarkasztikus humora, paradoxonokban bővelkedő provokatív gesztusai megkérdőjelezték a sikerhez és az érvényesüléshez vezető – legyen az bármilyen magasrendű – művészet bevált szabályait. Beckett szerint „a művész világa a kudarc, és ha ettől megfutamodik, akkor áruló lesz, vagyis javakkal sáfárkodó iparos” (53).

A valóság eltagadásának stratégiái című fejezetben a szerző előbb Sötér István és Mészöly Miklós egyes művei alapján, majd Ortutay Gyula, Király István, Karinthy Ferenc, Rónay György, Gyarmati Fanni naplói nyomán, végül az ifjú Kertész Imre, valamint Ajtony Árpád, Bálint István és Szerb János példáját idézve a valósággal való szembenézés változataival, illetve a szembenézés elutasításának gyakorlataival-eszközeivel foglalkozik. György Pétert mindig is a Kádár-korszak kultúrájának, valamint e kultúra bürokratikus bugyrainak talán legavatottabb kutatójának, illetve – és ez igen fontos – legjobb értelmezőjének tartottam. Sokan írtak adatokban és fontos megfigyelésekben gazdag munkákat e tárgyról, de senki nem tett annyit azért, mint ő, hogy mindez ne csak a múlt adathalmazára dermedt része legyen, hanem olyan élő, a kutató által valamiképpen „megszólitott” és *bennünket most is megszólitó* tudás, mely (elvileg) szembenézésre, felelősségvállalásra készítet. Mintha a fejezet címe is (ismétlem: *A valóság eltagadásának stratégiái*) valamiféle figyelmeztetés lenne a mostani Magyarország írástudóinak. Ez azért is fontos, mert éppen napjainkban zajlik az a folyamat, melyben a Kádár-korszak kultúrájának öröksége drámai módon kettéválik. Egyes képviselői eredeti kontextusukról leválasztott emblematiszmus „nagyművészekké” és „nagyírókká” válnak, mások pedig – mégpedig kontextusukkal együtt – a mai antikommunizmus retorikájának hivatkozási pontjaivá alakulnak át. Ugyanakkor e „magyar” fejezet a *Faustus Afrikában* nemzetközi mozgásokra irányuló elemzéseiben kissé idegenül hat.

E fejezet – a szerző előző könyveiben is felsejlő – alaptézise az, hogy 1956 után az államszocializmus semmitől sem tartott jobban, mint a „kommunizmus szimbolikus konstrukciójának töredékessé válása utáni magára maradt, ideológiai koherenciáját veszített mindennapi valóságtól” (59.).¹ A rendszer hivatalos világnézetének formálissá válása, kiüresedése azt eredményezte, hogy az ideológia nem tudott már olyan valóságot konstruálni („termelni”), mely alapja lehetett volna a kívánatos realista ábrázolásmódnak. A nagy művek vagy e valóság ellenében születtek meg, vagy (igen gyakran) olyan valóságot mutattak, mellyel a rendszer nem óhajtott szembesülni. „Minden olyan mondat, festmény és ritmus, melyből hiányzott [...] a »nagy realizmus« remélt rendszerhűsége, azaz amit nem az emancipáció katartikusnak vélt, békés életképeket kedvelő kisrealizmusa, tehát a szocialista viktoriánus giccs esztétikája uralt – óhatatlanul fenyegetést jelentett” (63.). Ez

¹ Mielőtt valaki doktrínérnek tartaná e megjegyzést, hozzáfűzném, hogy a Kádár-korszak első két évtizedében a ténylegesen létező szegénység ábrázolása, a munkásosztály nem-ideologikus, azaz valóban realista megjelenítése mind a művészetben, mind az irodalomban, mind a társadalomtudományban politikai akadályokba ütközött. A sajtóirányítás ugyancsak idegenkedett a társadalmi problémákat valóságúen bemutató törekvésektől; a *Magyar Sajtó* című periodikában cikkek sora ítélte el a valóságot (a korabeli kifejezéssel élve) „feketére lakkozó” újságírókat.

ugyanakkor, teszem hozzá, nemcsak a realista, hanem a neoavantgárd törekvések fogadtatásában is problémát jelentett a korszakban.

György Péter koncepciója szerint a neoavantgárd is paradox módon valamiféle realizmusként fogható fel, ugyanis (a szerző kedvelt szavával élve) olyan *szereződést* kínált, mely elutasította a valóság bizonyos formáinak ideologikus tagadását; sajátos eszközeivel réseket nyitott a „*való világ*”-ra. György Péter könyvének szóban forgó fejezete azonban nemcsak az ellenszegülés formáit-eseteit vizsgálja, hanem (sőt, sokkal inkább) a valóság tagadásának okos és hajlékony bajnokait is: Sótér Istvánt, Ortutay Gyulát, Karinthy Ferencet, Király Istvánt. A „*férfi-naplók*” itt terjedelmi okokból nem részletezhető elemzése egy valóban szorosan összetartozó politikai valóságot, a „*hatalom védte-teremtette férfiszerepek*” (125.) szédítő játékerét mutatja be, értékes felismerésekhez juttatva az olvasót. Mindezt Gyarmati Fanni naplójának elemzése folytatja, eltávolodva mind a befolyásos férfiak, mind a realizmus témájától, sokkal inkább a György Péter által gyakran vizsgált magyar-zsidó önazonosság problémaköréhez kapcsolódva. A szerző e lapokon fejlődésregényként elemzi Gyarmati Fanni naplóját, sorban áttekintve a középosztályi életvitel, majd a haláltól és a jövőtől való retteget, aztán az egyedülmaradás, végül 1945 után a még évtizedekig tartó „*halálon túli élet*” (135.; ezek Gyarmati Fanni saját szavai) stációit. E fejezet hosszasan elemzi a Radnóti Miklósról készült szobrokat, valamint teljes terjedelmében idézi Vas István 1960-as *Óda a tegnapi asszonyokhoz* című versét, melynek címzettjei Beck Judit és Gyarmati Fanni voltak. Vas műve önmagában nézve csodálatos alkotás, viszont igen különös benne a törekvés, mint erre György Péter felhívja figyelmünket, hogy Vas immár *halottakként* vagy a sírgödör szélén egyensúlyozó *megettört öregasszonyokként* írja le saját, ötven év körüli nemzedéktársait; Gyarmati Fanni csupán negyvennyolc, Beck Judit ötvenegy éves ekkor.

3.

A valóság eltagadásának stratégiái fejezet két utolsó egysége egyrészt Kertész Imrével, másrészt neoavantgárd irodalmárokkal foglalkozik. Kertész Imrének a zenés színpad számára az ötvenes-hatvanas években írott műveiről (ő írta a szöveget, olykor társszerzővel, mások a dalokat, és megint mások a zenét) eddig is lehetett tudni. Akkoriban ezek biztosították az író megélhetését; egyes műveiben is utalt rájuk, Vári György kitűnő Kertész-monográfiája is említi őket. E ponton György Péter a rá jellemző könnyed fölénnyel vált át színháztörténészbe, és nagyon adatgazdagon ábrázolja azt a színházi kontextust, melyben Kertész ezen írásai létrejöttek és funkcionáltak. Némiképp zavarban vagyok e fejezet mérlegelésekor. Nem feltétlenül azért, hogy kell-e egyáltalán ezeknek a régi szövegeknek különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, netán publicitást biztosítanunk, a nemleges választ arra alapozva, hogy ezek a fércművek „*nem méltók*” a *Sorstalanság* szerzőjéhez. Sokkal inkább azért, mert az ebben az alfejezetben található vázlatos elemzések és műismertetések nyomán az olvasó valószínűleg nem képes eldönteni (nekem legalábbis nem sikerült), hogy akár irodalomtörténeti, akár társadalomtörténeti szempontból ezek mire jók, mire alkalmasak, milyen olvasatok építhetők rájuk – egyáltalán, hogy miért is fontosak, túl azon, hogy egy későbbi Nobel-díjas író szerezte őket.

Ugyanakkor a György Péter által egymás mellé helyezett három (a gyerekekkel együtt valójában négy) életszakasz mégiscsak valamiféle tanulságot generál. A kulturális intézményrendszer peremén működő alkalmi vígjátékszerző, később az önként vállalt izolációban alkotó jelentős író, majd a nemzetközi írósztaár életrajzi paradigmái rajzolódnak ki a könyv lapjain; mindezek háttérben pedig most már örökké ott fog kísértetni a koncentrációs tábor túlélő fiú alakja. Mindegyik paradigmában a „*valóság*” más- és más-

féle észlelése és irodalmi reprezentációja körvonalazódik, azt is érzékeltetve (ismét csak), hogy az egyes korszakokban a hatalom más- és másféle valóságokat írt elő. Itt megemlítenék egy módszertani észrevételt: az egész könyvön – mint ahogy a szerző többi könyvén is – jól érezhető, hogy György Péter a kontextualizálás zsenije (és megszállottja), ezt ironia nélkül, a legkomolyabban állítom. A kontextusba helyezések során van igazán elemében, amikor viszont a szó szoros értelmében vett, netán szisztematikusan műelemzésekre kerül (vagy kerülne) sor, akkor lendülete megtörik, mintha érdeklődése is alábbhagyna, többnyire a gondolatmenetéhez illő példák kifejtésére hagyatkozik.

Hasonló a helyzet a *Kívülállás regiszterei* című Ajtony Árpád/Bálint István/Szerb János-fejezettel is. Egyébként Bálint szerepe itt elsikkad a másik kettő mellett, a vele foglalkozó szövegrész összesen egy oldal. Az Ajtonnyal foglalkozó rész (de talán az egész fejezet) afféle jóvátétel egyúttal: három, a magyar neoavantgárd színtérhez kapcsolódó, itthon kiteljesedni nem tudó, töredékben és viszonylagos ismeretlenségben maradt irodalmi pálya bemutatása. Ajtony tehetséges novellistaként indult, részt vett az underground „Fluxus-folyóirat”, a *Szétfolyóirat* munkájában, majd emigrált, és Párizsban telepedett le. Első kötete a rendszerváltás után jelent meg a Jelenkor Kiadónál. Bálint Endre festőművész fia, Bálint István Budapesten underground színházat csinált (Kassák Színház, Dohány utcai lakásszínház), a rendszerváltás előtt egyetlen kötete jelent meg, 1972-ben.² Bálintot színházi csoportjával együtt emigrációba kényszerítették; nem volt disszidens, azon kevesek közé tartozik, akiknek szó szerint útilaput kötöttek a talpára, végül társaival New Yorkban alapított színházat. A legkülönösebb sors az 1951-ben született Szerb Jánosnak jutott. Anyja Szerb Antal özvegye, Bálint Klára, apja nevét felnőttkoráig nem ismerte, egy véletlen során tudta meg. Az újszülöttet Bálint János Frigyesként anyakönyvezték, a Szerb nevet 1953-ban, Szerb Antal akkor még élő édesapja után kapta, aki örökbe fogadta. A történet ennél még bonyolultabb, de itt nem részletezem. Szerb tibetológus lett, emellett avantgárd verseket is írt. Végül Bécsbe költözött, ahol 1988-ban öngyilkosságot követett el. Posztumusz kötete Petri György szerkesztésében 1990-ben jelent meg.

Talán feleslegesnek tűnik itt ennyi életrajzi adatot részletezni, főként olyanokat, melyek György Péter könyvében is szerepelnek. Ugyanakkor a fent összefoglalt körülmények jól érzékeltetik életvilágok és sorsok azon abszurditását, melyről a könyv szól, és mely abszurditás a benne vizsgált művekben, életművekben is lecsapódik; az otthontalanság, a száműzetettség, a menekülés, az idegenség különféle mintázatait rajzolva. Ajtony, Bálint, Szerb: mindegyikük esetében ott volt az underground háttér, életük az avantgárd szubkultúra határain belül zajlott, ugyanakkor szerepeltek a „hivatalos” irodalmi életben is – e szempontból két világ határán egyensúlyoztak. Bálint István és Szerb János esetében ott volt a Bálint család legendáriuma: nagynevű emberek leszármazottai, mellesleg első unokatestvérek voltak. Valamennyiüknek kijutott az emigráció, ahol kénytelenek voltak magukénak vallani egy másik nyelvet, melyet használtak, melyen dolgoztak és írtak: Ajtony a franciát, Bálint az angolt, Szerb a németet. A tanulság világos: zárványként, az idő más és más „réseiben” éltek, működtek, tartózkodtak; ott is, ahol először az „otthonuk” volt, és ott is, ahová otthonuk elől futottak.

4.

A Londoni Iskolával (Leon Kossoff, Frank Auerbach, Ron B. Kitaj, Lucien Freud műveivel) foglalkozó rész az előzőekhez hasonlóan nagyon szerteágazó kérdéseket érint. Előzményként vizsgálja a modern francia festészet angliai fogadtatását; azokat a törekvé-

² György Péter tempójára jellemző, hogy könyvből, miközben méltatja, nem derül ki, hogy az *Arthur és Franz* vajon verseskötet-e, vagy próza.

seket, melyek a kontinentális festészeti tradícióktól eltérő, ahhoz képest némiképp provinciálisnak látott angol festészetben megkíséreltek valamiféle speciálisan angol minőséget („Englishness”) felfedezni-rekonstruálni. Ironikus, hogy e művelet nagy részét egy Angliába menekült német zsidó művészettörténész, Nicolaus Pevsner végezte el, részben a törzsökös németiség meghatározására irányuló nemzetiszocialista művészettörténet-írás (mégpedig Dagobert Frey) törekvéseihez kapcsolódva (169–171.). Az izmusok angol recepciója nem volt egyszerű és zökkenőmentes folyamat; György Péter könyve részletesen ismerteti azoknak a művészettörténészeknek, műkritikusoknak és (mai szóval) kurátoroknak a tevékenységét, akik meghatározták, illetve elvégezték ezt a recepciós munkát. A London School felbukkanását igen beszédes és szemléletes módon a New York School (Jackson Pollock, Mark Rothko, Arshile Gorky és mások) törekvéseivel állítja párhuzamba. Az utóbbit illetően kiemeli a tárgynélküliség, az absztrakció fontosságát, továbbá az irányzat balos politikai küldetéstudatát (mely paradox módon egyszerre szolgálta az amerikai kommunizmus és a CIA érdekeit), illetve azt, hogy az absztrakt expresszionizmus térhódítását miként határozták meg a különféle elméletek, mindenekelőtt Clement Greenberg munkássága. Velük szemben a Londoni Iskola művészete jellemzően figuratív, tárgyias-realista, apolitikus és elmélet-idegen festészetként jellemezhető; fő célkitűzésüknek „a valóság radikális és drámai felerősítését” tartották (201.).

A *Faustus Afrikában* fő szölama az otthontalanság és a száműzöttség kérdése, illetve annak mérlegelése, hogy ezek a tapasztalatok miként fordulnak át a képek világába. Ebben a fejezetben elsősorban Leon Kossoff, Frank Auerbach, Ron B. Kitaj, valamint Lucien Freud művei kerülnek előtérbe. Ők valamennyien zsidó felmenőkkel rendelkeztek, és valamennyien (ők maguk, vagy szüleik révén) menekülteként érkeztek Angliába. Itt is vannak igen jelentős különbségek, túl azon, hogy – természetesen – nem egyformán voltak „realisták”. A nyolc évesen Angliába menekített Frank Auerbach soha nem látta viszont Auschwitzban meggyilkolt szüleit; magába temette-elhárította mind szülei emléket, mind német-zsidó eredetét – gyakorlatilag a múltját. Nem szívesen utazott, alig mozgott ki londoni műterme környékéről, nem szívesen nyilatkozott, nem szívesen értelmezte saját munkáit, viszont megszállottan építette életművét. Így, miközben az egyik legjelentősebb (sokak szerint a legjelentősebb) kortárs angol festővé vált, mégiscsak mítosz épült körülötte: a hallgatás, a rejtőzködés aurája vette körül, ami György Péter interpretációja szerint ugyancsak a száműzött lét valamiféle kifejezője.

Vele szemben Lucien Freud nemcsak jelentős művésszé, hanem idővel afféle (mondjuk Andy Warholhoz hasonlatos) művészeti celebritássá vált, ráadásul nagyapjának, a modern világ egyik leghíresebb emberének, Sigmund Freudnak a vezetéknevét viselte. Itt érdemes közbeszúrni, hogy György Péter könyve igen nagy jelentőséget tulajdonít a neveknek, melyek részben esszenciális létezők, így az önazonosság hordozói, részben viszont relatívak, megváltoztathatók, lecserélhetőek, ily módon átalakulhatnak az identitásváltás, a menekülés, az idegenség szimptomáivá. A Londonban élő amerikai festő, Ron B. Kitaj viszont a többieknél sokkal tudatosabban vállalta és „kezelte” zsidó származását. Munkásságát a zsidó diaszpóra-tapasztalat összefüggésében szemlélte, erről könyvet is írt, *A diaszporizmus első kiáltványa* címmel, melyet – nem sokkal öngyilkossága előtt, 2007-ben – a diaszporizmus második kiáltványa, a *Second Diasporism Manifesto* követett. Ily módon Kitaj a többiekhez viszonyítva nem idegenkedett sem az ideológiától, sem az elméletektől, nézeteit az izmusok jellegzetes műfajában, a kiáltványban fogalmazta meg, saját képeit pedig a zsidó diaszpóra-létre, a száműzöttségre, a talajtalanságra, a hontalanság érzésére adott válaszoknak tartotta.³

³ 2018 telén megnéztem a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett Londoni Iskola-kiállítását, és az ott levetített Kitaj-interjúból a következő pár sort jegyeztem fel: „Nincs túl sok tapasztalatom az étel, a bor, a jazz vagy a vízilíriumok megfestésében. De sok tapasztalatom van a németek előli

A *The End of The (F***ing) World* című fejezetben György Péter azt sugalmazza, hogy a mai populáris televíziós sorozatok, a „narratív” vagy „minőségi” televíziózás mesterdarabjai „a gonosz kiáramlásának, mindenütt jelenvalóságának, a nagy társadalom és a bűn világa közti határok eltűnésének programjával olyan realitásfogalmat, tapasztalatrendszert idéznek fel nézőiknek, amelyeknek a maga korában Balzac felelt meg” (245–246.). Ez a megjegyzés azért is figyelemre méltó, mert a „narratív televízió” kiemelkedő produkciói – mint afféle „vizuális regények” – éppen a regény műfajának komplexitásával, társadalmi relevanciájával és esztétikai rangjával óhajtanak versenyre kelni, még ha ezt a szándékot vagy célt többen vitatják is.⁴ György Péter részben a *True Detective* című sorozat első évada kapcsán fogalmazza meg felismeréseit, ezért recenziómban erre a műre koncentrálnék; az ugyancsak hivatkozott *The Leftover* sajnos nem ismerem. Értelmezéséből úgy tűnik, hogy a sorozatot egyszerre tekinti morális, társadalmi, kulturális, valamint esztétikai-műfaji szempontból kiemelkedőnek, illetve tanulságosnak. Magától értetődő lehet, ha a bűn, sőt, a metafizikai entitásként megtestesült vagy abszolút létezőnek tekintett nagy kezdőbetűs Bűn kérdése központi témája egy bűnügyi produkciónak, ugyanakkor a *True Detective* valóban nagyon árnyaltan jeleníti meg mindezt. A bűn szintet abszolutizálódik („a bűn elárasztja egész Amerikát”), szintet viszonylagossá válik, hiszen a két főszereplő rendőr, Rust és Marty is jócskán alámerül a bűnben (hitetlenek, hazudnak, paráználkodnak, ölnek, mindketten roppantul bosszúállók és erőszakosak), sőt, ha már az alámerülésnél tartunk, mindketten mintegy újjászületnek a bűnben és a lealjasodásban, hogy méltó ellenfelei lehessenek a szörnyeteg Errol Childressnek és Reggie Ledoux-nak.

Amit a sorozat társadalmi közeg gyanánt ábrázol, az a déli fehér szemét, a *white trash* világa; különös, gyűlölködéssel, szektás vallásossággal, pogány rítusokkal, perverziókkal átítatott, emberi szörnyetegekkel, torz félemberekkel benépesített világ. Érteni vélem György Péter szándékát, hogy ezt is valamiféle társadalmi realizmusnak tekintí, de arra is felhívnam a figyelmet, hogy a sorozatban mindez egy roppantul stilizált, sőt – szerintem – *átesztétizált* világ formájában tűnik fel, még a gyomorforgató részletek is valamiképpen „szépek” és jellemzően szimbolikusak. Egyébként György Péter észrevételei ugyanezt erősítik meg. A sorozatot eleve az amerikai „déli gótika” irodalmi hagyományához kapcsolja, mely egyszerre bővelkedik társadalomkritikai elemekben, a bűnt dekadens/beteges díszletek közé stilizáló szimbolikus törekvésekben, nemritkán a horror eszközeit idéző motívumokban – William Faulkner prózájától kezdve Carson McCullersön keresztül a György Péter által többször idézett Flannery O’Connor írásaiig. A *True Detective* mint műalkotás világa szimbólumokkal erősen átszőtt, szinte már túlterhelt világ, hatásosságát részben éppen ennek a képi töménységnek, intenzitásnak köszönheti.

*

A dél-afrikai képzőművész, valamint film-, bábjáték-, illetve operarendező, a napjainkban is aktív William Kentridge egyik munkájából származik György Péter könyvének címe: *Faustus Afrikában*. A cím nem egyszerűen az európai és az egzotikus kultúrák kölcsönhatásának obligát kérdéskörére vonatkozik, jóval több annál. Megragadja a fejezetekben

menekülésben.” Az idős Kitaj szenvtelen, száraz, majdnem flegma hangon nyilatkozta ezt; jól ilusztrálva mind saját álláspontját, mind György Péter könyvének (legalábbis egyik) fő motívumát.

⁴ Ehhez lásd: Jason Mittel: Mindenki játszik: A Wire, a folytatásos elbeszélés és a procedurális logika. Ford. Kiss Gábor Zoltán. In: Kiss Gábor Zoltán (szerk.): *Narratív televízió*. Budapest, Kijárat, 2014, 167–183, 167.

vizsgált problémák túlnyomó többségét (idegenség, távollét, kultúrák keveredése, barbárság és civilizáció dialógusa, illetve harca, kolonializmus, Európa és az Európán kívüli világok konfliktusos kapcsolata). György Péter könyve Kentridge több munkájával is foglalkozik, viszonylag részletesebben a *Faustus In Africa!* című 1995-ös rendezésével. Kentridge számos európai színpadi klasszikust rendezett egyébként, áthelyezve őket az erősen átpolitizált dél-afrikai közegbe: Goethe drámája mellett Büchner *Woyzeck*-jét, Jarry *Űbű királyát*, valamint operaszínpadon *A varázsfuvolát*.

Kentridge rendezése Goethe drámáját a posztgyarmati-posztapartheid Dél-Afrika közegébe ültette át. Faust a Dél-Afrikát kisajátító-kizsákmányoló „fehér” kolonializmus emblémája, mellyel szemben „Afrika” – a gyarmatosító logika szempontjából – egyrészt a sötét, barbár, primitív világ megtestesülése, másrészt a végtelen erőforrások birodalma. „A Faustot, az univerzális modernitás modern mítoszáét Kentridge egyszerűen és nyersen a kolonializmus történelmi közé sorolja, s ennek megfelelően Faust nem más, mint ennek a történelmi részese”; a díszletek, jelmezek, a karakterek, a darabba illesztett, Kentridge által rendezett animációs filmbetétek pedig „mind a nagy európai mítosztól való távolság érzéki evidenciáját szolgálják” (307.). György Péter elemzése éppen arról szól, hogy elképzelhető-e, és ha igen, akkor miként, olyan (művészeti-politikai) diskurzus, mely egyrészt asszimilálja az európai magaskultúrát, másrészt releváns választ ad a faji apartheid, a gazdasági kizsákmányolás, a gyarmati elnyomás nyomán kialakuló „helyi” problémákra-krízisekre, tehát egyszerre része a globális és a lokális művészeti világnak, harmadszor pedig (és ez igen fontos) elkerüli a „baloldali látszat nagyüzemi termelésének” csapdáját (314.). E ponton, de általában is látható, hogy György Péter igen kritikus a globális art world divatjelenségeivel, a totális művészeti marketing részeként működő, immár védjegyszerű, a társadalmi és ökológiai krízishelyzetekre nagyfokú ötletességgel, professzionizmussal, ugyanakkor nagyfokú rutinnal reagáló esztétikai aktivizmussal szemben. Gondoljunk például Aj Vej-vej látványos munkáira, melyeket György Péter szemmel látható gyanakvással szemlél (mint egyébként én is).

6.

A kommunizmus évtizedeiben mind a művészetpolitikai állásfoglalások, mind az esztétikai teóriák, mind maguk a műalkotások úgy tüntették fel a valóságot, mint amelynek mibenléte, illetve reprezentációi ideologikus módon megalkotottak. Ezen ideológia egyik legfőbb alapelveként ugyanakkor azt tekintették, hogy a valóság magától értetődően létezik: „objektív”, „természetes” és „adott”. György Péter művéből kitetszik, hogy a korszak irodalom- és művészetpolitikája nem annyira útmutatásból állt, hanem válságkezelésből és (elnézést a viccért) *valóságkezelésből*: egyrészt hogy miként lehetne az államszocializmus megkopott valóságát és gyengülő realizmusigényét hozzáfoltolni az újabb és újabb művészeti törekvésekhez, másrészt hogy miként lehetne tompítani a valóság és a realizmus autonóm megközelítéséből és értelmezéseiből származó botrányokat. Egy példával élve: a mindent átható bürokrácia akár ironikus-parodisztikus, akár komoly hangvételt bírálata kedvelt, sőt, szorgalmazott témája volt a korszak irodalmának. Amikor viszont e korszak egyik legnépszerűbb és a hatalom által is nagyon elismert költője, Váci Mihály az *Utazás Bürokráciában* című művében a hivatalok rémuralmát a *hatalom* (!) megrontó hatásával hozta kapcsolatba, először nem is akarták kiadni a könyvet, majd amikor 1978-ban, Váci halála után nyolc évvel végül megjelent, az ugyancsak hithű kommunista Garai Gábor előszavával látták el, mely gondoskodott arról, hogy az olvasó kizárólag a hazai sztálinizmus sötét éveire vonatkoztassa a művet, de a hetvenes évekbeli állapotokra semmiképpen sem (72–73.).

György Péter könyvének állítása szerint a „kontinuus valóság” hűséges leképezése egyrészt illúzió, sőt, ideológia csupán, melynek szövege bármikor szétszakadhat, ezt a foszlékonyságot és bizonytalanságot testesítik meg például Beckett, Kentrige, de akár a magyar Szerb János művészetének parodisztikus, ironikus, a stabilitást így vagy úgy kiközlentető-megkérdőjelező gesztusai. Másrészt ezek a szubverzív törekvések a maguk paradox módján ugyancsak „realisták”, mindössze nem a marxista tükrözésesztétika értelmében vett (társadalmi) „valóságot” reprezentálják. Ugyanakkor kérdés, ha az avantgárd művészet eljárásait és reprezentációs eszközeit visszacsempésszük a „realizmus” értelmezési körébe, akkor nem terjesztjük-e ki már-már értelmezhetetlenül ez utóbbi határait. A realizmus – és pláne a „valóság” – problémája elképzelhetetlenül bonyolult kérdéskör, bonyolult volt György Péter hozzájárulása előtt is, a *Faustus Afrikában* elemzésével pedig minden tovább bonyolódik. „A realizmus egy szörnyeteg, sok fejjel, amelyek reménytelenül összekuszálódtak” – idézi György Péter könyve, nyilván nem véletlenül, Kenneth Walton szavait (192.). György Péter következetesen „szerződésről” beszél (a fogalom könyvének alcímében is szerepel), de a szerződés definíciószerűen konszenzuson alapuló, ha úgy tetszik, megkonstruált állapotot hoz létre, valamint ideig-óráig stabilizálja is azt. A pillanatonként megújuló vagy újraírt szerződés nem szerződés, hanem valami más, afféle behatárolhatatlan „vidám káosz” talán, mint amilyenek például a Dada, a Fluxus vagy a Szituacionista Internacionálé mozgalma látszik, legalábbis bizonyos szemszögből nézve.

Logikus érv, hogy a káosz kaotikus, a töredezettség töredezett, a széthullás széthulló ábrázolása is tulajdonképpen realizmus. Ez ugyanakkor ellentmond a marxista irodalomesztétika realizmusfogalmának, hiszen utóbbi csak az organikus és egészszelű ábrázolást tekintette realistának, a töredékeset nem, azt részben az öncélú naturalizmussal (ma azt mondanánk: a „nyomorpornóval”), részben pedig az avantgárdal azonosította. A marxista kritikusok a valóság egy kitüntetett verzióját tekintették csak realista ábrázolásra méltónak, az az író, aki nem így járt el, hanem megkísérelte bemutatni a munkásmozgalmat vagy a szocialista társadalom valódi problémáit azok ténylegesen létező formájában, hivatalos rosszállásba ütközött: lásd Déry Tibor, Konrád György, Fejes Endre, a *Darabért* megíró Haraszi Miklós vagy éppen Hajnóczy Péter esetét-példáját.⁵ De az ellenpéldák is tipikusak: a szocreál regényipar alkotásait nem a valóság hú leképezéseinek, hanem a valóságot tagadó, ideologikus, olykor naiv vagy éppen nevetséges, és igen gyakran olvashatatlan írásműveknek tekintjük.

A *Faustus Afrikában* vizsgálódásai nem pusztán arra hívják fel figyelmünket, hogy a valóság, amelyet a realizmusnak úgymond tükröznie kellene, éppúgy konstrukció, mint a realizmus esztétikai-művészetelméleti fogalma. Arra is hangsúlyt helyeznek, hogy azon művekben, melyekben megjelenik a komolyan vett társadalmi felelősségvállalás, újra feltűnik és visszanyeri rangját a realizmus dimenziója, mert enélkül a művész erőfeszítései tét nélküliek, üresek maradnának. Itt feldereng György Péter könyvében egy árnyalatnyi didaxis is: úgy tűnik, hogy a globális/kortárs művészeti ipar két erőteljes és sikeres paradigmájához képest keres valamiféle, amennyiben ez lehetséges, humanisztikusnak mondható alternatívát. Az egyik sikerparadigmát a kortárs művészet látványos és nemritkán erős társadalmi küldetéstudattal is rendelkező szuperproduktói alkotják – könyvből kiérződik, sőt, expressis verbis megfogalmazódik egyes lapokon, hogy ezeket György Péter gyakorlatilag giccseknek tartja. A másik paradigma pedig a kortárs art world olyasféle radikális intézménykritikái, melyek (persze nem előzmények nélkül) elsősorban a közvetlen testi erőszakban, képrombolásban, valódi vérben és sebekben tobzódó, igen

⁵ Nem emlékszem rá, hogy György Péter könyvében egyáltalán felbukkan-e Hajnóczy neve, de ha volt a korszakban magyar író, aki megfelelt a *Faustus Afrikában* lapjain vázolt realizmusértelmezéseknek, akkor az Hajnóczy Péter volt.

erőteljesen transzgresszív performanszokban, így például Oleg Kulik vagy Alexander Brener munkáiban testesülnek meg (25–26.).

Kicsit sarkítottan: giccses, felfújtt, látványos, többnyire a konceptuális művészet örökségével sáfárkodó, nemritkán dollármilliókba kerülő gesztusok egyfelől, nyers és viszolygató brutalitásig hajszolt transzgresszió másfelől – a William Kentridge nevével fémjelzett „Johannesburg-paradigma” kiutat jelenthet e kettősségből, merészen használva a klasszikus és az avantgárd művészet, illetve a populáris kultúra teljes örökségét-eszköz-tárát (opera, dráma, bábjáték, animációs film, falfestészet, hiphop stb.), ugyanakkor érvényre juttatva olyan elfeledettnek látszó fogalmakat is, mint a társadalmi realizmus és a humanitás.

B E N K E A T T I L A

APOKALIPSZIS 1986

Craig Mazin: Csernobil

A harminchárom évvel ezelőtti csernobili robbanás és utóhatása az emberi történelem egyik legnagyobb katasztrófájává vált, ami a hidegháború végét is jelezte. Erről készített nagyszerű és hiteles sorozatot az HBO *Csernobil* címmel.

„Még sokkal inkább, mint az általam elindított peresztrojka, Csernobil volt talán a Szovjetunió öt évvel később bekövetkező összeomlásának igazi kiváltó oka. A csernobili katasztrófa valójában igazi fordulópontnak bizonyult: volt egy, a szerencsétlenséget megelőző korszak, és volt egy ettől teljes mértékben eltérő korszak a katasztrófa után” – nyilatkozta Mihail Gorbacsov, volt szovjet pártfőtitkár a csernobili atomerőmű-baleset huszadik évfordulóján, 2006-ban. A Vlagyimir Iljics Lenin nevet viselő atomerőmű 4-es reaktorában 1986. április 26-án éjjel bekövetkező robbanást követően a fűtőanyag kijutott a tartályból, mindent magába olvasztott, így létrejött az „elefántláb” (kórium: egy halálos, radioaktív és izzó lávafolyam), amelyet ha nem tudtak volna megállítani tűzoltók, bűvárok és bányászok hősiességük árán, ma talán egész Európa lakhatatlan lenne. A politikai ideológia persze szinte még a radioaktív sugárzásnál is veszélyesebb, hiszen mint utólag kiderült, nemcsak az erőmű irányítói hibáztak, hanem a Szovjetunióban elterjedt, úgynevezett RBMK-típusú reaktorok eleve hibásan voltak megtervezve. Leegyszerűsítve: ha a reaktor teljesítménye alacsony szintre esik, instabillá válnak, és az esetleges teszt idejére eltávolított szabályozó rudak grafitvégei az újbóli, drasztikus teljesítménynövelést követően nem csillapítani, hanem fokozni fogják a láncreakciót. Ezt a szovjet vezetés eltitkolta még az erőmű vezetői és mérnökei elől is, pusztán azért, hogy fenntartsák a látszatot: a Szovjetunió „a legeslegjobb hely” a világon, és a hatalom nem hibázik.

A csernobili katasztrófát számos könyv (Szvetlana Alekszijejics: *Csernobili ima*, Andrew Leatherbarrow: *1:23:40: The Incredible True Story of the Chernobyl Nuclear Disaster*), dokumentumfilm (*Chernobyl*, 2015, *Return to Chernobyl*, 2017) és játékfilm (*Ideglelés Csernobilban*, 2012, *Pillangó*, 2014) feldolgozta már. Eddig nagyobb sikerrel jártak a dokumentumfilmek: Vlagyimir Sevcsenko közvetlenül a baleset után készült 1986-os dokuja, a *Nehéz hetek krónikája*, Thomas Johnson 2006-os filmje, *A csernobili csata* vagy a magyar *Csernobil öröksége: A Zóna* (2011, rendezte: Maczelka Márk és Anton Bendarjevcszkij) mind izgalmas alkotások a katasztrófáról és máig tartó utóhatásáról. Ezekhez az emlékezetes művekhez csatlakozik az eseményeket dokumentarista pontossággal feldolgozó, ám a tényeket mégis rendkívül feszült horror-thriller drámába integráló *Csernobil* című ötrészes minisorozat az HBO-tól, illetve Craig Mazin írótól és Johan Renck rendezőtől.

Nem a csernobili katasztrófa volt az eddigi legsúlyosabb és nem is az egyetlen atomerőmű-baleset. Az 1957-es brit windscale-i, az 1979-es amerikai Three Mile Island-i és a 2011-es fukusimai atomkatasztrófák is beírták magukat a történelembe. De az emberi történelem legsúlyosabb tragédiája, illetve tragédiasorozata az ötvenes-hatvanas évek elején a majaki létesítményben zajlott, aminek csak egyik eseménye volt az 1957-es robbanás, ám a sugárzás hatásainak felületes ismerete miatt korábban és később is folyókat, tavakat, így hatalmas embertömegeket szennyezett be az erőmű. A szovjeteknek akkor az volt a „szerecséje”, hogy a szennyezés első Oroszországot érintette, és a Nyugat alig értesült az esetről az akkor még erősebb lábakon álló Szovjetunió propagandagépezetének köszönhetően. A majaki persze nem kisebbíti a csernobili katasztrófa súlyosságát, hiszen a becslések szerint több tízezer közvetlen áldozata volt (az erős sugárdózis következtében gyakorlatilag élve, lassan elégték az erőmű dolgozói és a tűzoltók, illetve később rengetegen haltak meg rákban), és mint ismeretes, az utóbbi években húztak fel új szarkofágot a reaktorblokk romjai fölé, ami mindössze száz évre biztosít viszonylagos védelmet a csernobili sugárzástól. Az ott levő anyagok lebomlása azonban több ezer évig is eltarthat.

Mindezt egyetlen drámai történeté szervezni meglehetősen ambiciózus vállalkozás, hiszen a csernobili atomerőmű-balesetnek vannak előzményei (rossz vezetői döntések, az erőltetett kísérlet, a teszt elkapkodása), hosszas lefolyása (a robbanás utáni tűzoltás, az erőmű alatti víz kiszivattyúzása, az „elefántláb” megfékezése, a romok eltakarítása, az első szarkofág megépítése) és következményei (a bűnösök felelősségre vonása, a főszereplők sajnálatosan rövid utóélete). És vannak természetesen főszereplői: Valerij Legaszov, a Kurcsatov Atomenergia Intézet tudósa és a balesetet vizsgáló bizottság egyik tagja, Borisz Scserbina miniszterelnök-helyettes és a bizottság másik tagja, Anatolij Gyatlov, az erőmű helyettes főmérnöke és az egyik közvetlen felelős, Nyikolaj Fomin főmérnök, Viktor Bruhanov, a kísérletet siettető igazgató, Alekszandr Akimov műszakvezető, és persze Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár, aki 1986 környékén jelentős reformokat vezetett be a Szovjetunió fennmaradása érdekében. Mazin, a *Csernobil* ötletgazdája (*creatora*) Legaszovot és Scserbinát tette meg drámai főhősökké, míg Gyatlovot és Bruhanovot kvázi negatív hősökké. Gorbacsov inkább mellékszereplő, aki nem annyira irányít, csak jóváhagy.

Mazin eddig igen gyenge, „beszédes” című filmeket írt és rendezett (*Elbaltázott szuperhősök*, *Horrorra akadva* 3–4.), így meglepően profi módon szervezte feszes, ugyanakkor pontos és mindenre kiterjedő történeté az 1986 és 1988 között zajló csernobili eseményeket. Nyilvánvalóan kellett kicsit igazítani a történelmen, így például Legaszov és Scserbina társa, Uljana Homjuk minszki tudós kitalált karakter, aki a katasztrófát elemző és kezelő tudósokat reprezentálja a sorozatban. Ám még Homjuk sem tűnik mesterséges vagy erőltetett hősnak, a férfakkal és a valós történelmi személyekkel egyenrangú karakter.

A főhősök pedig nemcsak történelmi, hanem dramaturgiai szempontból is izgalmas és átélhető figurák. Homjuk a szilárd identitású, abszolút racionális tudóst képviseli, aki mindenáron dacol a szovjet vezetéssel, jóllehet ezzel bajba sodorja önmagát és társait.

Scserbina pedig a megigazuló hős archetípusának egyik változata, aki eleinte miniszterelnök-helyettesként a Párt és a Szovjetunió feltétlen híve, ám a csernobili pokol őt is kijózanítja, a tudósok oldalára áll, sőt szembeszegül a szovjet hatalommal is. Homjuk és Scserbina között helyezkedik el Legaszov, a kételkedő hős, aki nem vezéregyéniség, de nagy tudás birtokában van, amelyet a jó és a rossz ügy szolgálatába is állíthat. A jóéba azzal, ha életét áldozza az igazságért és az emberiségért, a rosszéba azzal, ha a KGB instrukcióit követve továbbra is fenntartja a titkok és hazugságok rendszerét. „A valódi veszély az, hogy ha elég sok hazugságot hallunk, úgy az igazságot már fel sem ismerjük” – ez a mondat nemcsak Legaszov, de a sorozat mottójává is vált.

Valerij és két társa karakterének, illetve a fanatikus antagonistáknak köszönhetően a *Csernobil* nem pusztán dokumentarista sorozat, hanem egyúttal politikai kritika. Nem kifejezetten a szovjetek kritikája, hanem általában a realitást torzító politikai ideológiák bírálata. Persze a sorozat alapvetően arra irányítja a figyelmet, hogy gorbacsovi reformok ide vagy oda, a Szovjetunióban továbbra is totalitárius diktatúra van, és bárkiért bármilyen félrelépés miatt eljőhet a fekete autó (ahogy el is jön Legaszovért, miután kimondja az igazságot a tárgyaláson az RBMK-reaktorok tervezési hibájáról). Ám mint ismeretes, a csernobili katasztrófa után a sugárzó anyagokat tartalmazó felhők eljutottak Európába, sőt az Egyesült Államokba is, azonban például Franciaország tagadta, hogy jelentős szennyezés veszélyeztetné a lakosságot. És Magyarországon is megkétszerezve, két nappal később számolt be a rádió a balesetről a BBC riportjára alapozva. Azaz a „nyugalom és stabilitás ideológiája” állt szemben a megfékezhetetlennek tűnő kataklizmával, ami miatt Pripjatyban, az erőmű dolgozói számára létrehozott városban még majdnem két napig jártak-keltek az emberek a radioaktív hulladék által erősen szennyezett utcákon (pedig ekkor a sugárzás értéke már hatszázszerezese volt a megengedettnek).

Minthogy az HBO sorozatáról van szó, a *Csernobil*ban is szerepelnek hatásvadásznak tűnő képsorok: az első részben az elszabadult láncreakció eredményeként élve megsülő tudósok vagy a harmadik részben az élőhalottakra emlékeztető, majd acélkoporsóba és betonsírba temetett tűzoltók látványa ilyen. Ám ezekben az az igazán megdöbbentő, hogy pontosan ilyen következményekkel járt a csernobili baleset, a „megvalósult horror”. Ami természetesen legnagyobb mértékben az átlagembereket érintette. Őket képviseli Vaszilij Ignatyenko, az egyik tűzoltó és felesége, a várandós Ludmilla. A férfi sorsa megpecsételődtött harminchárom éve, április 26-án hajnalban, később felesége végig ott virrasztott halálos kórházi ágya mellett. A borzalmasan eltorzult Vaszilij maga is erős sugárzást bocsátott ki, így közelében a magzat DNS-e károsodott, Ludmillával közös gyermekük mindössze négy napig élhetett. Mazin minisorozata elsődleges, képi szintjén is arra figyelmeztet, hogy az atomenergia rossz kezekben tömegpusztító fegyverré válhat.

Jóllehet összességében egy többször nézhető, a hősök heroikus küzdelme miatt felemelő, katartikus, bár rendkívül depresszív és tragikus sorozatról van szó, azért a *Csernobil*nak is vannak kisebb-nagyobb hibái. Egyrészt bár Mazin nem „mutogat” senkire, és a széria konklúziója az, hogy a baleset több ember mulasztásából, az RBMK-reaktorok tervezési hibájából és a szovjet propagandagépezet hazugságaiból egyaránt következett, a szovjet vezetőséget egyoldalúan negatívan ábrázolja. Gorbacsov passzív, buta és jelentéktelen karakter, az arrogáns Gyatlovnak egyetlen pozitív megnyilvánulása sincs, Bruhanov pedig szánalmas opportunist, aki saját dicsősége érdekében akarja kapkodva elvégezni az évek óta halogatott, végzetes tesztet. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Craig Mazin az egyébként dramaturgiai szempontból jól kidolgozott pozitív hősöket kicsit túlidealizálja, mert Scserbinán kívül mindkét főszereplő (Valerij és Uljana) gyakorlatilag feddhetetlen, emberi gyarlóságoktól mentes karakter. A Ludmilla Ignatyenkót játszó Jessie Buckley-ről pedig nehéz elhinni, hogy ukrán nő, választhatnak volna külsőre hitelesebb színészt a szerephez. Az egy-egy frappáns jelenetben bemutatott, nem nevesített

mellékszereplők, mint a tulai bányászok vagy a sugárzó háziállatokat likvidáló katonák sokkal emberibb és autentikusabb figurák.

Ezen kívül gond még, hogy gyártási és forgalmazási okokból a sorozat alapnyelve az angol. Ezért az angolul (szinte) soha nem beszélő Gorbacsovtól kezdve Legaszovékon át a bányászokig mindenki angolul kommunikál, és csak a bevágott dokumentumkép- és hangfelvételeken hallunk ukrán és orosz szavakat. Nyilvánvaló, hogy ha magyar szinkronnal nézzük a *Csernobilt*, akkor ez annyira nem feltűnő, de eredetiben még csak a szokásos szláv-angol akcentussal sem próbálkoztak (jegyezzük meg: szerencsére). Ami kizökentheti a nézőt, főleg a közép-kelet-európai befogadót. Avagy látjuk az ukrán tájat és városokat, a szovjet jelképeket és társadalmat (Jared Harris, Stellan Skarsgård, Emily Watson, Paul Ritter és Con O'Neill külsőleg is jó választások voltak a főszerepekre), azonban amikor megszólal egy-egy karakter, a néző joggal jöhet zavarba, és érezheti magát Csernobil és Pripjaty fojtogató atmoszférájú városai helyett egy tipikus angol történelmi drámasorozatban.

Ezek a hibák az összehátason lényegében nem rontanak, az igen gyengére sikerült *Trónok harca*-finálé után a HBO mintegy megmentette jó hírnevét a *Csernobillal*, amelynek egyszerre elégikus és ünnepélyes hangulatát a remek forgatókönyv és színészi alakítások mellett tovább fokozza Hildur Guðnadóttir filmzenéje, amelynek kíséretében fájdalommal búcsúzhatunk a sorozattól az 5. rész zárómontázsában. De csak a sorozattól! Mert Csernobil árnya örökké (vagy legalábbis 48000 évig, a sugárzó anyagok lebomlásáig biztosan) az emberiségre vetül, a 4-es reaktorblokk romjai arra figyelmeztetnek minket, hogy az atomenergiát, bár hasznunkra válhat, semmiképp sem szabad félvállról venni, és főleg nem szabad, hogy a tudósok és mérnökök helyett a politikusok határozzák meg, hogyan működhet egy ilyen létesítmény.

Csernobil (Chernobyl) – színes, angol történelmi minisorozat, 5 x 60 perc, 2019. Alkotó: Craig Mazin. Rendezte: Johan Renck. Forgatókönyv: Craig Mazin. Operatőr: Jakob Ihre. Zene: Hildur Guðnadóttir. Producer: Robert How, Sanne Wohlenberg. Szereplők: Jared Harris (Valerij Legaszov), Stellan Skarsgård (Borisz Scserbina), Emily Watson (Uljana Komjuk), Jessie Buckley (Ludmilla Ignatyenko), Adam Nagaitis (Vaszilij Ignatyenko), Paul Ritter (Anatolij Gyatlov), Con O'Neill (Viktor Brjuhanov), David Dencik (Mihail Gorbacsov), Sam Troughton (Alekszandr Akimov). A sorozat megtekinthető az HBO csatornáin és az HBO GO-n.